

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А. С. МАКАРЕНКА

На правах рукопису

Мартиненко Дар'я Володимирівна

УДК 37(477.5+477.54/.62)«17»

**РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ШКІЛЬНИЦТВА
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ТА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ
У XVIII СТОЛІТТІ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:

Корж-Усенко Лариса Вікторівна,
кандидат педагогічних наук, доцент

Суми – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ...	13
1.1. Національне шкільництво України XVIII століття як предмет наукових досліджень.....	13
1.2. Характеристика джерельної бази дослідження.....	31
Висновки до розділу 1.....	47
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ТА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ У XVIII СТОЛІТТІ	51
2.1. Передумови та чинники становлення і розвитку національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні у досліджуваний період.....	51
2.2. Педагогічна думка та освітня діяльність представників українського Просвітництва XVIII століття.....	66
2.3. Освітньо-виховні традиції гетьмансько-старшинських родин України.....	83
Висновки до розділу 2.....	101
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНІ, ЗМІСТОВІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ТА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ У XVIII СТОЛІТТІ	105
3.1. Розбудова освітньої мережі на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті.....	105
3.2. Змістові та методичні особливості функціонування закладів національного шкільництва у досліджуваний період.....	129
3.3. Політика уряду Російської імперії та Св. Синоду щодо розвитку національного шкільництва України у другій половині XVIII століття.....	163
Висновки до розділу 3.....	185
ВИСНОВКИ	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	196
ДОДАТКИ	260

ВСТУП

Актуальність і доцільність дослідження. Реформування сучасної вітчизняної системи освіти спрямовується на формування загальнолюдських і національних цінностей, примноження духовного та інтелектуального потенціалу українського народу, демократизацію суспільства та інтеграцію до європейського освітнього простору (Конституція України [125], Закон України «Про освіту» [96], Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [215], Концепція національного виховання студентської молоді [126], Концепція національно-патріотичного виховання молоді [127]). У цьому контексті особливого значення для педагогічної теорії та практики України набуває вивчення досвіду національного шкільництва у XVIII столітті, що належить до найбільш ідейно насичених і плідних в історії освіти.

Різні аспекти вітчизняного культурно-освітнього розвитку в козацький період традиційно привертала увагу науковців. Серед історико-педагогічних досліджень значний інтерес становить науковий доробок Т. Багрій [22], В. Бондаренко [35], О. Друганової [83], М. Євтуха [88], Т. Кочубей [135–136], О. Потапенка [252], О. Скоробагатської [11; 277], Л. Соколовської [279], О. Тулякова [302]. Арсенал народно-педагогічних засобів формування молодого покоління (зокрема, в козацький період) і можливості використання позитивного досвіду на сучасному етапі представлено у працях О. Губка [264], В. Кузя [142], О. Любара [109; 175], Ю. Руденка [142; 264], З. Сергійчук [142], М. Стельмаховича [175], Є. Сявавко [290], Д. Федоренка [175]. Історія окремих навчальних закладів, зокрема Києво-Могилянської академії та її «училищних колоній» (православних колегіумів), стала предметом ґрунтовних досліджень істориків Л. Алексієвець [5], О. Денисенка [76], С. Кагамлик [111], Т. Міцан [115; 207], О. Півоварова [245], Л. Посохової [249–251], І. Торбакова [299], О. Травкіної [300], З. Хижняк [313–314], Н. Шип [329–330]. Для

усвідомлення міжнародного виміру розвитку вищої освіти у процесі «діалогу культур» істотну наукову цінність має доробок В. Горського [63–64], В. Литвинова [166–167; 281], В. Микитася [200–201], Д. Наливайка [214], В. Нічик [220–221], Я. Стратія [64; 281]. Винятковий інтерес становить думка вчених країн Європи, США та Росії щодо оцінки культурно-освітнього рівня України у XVIII столітті (А. Андрєєв [8; 39; 309], С. Грачотті [65], Д. Зайцев [95], Р. Лужний [172], Г. Нешев [218], Т. Таїрова-Яковлева [291], В. Фрійофф [340]).

На особливу увагу заслуговують фундаментальні академічні видання з історії (гол. ред. кол. В. Смолій) [85], історії педагогіки (за ред. О. Сухомлинської) [308], історії культури (під заг. ред. Б. Патона) [108], історії релігії (гол. ред. А. Колодний) [106] в Україні до створення яких залучено провідних сучасних науковців.

Доцільність вивчення розвитку національного шкільництва на території Лівобережної та Слобідської України у XVIII столітті підтверджується потребою у розв'язанні таких суперечностей: між активізацією глобалізаційних процесів, досвідом активної міжкультурної взаємодії і об'єктивною вимогою збереження національної ідентичності української молоді; між необхідністю доцільного поєднання традицій та інновацій у сучасній системі освіти України і недостатньою ретроспективною оцінкою закономірностей її розвитку; між активною розробкою в сучасній науці проблем історії козацтва і браком ґрунтовних історико-педагогічних досліджень, присвячених розвитку національного шкільництва в козацьку добу.

Отже, вибір теми **«Розвиток національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті»** зумовлено її актуальністю та недостатньою розробленістю в історико-педагогічній науці з урахуванням новітніх наукових підходів, необхідністю узагальнення здобутків сучасної науки з використанням міждисциплінарних зв'язків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота є складовою частиною комплексного дослідження кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка «Інноваційні підходи до управління якістю освіти» (реєстраційний номер 0113U004660). Тему дисертації затверджено вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (протокол № 6 від 28.12.2009 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 15. 06. 2010 р.).

Мета дослідження – визначити провідні тенденції та особливості розвитку національного шкільництва на території Лівобережної та Слобідської України у XVIII столітті.

Відповідно до мети сформульовано **завдання дослідження**:

1. З'ясувати стан наукового розроблення проблеми та класифікувати джерельну базу дослідження.
2. Розкрити комплекс чинників становлення і розвитку національного шкільництва у XVIII століття.
3. Виокремити етапи та тенденції розвитку національного шкільництва в досліджуваний період.
4. Визначити організаційні, змістові та методичні особливості функціонування закладів національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті.
5. Схарактеризувати політику уряду Російської імперії та Св. Синоду щодо розвитку національного шкільництва України у другій половині XVIII століття.

Об'єкт дослідження – розвиток освіти в Україні у XVIII столітті.

Предмет дослідження – становлення і розвиток навчально-виховного процесу в закладах національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XVIII століття. *Нижня межа* – початок XVIII століття – пов’язана з піднесенням освіти, науки та культури в добу українського «козацького» бароко, а саме зі створенням Чернігівського колегіуму (1700 р.) і підтвердженням Києво-Могилянською академією (ідейного, навчально-методичного, кадрового центру розвитку національного шкільництва України) статусу вищого навчального закладу (1701 р.). Вибір *верхньої межі* – кінець XVIII – початок XIX століття – пояснюється згортанням мережі закладів українського національного шкільництва і визначається створенням у Російській імперії Міністерства народної освіти (1802 р.).

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Лівобережної та Слобідської України у XVIII столітті, де існував полково-сотенний устрій та функціонували інституції української козацької держави, що забезпечувало сприятливі умови для розвитку національного шкільництва.

Методологічну основу дослідження становлять закони і категорії наукового пізнання; принципи науковості, історизму, детермінізму, комплексності, системності, цілісності, єдності загальнолюдського і національного, теорії та практики (що забезпечує об’єктивність вивчення освітніх процесів і явищ), природо- і культуровідповідності (передбачає ставлення до людини як до самоцінності і складової певної цивілізаційної культури); ідеї національного відродження та українського державотворення, доцільності творчого використання кращих національних традицій в умовах розбудови сучасної освіти України.

Теоретичну основу дослідження становлять концептуальні положення:

- *нормативних документів* (Конституція України [125], Закон України «Про освіту» [96], Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [215], Концепція національного виховання студентської молоді [126], Концепція національно-патріотичного виховання молоді [127]);

- *сучасної філософії освіти і виховання* (В. Андрущенко [9; 33], Л. Губерський [9], І. Зязюн [102], С. Йосипенко [110], В. Кремень [86; 109; 138], В. Лутай [174], М. Михальченко [9]);
- *історії України* (М. Грушевський [66–68], Д. Дорошенко [82], О. Лазаревський [145–156], П. Левицький [162], М. Максимович [179], О. Оглоблин [224], Н. Полонська-Василенко [247], Л. Посохова [249–251], С. Сірополко [273], О. Субтельний [283], Д. Яворницький [334], Н. Яковенко [336]);
- *теорії та історії педагогіки* (С. Бабишин [18], Л. Березівська [28], Л. Ваховський [44], О. Вишневський [51], Б. Год [56], Н. Гупан [71], М. Євтух [88], С. Золотухіна [101], Н. Калениченко [10], Л. Корж-Усенко [128–131], Т. Кочубей [135–136], В. Курило [318], О. Михайличенко [205], Г. Ніколаї [219], А. Сбруєва [11; 270–271], О. Сухомлинська [287–289; 308], Є. Хриков [318], М. Ярмаченко [263]);

Методи дослідження: загальнонаукові (аналіз, узагальнення, систематизація, класифікація), що забезпечили можливість формулювання вихідних положень та висновків, виокремлення провідних напрямів дослідження; *історико-логічний і текстологічний аналіз* наукової літератури та архівних фондів використано з метою узагальнення досвіду діяльності навчальних закладів Лівобережної та Слобідської України; *хронологічний і проблемно-пошукові методи* були необхідними для виокремлення етапів розвитку національного шкільництва, здійснення класифікацій джерел та історіографії проблеми; *структурно-порівняльний метод, синхронний та діахронний аналіз* уможливили співставлення розвитку освіти на території України, Російської імперії та Західної Європи; *ретроспективний і логіко-семантичний аналіз* дозволили з'ясувати тенденції розвитку національного шкільництва та особливості функціонування вітчизняних навчальних закладів; *персоналістично-біографічний метод* був доцільним для вивчення внеску окремих персоналій у розвиток освіти.

Оснoву джерельної бази дослідження становлять документи та матеріали Центрального державного історичного архіву в м. Київ (ЦДІАУК), державних архівів Полтавської (ДАПО), Сумської (ДАСО), Харківської (ДАХО) та Чернігівської (ДАЧО) областей, Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ).

У ЦДІАУК проаналізовано матеріали фондів «Білгородська духовна консисторія» (ф. 2009), «Генеральна військова канцелярія» (ф. 51), «Ізюмська дворянська опіка» (ф. 1920), «Ізюмське духовне правління» (ф. 1989), «Канцелярія малоросійського генерал-губернатора Румянцева-Задунайського» (ф. 763), «Канцелярія Харківського і Воронезького генерал-губернатора» (ф. 1959), «Київська академія» (ф. 1711), «Київська археографічна комісія» (ф. 220), «Київська губернська канцелярія» (ф. 59), «Новгород-Сіверське намісництво» (ф. 959), «Переяславо-Бориспільська духовна консисторія» (ф. 990), «Похідна військова генеральна канцелярія» (ф. 1501), «Слобідсько-Українська духовна канцелярія» (ф. 1710), «Сотенні канцелярії Лівобережної України» (ф. 64), «Темниковський Євген Миколайович» (ф. 2059), «Харківський колегіум» (ф. 1973), «Харківське намісницьке правління» (ф. 1709), «Харківське духовне правління» (ф. 2007), «Чернігівська верхня розправа» (ф. 1539), фонди Скоропадських (ф. 1219) і Ханенків (ф. 983).

У регіональних архівах: у ДАСО – «Глинське духовне правління» (ф. 1173), «Конотопський міський магістрат і ратуша» (ф. 584), «Охтирське духовне правління» (ф. 804), «Полуботок М. М., поміщиця (1750–1815)» (ф. 481), «Предводитель дворянства Глинського повіту» (ф. 738), «Роменська міська рада» (ф. 1153), «Роменське духовне правління» (ф. 960), «Роменське повітове казначейство» (ф. 993), «Сумське духовне правління» (ф. 749); у ДАЧО – «Особистий фонд І. П. Львова» (ф. Р-1495), «Прилуцьке духовне правління» (ф. 1462), «Чернігівська духовна консисторія» (ф. 679), «Чернігівська духовна семінарія» (ф. 682); у ДАХО – «Канцелярія Слобідсько-Українського громадського губернатора» (ф. 3) та «Харківське

головне народне училище» (ф. 267); у ДАПО – «Лубенський музей Скаржинської Катерини Миколаївни» (ф. 222) та «Пирятинське духовне правління» (ф. 801).

В ІР НБУВ проаналізовано документи фондів «Київська духовна академія» (ф. 160), «Історичні матеріали» (ф. II), «Літературні матеріали» (ф. I), «Українська Академія наук – Всеукраїнська академія» (ф. X), «Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії» (ф. 301).

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що:

– *вперше* визначено провідні тенденції та особливості розвитку національного шкільництва на території Лівобережної та Слобідської України у XVIII столітті; з'ясовано стан розроблення проблеми в дорядянській, радянській і сучасній науковій літературі; здійснено авторську класифікацію джерельної бази дослідження (офіційні документи та діловодна документація; матеріали особистого походження; навчальна література, наукові та художні твори); розкрито комплекс чинників становлення і розвитку національного шкільництва у XVIII столітті (географічні, політичні, ідеологічні, соціально-економічні, духовні, культурні, ментальні, педагогічні, освітні); виокремлено етапи та тенденції розвитку національного шкільництва в досліджуваний період (I – 1700–1764 рр. – інтенсивної розбудови – інституціалізація, демократизація, гуманізація, фундаменталізація, гуманітаризація, реалізація українознавчого спрямування освіти; II – 1764–1786 рр. – інтеграції – поступова трансформація українського національного шкільництва до загальноросійської системи освіти; III – 1786–1802 рр. – асиміляції – централізація, уніфікація, регламентація, русифікація, секуляризація освіти, посилення її станового та утилітарного характеру); визначено організаційні (демократичні і самоврядні традиції, всестановий і гуманістичний характер, принципи добровільності та рівних можливостей, наявність академічної свободи), змістові (у закладах початкової освіти – залежність від потреб конкретної громади,

індивідуальних особливостей учнів і професійної майстерності викладачів; у колегіумах та Києво-Могилянській академії – посилення інтелектуальної насиченості, наукоємності дисциплін, забезпечення естетичної складової підготовки вихованців) та методичні (реалізація індивідуального та диференційованого підходів, застосування позитивних методів стимулювання, різних форм заохочення, змагальності, взаємонавчання, взаємоконтролю, активних методів і прийомів навчання) особливості функціонування закладів національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті;

– *уточнено і конкретизовано* сутність основних понять («національне шкільництво» та «національна освітня традиція»), пріоритети розвитку вітчизняної педагогічної думки досліджуваного періоду;

– *подальшого розвитку набуло* уявлення про характер політики уряду Російської імперії та Св. Синоду щодо українського національного шкільництва у другій половині XVIII столітті;

– *до наукового обігу введено* раніше не опубліковані першоджерела та маловідомі документи (138 справ з архівосховищ України стосовно культурно-освітнього розвитку українських земель та особливостей функціонування навчальних закладів у визначених територіально-хронологічних межах).

Практичне значення отриманих результатів дослідження. Фактичний матеріал і теоретичні висновки, що стосуються виокремлення етапів та визначення тенденцій розвитку національного шкільництва на території Лівобережної та Слобідської України у XVIII столітті, з'ясування організаційних, змістових та методичних особливостей організації навчально-виховного процесу у вітчизняних закладах освіти досліджуваного періоду, характеристики освітньо-виховних традицій у гетьмансько-старшинському середовищі знайшли втілення в одноосібній монографії автора, що використано при вивченні курсів «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Дидактичні системи у вищій освіті».

Отримані у процесі наукового пошуку результати та наведений фактичний матеріал може бути враховано в навчальних закладах різних рівнів при підготовці навчальних посібників для учнів і студентів, при викладанні спецкурсів і дисциплін з історії України, історії філософії, історії культури, краєзнавства, в роботі класів козачат з метою громадянського виховання.

Впровадження отриманих результатів дослідження здійснювалося в навчальний процес Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка від 16.10.2013 р., № 1827/01), Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка від 29.10.2013 р., № 907), Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (довідка від 20.11.2013 р., № 4854/01-55/02), Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (довідка від 26.12.2013 р., № 2175).

Особистий внесок здобувача у працях, написаних у співавторстві: аналіз стану освіти України у XVIII столітті, класифікація традицій та інновацій у розвитку національного шкільництва [187]; розкриття передумов та визначення східнослов'янського вектору міжкультурного діалогу українського національного шкільництва [188]; джерелознавча розвідка та дослідження реформування початкової і вищої освіти в середині XVIII століття [190].

Апробацію отриманих результатів дослідження здійснено у формі виступів і доповідей на 16 конференціях та читаннях різних рівнів: *міжнародних* – «Церква в світі: служіння любові» (22–24 жовтня 2009 р., м. Київ), «Освіта та наука в умовах глобальних викликів» (11–13 червня 2010 р., м. Сімферополь – м. Судак), «Мистецька освіта в контексті європейської інтеграції» (28–30 вересня 2010 р., м. Суми), «Тенденції розвитку вищої освіти в Україні: європейський вектор» (10–11 березня 2011 р., м. Ялта), «Соціалізація особистості: культура, освітня політика, технології формування» (20–21 квітня 2011 р., м. Суми),

«Українська педагогічна наука у контексті сучасних цивілізаційних процесів» (20–21 жовтня 2011 р., м. Івано-Франківськ), «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ» (1–4 листопада 2012 р., м. Мюнхен), «Історико-краєзнавче дослідження: традиції та інновації» (29–30 листопада 2013 р., м. Суми), «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін» (4–5 березня 2014 р., м. Суми); *всеукраїнських* – «Освіта в інформаційному суспільстві: філософські, психологічні та педагогічні аспекти» (27–28 жовтня 2010 р., м. Суми), «Проблеми удосконалення професійної підготовки фахівців мистецьких дисциплін», присвяченій пам'яті А. Ф. Кречківського (7–9 квітня 2011 р., м. Суми), Сковородинівські читання (6–8 жовтня 2011 р., м. Переяслав-Хмельницький), «Християнські цінності в системі підготовки вчителя національної школи: теорія, традиції, практика» (3–4 листопада 2011 р., м. Умань), історико-краєзнавча конференція з міжнародною участю (24–25 листопада 2011 р., м. Суми), «Українська культура та ментальність: самобутність в умовах глобалізації» (26–28 січня 2012 р., м. Ялта); *регіональний* – VIII Сумська історико-краєзнавча конференція (29–30 жовтня 2009 р., м. Суми); на засіданнях кафедри педагогіки та лабораторії педагогічного краєзнавства і козацької педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (2010–2014 рр.).

Публікації. Отримані результати дослідження відображено в 14 публікаціях, із них 11 у провідних наукових фахових виданнях (у тому числі 1 стаття у зарубіжному виданні), 1 монографія, 1 розділ монографії, 1 стаття.

Структура та обсяг дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (478 позицій, із них – 138 архівних, 340 літературних) і 8 додатків (у тому числі 4 таблиці). Загальний обсяг дисертації становить 282 сторінки, основний зміст викладено на 195 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ

У розділі з'ясовано стан розроблення проблеми в дорадянській, радянській і сучасній науковій літературі, уточнено основні поняття «національне шкільництво» та «національна освітня традиція», представлено авторську класифікацію джерельної бази дослідження.

1.1. Національне шкільництво України XVIII століття як предмет наукових досліджень

Історіографія проблеми розвитку національного шкільництва є досить різноманітною, охоплює широкий спектр наукових підходів і водночас містить багато дискусійних та остаточно не з'ясованих питань.

Використання хронологічного та проблемно-пошукового методів дозволило нам проаналізувати стан наукової розробленості проблеми дослідження та здійснити її авторську класифікацію: 1) дорадянська історіографія (до 20-х років XX ст.); 2) радянська історіографія (30–80-ті роки XX ст.); 3) сучасна історіографія (з 1991 р.), виокремлюючи праці іноземних учених та представників української діаспори на цих етапах. Кожна із цих груп має свої особливості в розробці історико-педагогічної тематики, зумовлені соціально-економічними й політичними реаліями тих часів, коли здійснювалися ці дослідження.

У працях дорадянської історіографії в рамках імперської ідеології висвітлюються загальні аспекти становлення системи освіти в Російській імперії та державної політики в цій галузі. Першими до вивчення окремих аспектів розвитку вітчизняної освіти у XVIII столітті зверталися його сучасники: Г. Полетика та С. Миславський досліджували історію своєї alma-mater – Києво-Могилянської академії. Показово, що Г. Полетика вперше

звернув увагу на значно вищий культурно-освітній рівень України порівняно з Росією, однак М. Ломоносов категорично виступив проти публікації цієї праці, вважаючи це за приниження національної гідності «великоросіян» [192].

Відомий просвітитель Слобідської України В. Каразін пов'язував динамічний розвиток краю з розквітом освіти і культури, прагнучи до того, щоб його батьківщина стала «новими Афінами».

У 30–40-х роках XIX століття вийшли статті М. Максимовича [179] з розвитку народної освіти у XVIII столітті, що, ґрунтуючись на багатому фактичному матеріалі, не містять його наукового аналізу.

У другій половині XIX – на початку XX століття в Україні посилювався інтерес до історії культурно-освітньої діяльності представників гетьмансько-старшинських родин, хоча ці розвідки мали переважно статистично-описовий або мемуаристичний характер. Першими їх дослідниками були О. Лазаревський [145–156] і В. Модзалевський [208], які стали авторами численних розвідок, першовідкривачами багатьох історичних джерел, оприлюднених, головним чином, у журналі «Київська старовина».

У цей час з'явилися численні праці з історії Києво-Могилянської академії, її «училищних колоній», народних шкіл (В. Аскоченський [15–16], М. Булгаков [38], Д. Вишневецький [47–49], С. Голубєв [57–59], Є. Крижановський [141], А. Лебедєв [160–161], І. Павловський [232–233], В. Пархоменко [237–240], Філарет (Гумілевський) [311] та ін.). На увагу науковців заслуговує й дослідження М. Докучаєва «Перші роки існування Чернігівської семінарії (1700–1712 рр.)» [81], який пов'язував виникнення закладу з культурно-освітніми традиціями краю. В цих працях дається оцінка державній політиці в галузі освіти, розкривається процес становлення та розвитку окремих навчальних закладів, діяльність кращих випускників та викладачів, що дозволило здійснити порівняльний аналіз шкіл за низкою показників.

Ініціатором поглибленого вивчення культурної спадщини України був архієпископ Філарет Гумілевський. У 1861 р. за його участю заснований часопис «Черніговські єпархіальні відомості», в якому друкувалися документальні матеріали і статті, присвячені старожитностям. «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії» Ф. Гумілевського став повноцінним зібранням широкого кола джерел XVIII–XIX століть, що містить відомості про Харківський колегіум, притулки для сиріт, монастирські школи [311, с. 5]. Перше видання цієї праці стало справжньою бібліографічною рідкістю, тож нещодавно було здійснено її чергове перевидання.

З відкриттям в Україні класичних університетів посилюється інтерес до вивчення історії освіти і культури, формуються дві основні наукові історичні школи (київська і харківська). Так, О. Лазаревський [154], наполягаючи на широкому розвитку національного шкільництва в першій половині XVIII століття, гостро критикував освітню політику російського уряду в Україні, особливо ліквідацію народних шкіл, що тривалий час не тільки були засобом освіти, але й сприяли збереженню національної самосвідомості українського народу. Він констатував, що це зумовило кризу і регрес у розвитку освіти в Україні. На основі порівняльного аналізу М. Максимович [179] доводив, що за кількісними показниками початкова освіта в Україні у XIX столітті значно поступалася XVIII століттю внаслідок ігнорування урядом Російської імперії місцевих освітніх традицій.

Науковий інтерес викликають й історичні праці В. Антоновича [12], М. Костомарова [133], Д. Яворницького [334], в яких частково знайшли відображення національні культурно-освітні традиції представників різних соціальних груп населення.

Праці представників харківської школи – Д. Багалія [19–21], Д. Міллера [19], Г. Данилевського [73], в яких розкривалися позитивні й негативні наслідки освітньої політики російського уряду, відзначалися поміркованістю. Визнаючи актуальність реформ, започаткованих у кінці

XVIII ст., дослідники висловлювалися за необхідність збереження місцевих народних шкіл та їх пристосування до загальноімперської системи освіти.

Відтак з другої половини XIX століття висвітлення освітньої проблематики набуло змістовнішого характеру.

Різністю підходів до обраної проблеми характеризувалася російська історіографія кінця XIX – початку XX століття. При цьому більшість дослідників розглядало українське шкільництво в загальноросійському контексті. До представників проімперського напрямку історико-педагогічних досліджень належать І. Альошинцев [7], А. Мусін-Пушкін [210], С. Рождественський [262], Г. Шмідт [332]. Останньому, зокрема, належить думка про місіонерську роль російського самодержавства, захист освітніх привілеїв дворянства і необхідність станового характеру освіти. У працях І. Альошинцева [7] порушувалися освітні та національно-культурні проблеми українських земель, визначався вплив передової наукової й освітянської інтелігенції на їх вирішення, але ігнорувалися суперечності між російською політикою декларативної лібералізації та уніфікацією освіти у XVIII столітті.

Вважаємо, що більш об'єктивними були Г. Фальборк і В. Чарнолуський [216], які виступали з критикою російського уряду в питанні згортання громадської і приватної ініціативи в галузі освіти. П. Знаменський [100] і К. Харлампович [312] також визнавали демократизм українських освітніх традицій та вплив «київської вченості» на культурно-освітній розвиток Російської імперії в досліджуваний період.

М. Трубецький був переконаний, що «стара великоросійська московська культура за Петра померла; та культура, яка від часу Петра живе та розвивається в Росії, є органічним і безпосереднім продовженням не московської, а київської, української культури...» [301, с. 367–368]. І, хоча думка про українізацію великоросійської духовної культури є досить радикальною, автор має на неї підстави, враховуючи, що вихованці українських навчальних закладів становили основу всіх державних інституцій Російської імперії.

Класик російської історіографії В. Ключевський [118] у своїх фундаментальних працях розкрив «примусовий» характер розвитку освіти в Росії у XVIII столітті і незначну ефективність політики російських монархів у цій галузі. В авторитетному російському виданні – «Енциклопедії» Ф. Брокгауза і І. Ефрона [259] – відображена узагальнююча думка наукової громадськості про порівняно високий розвиток освіти в Україні в досліджуваний період.

У першій чверті XX століття активізувалося вивчення витоків вітчизняної освіти і культури: з'явилися праці О. Водолажченка [53], М. Грушевського [66–68], О. Грушевського [69], Ф. Тітова [294–297].

Водночас домінуючою стала думка, що вивчення історії українських шкіл XVII–XVIII століть, організаторами яких виступало духовенство і де, як вважалося, панували схоластика, формалізм та відірваність від життя, не варте особливої уваги. Інтерес дослідників привертала проекти створення світських університетів, реформування шкільної системи в другій половині XVIII століття. На актуальність вивчення історії освіти в Україні, важливість регіонального та міждисциплінарного підходів у дослідженні діяльності освітніх осередків досліджуваного періоду звертав увагу Л. Миловидов [202–203; 395].

Оригінальною була позиція відомого історика М. Грушевського, який у статті «Три академії» [68] підкреслив світський характер діяльності Києво-Могилянської академії, розвинув думку стосовно спадкоємності вищої освіти від Академії Ярослава Мудрого до Києво-Могилянської і Всеукраїнської Академії наук.

Чільне місце у вивченні історії національного шкільництва в козацьку добу посідають праці представників української діаспори (Г. Ващенко [45], Д. Дорошенка [82], Є. Маланюка [180], І. Огієнка [223], О. Оглобліна [224], Н. Полонської-Василенко [247], С. Сірополка [273], В. Січинського [274]).

Частиною дослідників (Д. Дорошенко [82], І. Огієнко [223] та ін.) українська культура доби козаччини інтерпретувалося як посередник між

східними і західними цивілізаціями, як сприятливе середовище для розвитку полемічної думки, ідей демократизму, відкритості, толерантності, існування різноманітних навчальних закладів за відносно незначного тиску з боку православної церкви і гетьманської влади. І. Огієнко вказував на величезний вплив української культури і освіти на суспільне життя Росії. С. Сірополко гостро критикував політику царського уряду щодо уніфікації школи у XVIII столітті, зазначаючи позитивні та негативні наслідки запровадження нової системи освіти для українського народу.

Аналіз праць істориків української діаспори дозволяє констатувати, що вони стали послідовниками позиції тих вчених (В. Антонович, М. Костомаров, Д. Яворницький та ін.), які підкреслювали внесок української суспільної еліти (гетьманів та козацької старшини) у розвиток національного шкільництва.

Таким чином, література дорадянського періоду з проблем розвитку освіти досить різноманітна і представлена переважно працями узагальнюючого характеру, на початку XX століття відбувся сплеск наукового інтересу до українознавчої тематики, зокрема проблем розвитку освіти та культури.

Численністю історико-педагогічних досліджень і уніфікованістю концептуальних засад (з позицій марксистської ідеології і класового підходу) характеризується радянська історіографія, що свідчить про розрив із попередньою історіографічною традицією. Цінність для нашого дисертаційного дослідження мають праці Ш. Ганеліна і Є. Голанта [54], М. Даденкова [72], М. Константинова [124], Є. Мединського [124; 199], Г. Самойленка [268], О. Удода [304–306], М. Шабаєвої [124] та ін.

Незважаючи на очевидні недоліки радянської історіографії, недостатнє врахування особливостей українського шкільництва, радянські вчені зробили значний внесок у вивчення історико-педагогічної проблематики. Було розроблено періодизацію розвитку освіти, розкрито основні етапи, схарактеризовано напрями освітньої політики російського уряду. Поряд із

суцільною критикою дореволюційного періоду (засудження станового характеру освіти, визнання популістського характеру освітніх реформ у Російській імперії, невідповідності їх проведення) науковці радянського періоду приділяли увагу історії просвітницької та педагогічної думки, ролі вітчизняної інтелігенції в розвитку шкільництва.

Важливе значення для розуміння процесів, що відбувалися в теорії та практиці освіти в дореволюційний період історії, мали роботи Є. Дніпрова, переважно історіографічного і методологічного характеру [230]. На відміну від більшості науковців, він вважав реформування освіти наприкінці XVIII століття в цілому прогресивним явищем, окреслюючи комплекси недосліджених або малодосліджених питань з історії освіти цього періоду (зокрема, регіональних особливостей).

У кінці 80-х – на початку 90-х років XX століття розпочинається якісно новий етап у дослідженні української культури та шкільництва козацького періоду: вийшла друком низка праць із серії «Антологія педагогічної думки», де висвітлювалися погляди видатних російських і українських просвітителів досліджуваного періоду (Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, С. Яворського та інших) [10]; опубліковано ґрунтовні монографії Я. Ісаєвича [104], З. Хижняк [314], Н. Шип [329–330]. Особливий інтерес становлять порушені З. Хижняк питання розвитку києвомогилянцями історичної і суспільно-політичної думки, їх участі у громадському житті України та зарубіжних слов'янських країн. Високий рівень узагальнення дослідницею багатого фактичного матеріалу сприяв об'єктивному розкриттю значення Академії як вітчизняного центру освіти й науки.

Українські вчені зверталися до вивчення філософської і літературної спадщини представників «київської вченості», виявили і переклали рукописні латиномовні підручники, твори професорів Академії та колегій (написані польською і староукраїнською мовою). Насамперед, слід відзначити видання Інституту філософії НАН України «Опис курсів філософії і риторики професорів Києво-Могилянської академії»,

підготовлене Я. Стратієм, В. Литвиновим, В. Андрушком [254]. У працях В. Нічик [220], М. Кашуби [114], І. Захари [99] аналізується філософська спадщина визначних українських просвітителів України (Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, С. Яворського та ін.).

Сучасна історіографія представляє третю групу наукових досліджень, пов'язаних із визначеною проблемою. Становлення незалежної держави, національно-культурне відродження кінця ХХ століття активізували вивчення духовної спадщини України періоду «козацького бароко»; суттєво розширилася географія й проблематика досліджень; у науковців з'явилася можливість різнобічно аналізувати історико-педагогічні процеси, відкинувши стереотипи радянської методології.

Для з'ясування контекстуальних особливостей «козацького бароко» значний інтерес становить двотомна монографія «Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII ст.» В. Шевчука [324]. Слід відзначити і праці В. Маслійчука [196–197] та В. Панащенко [235], в яких з'ясовується освітній ценз української козацької старшини.

Грунтовністю вирізняються статті сучасних українських вчених у часописах «Сіверянський літопис», «Український історичний журнал», «Київська старовина», «Розбудова держави», де аналізуються учнівський та викладацький контингент навчальних закладів, уточнюється їх місцезнаходження, дати реорганізацій, зміст навчальних програм, склад бібліотек тощо.

У 2001 р. вийшла у світ енциклопедія «Києво-Могилянська академія в іменах (XVII–XVIII)» [116], що містить близько 1500 статей про життєвий шлях і діяльність випускників закладу. Серед новітніх дисертаційних досліджень значний інтерес становить ґрунтова робота Т. Міцан [115; 207], де автором здійснено джерелознавчий аналіз діяльності Києво-Могилянської академії. Систематичну роботу щодо оприлюднення маловідомих архівних джерел з історії України проводить Ю. Мицик [206].

Про формування нових підходів до визначення ролі Києво-Могилянської академії в суспільно-політичному житті України, в державотворчих процесах, в активізації зв'язків із Європою та слов'янським світом свідчать ґрунтовні праці Л. Алексієвець [5], С. Кагамлик [111], І. Торбакова [299], З. Хижняк [313]. Предметом наукових досліджень Б. Корчмарика [132], С. Жовтого [92], Н. Шип [330] стали впливи українців на різні галузі суспільного життя Московської держави і Російської імперії.

Продуктом колективної діяльності українських учених стала узагальнююча наукова праця «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початку XX ст.). Нариси» за редакцією М. Ярмаченка [263]. Цінний матеріал щодо обраної теми містять новітні академічні видання: «Українська педагогіка в персоналіях» у 2-х томах за редакцією О. Сухомлинської [308], «Історія української культури» у 5-ти томах за загальною редакцією Б. Патона [108], «Історія релігії в Україні» в 10-ти томах за загальною редакцією А. Колодного [106], «Енциклопедія історія України» в 10-ти томах (голова редколегії – В. Смолій) [85].

Отже, на сучасному етапі розвитку українського суспільства необхідно констатувати зростання інтересу академічних кіл і науково-педагогічної громадськості до проблем розвитку історії освіти в період її піднесення, до феноменів «козацької педагогіки» і «козацького бароко» та формування двох напрямів у їх дослідженні.

Представники першого роблять акцент на високому рівні української культури, науки і освіти в досліджуваній період як результаті саморозвитку автентичних традицій, закладених ще в княжу добу (Л. Артемова [13], О. Губко [264], В. Кравець [137], В. Кузь [142], М. Левківський [163], О. Любар [109; 175], Ю. Руденко [142; 264], З. Сергійчук [142], М. Стельмахович [175], Б. Ступарик [282], Д. Федоренко [175]), вважаючи «козацьку педагогіку» унікальним феноменом світового рівня, квінтесенцією всього найкращого у виховній практиці свого часу. Натомість представники другого напряму (А. Алексюк [6], В. Андрушко [281], Л. Ваховський [44],

Б. Год [56], М. Євтух [88], Я. Ісаєвич [105], І. Крип'якевич [107], В. Литвинов [166–167; 281], Л. Медвідь [198], В. Микитась [200–201], Д. Наливайко [214], В. Нічик [220–221], Л. Посохова [249–251], А. Сбруєва [11; 270–271; 316], Л. Соколовська [279], Я. Стратій [281], О. Сухомлинська [287–289], В. Шевчук [324–325], Н. Яковенко [336]) акцентують увагу не тільки на саморозвитку вітчизняних освітніх традицій, але й на європейських витоках розвитку освіти в Україні, зокрема на впливі ідей гуманізму і просвітництва, досвіду єзуїтського і протестантського шкільництва.

Арсенал народно-педагогічних засобів формування молодого покоління (зокрема, в козацький період) і можливості використання цього досвіду на сучасному етапі представлено в працях О. Вишневського [51], О. Любара [109; 175], М. Стельмаховича [175], Є. Сявавко [290], Д. Федоренка [175] та ін.

За останні роки з'явилися праці, присвячені вивченню окремих типів навчальних закладів та певним аспектам обраної теми. Істориками були здійснені дослідження, що мали на меті вивчення діяльності Києво-Могилянської академії, Харківського та Чернігівського колегіумів (Л. Алексієвець [5], Л. Посохова [249–251], О. Травкіна [300]), розвитку середньої світської освіти (О. Півоваров [245]), джерельної бази («козацьких літописів», дворянських записок, документів Києво-Могилянської академії) та стану наукового розроблення проблем, пов'язаних із козацьким періодом (О. Гуржій [70], І. Дзира [77], Л. Дячук [84], В. Кривошея [139], Т. Міцан [207], В. Томозов [298], Л. Фицик [310]). На особливу увагу заслуговують докторська дисертація та монографія Л. Посохової [250] з історії колегіумської освіти, написані на основі аналізу солідної джерельної бази з використанням матеріалів російських архівів; зазначимо, що авторці вдалося поширити результати своїх наукових пошуків за межі України.

Дисертаційні роботи філософського напрямку стосуються контекстуальних особливостей становлення національної системи освіти

у XVIII столітті (С. Йосипенко [110], Н. Яковець [337]). Особливо цінними для обраної теми є дисертації з мистецтвознавства – Л. Івченко [103] (присвячене нотній колекції О. Розумовського і меценатській діяльності представників цієї гетьманської династії) та Л. Баранівської [27] (аналіз впливу гетьмансько-старшинської ініціативи на культурно-музичне життя України).

Історико-педагогічні дослідження тільки побіжно стосуються процесу розвитку освіти у XVIII столітті: С. Бакай [23] і О. Туляков [302] вивчали погляди та діяльність Г. Сковороди, В. Бондаренко [35] – Д. Туптала-Ростовського, О. Друганова [83] – роль приватної ініціативи в розвитку шкільництва, О. Потапенко [252] – моральне виховання особистості у XVII–XVIII ст., О. Скоробагатська [277] – діяльність Попівської академії, Т. Багрій [22] – розвиток освіти і педагогічної думки на Переяславщині (початок XVIII – перша чверть XX ст.). Серед історико-педагогічних досліджень найбільше значення для нашої роботи мають дисертації Л. Соколовської [279], присвячена вивченню освітнього процесу в колегіумах України, та Т. Кочубей [136] щодо аналізу української педагогічної думки досліджуваного періоду.

Сучасна історіографія проблеми розвитку національного шкільництва України XVIII століття представлена також дослідженнями репрезентантів української діаспори. Зокрема, цілісні концепції розвитку вітчизняної освіти було розроблено О. Субтельним [283] та авторським колективом «Енциклопедії українознавства» під редакцією В. Кубійовича [87].

Різні аспекти обраної проблеми є предметом досліджень зарубіжних учених. Зокрема, останнім часом у російській історіографії спостерігаємо активні пошуки нових підходів до вивчення історії освіти у XVII–XVIII століттях. Зокрема, дослідники А. Андрєєв [8; 39; 309], Д. Зайцев [95], В. Пономарьова [248], Т. Таїрова-Яковлева [291], Л. Хорошилова [248] визнають істотний вплив українців у розвиток освіти, культури і науки Росії, звертають увагу на вагомий доробок українських

науковців з цієї проблематики. Цю думку поділяє авторитетний голландський знавець університетської історії професор В. Фрійофф, який називає Києво-Могилянську академію «першим університетом докласичного типу в Російській імперії», кваліфікуючи її як повноцінний європейський університет гуманітарного типу [340, с. 48]. Італійські та американські слов'янознавці (С. Грачотті, О. Пріцак, І. Шевченко та інші [17; 65; 323]) указують на пан-європейські риси української культури і культуртрегерську місію України в добу бароко.

Дослідник І. Торбаков наводить цікаву думку професора Вашингтонського університету М. Скенфуса, який, розглядаючи діяльність Києво-Могилянської академії, вказує на єзуїтські витoki системи освіти і виховання в Україні на порозі Нового часу, підкреслюючи синхронність запозичень та значне поширення такого типу шкіл на європейському континенті [299, с. 26].

Заслуговують на увагу праці Р. Лужного [172], Ю. Лукашевича [173], Г. Нешева [218] та ін., в яких розкриваються культурно-освітні зв'язки України з країнами Європи.

Однак, попри успіхи сучасної історико-педагогічної та інших гуманітарних наук у дослідженні обраної нами проблематики, досі залишаються не визначеними деякі основні поняття, зокрема «національне шкільництво». Найавторитетніші сучасні видання («Український педагогічний словник» С. Гончаренка [61], «Енциклопедія освіти» під ред. В. Кременя [86] та ін.) не містять визначення цього поняття. Вченими частіше вживається термін «національне виховання», під яким розуміють систему поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, створену впродовж віків українським народом, що покликана формувати світоглядні позиції та ціннісні орієнтири молоді [126].

Проте для нашого дослідження більш доцільно використовувати поняття «національне шкільництво», якому не надано дефініційного визначення в академічних словниках і яке вільно трактується кожним

автором. До того ж більшість науковців вживає цей термін стосовно кінця XIX – початку XX століть, хоча, на нашу думку, його можна застосовувати і щодо XVIII століття, оскільки в цей час Україна мала ознаки державності, тривав процес націєтворення, зароджувалися буржуазні відносини.

Як зазначено в «Словнику української мови» (за редакцією І. Білодіда), шкільництво – це формування і організація мережі закладів освіти України з метою виховання молодого покоління [331, с. 475]. Тож під поняттям «національне шкільництво» ми розуміємо інституціалізовану складову освіти України, а саме мережу навчально-виховних закладів різних рівнів, діяльність якої узгоджується з національною освітньою традицією та прогресивною європейською теорією і практикою.

Національна освітня традиція, започаткована в часи Київської Русі, активно розвивалася в братських школах, Києво-Могилянській академії, колегіумах, школах мандрівних дяків, та мала своїм підґрунтям православну ідентичність, християнські цінності та український виховний ідеал.

Ідеал, згідно з визначенням академіка С. Гончаренка, – це уявлення про взірць людської поведінки і стосунки між людьми, що виходять із розуміння мети життя [61, с. 139]. Український виховний ідеал формувався на основі народних традицій, християнської моралі, загальнолюдських духовних цінностей та національного менталітету.

Аналіз праць Г. Ващенка [45] засвідчив, що позитивними характеристиками української ментальності є глибока релігійність, кордоцентризм, толерантність, індивідуалізм, працелюбність, правдивість, патріотизм, гуманність, чуйність і гостинність, вірність і відданість, оптимізм, прагнення до естетизації довкілля тощо. До загальнолюдських духовних цінностей включаємо моральний закон творення добра та боротьби зі злом, пошук правди, справедливості, сповідування ідеалів любові та краси. Тож, за визначенням Г. Ващенка [45, с. 174–175], який одним із перших порушив це питання, українським виховним ідеалом є людина, вірна Богові і своїй нації.

Суттєвим доповненням до теорії ідеалу українського виховання у XVIII столітті є концепція козацько-лицарського виховання, розроблена українськими педагогами, зокрема В. Кузем, Ю. Руденком, З. Сергійчук [142], які визначали ідеал козака – лицаря честі й мужнього захисника Батьківщини, що був уособленням народного розуміння чоловічої сили, фізичної вправності, високих моральних якостей (поваги до старших, почуття справедливості, жертвовності, душевної щедрості). Цей ідеал надовго став загальнонаціональним і не втратив актуальності в наш час, про що свідчить Концепція національного виховання студентської молоді [126], Концепція національно-патріотичного виховання молоді [127] та інші нормативні документи сучасної України.

Відтак українським виховним ідеалом у досліджуваний період став ідеал козацького-лицаря, звитязного воїна, інтелектуала, дбайливого господаря, мецената рідної освіти та культури, з розвиненим почуттям особистої і національної гідності.

Українознавче спрямування вітчизняної освіти здійснювалося у творах і промовах викладачів та вихованців українських закладів національного шкільництва, шляхом апелювання до історичної пам'яті, до величі Київської Русі і слави українського козацтва. До пам'яток педагогічної думки, які уособлюють національні освітні традиції, належать «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання дітям» В. Мономаха, статuti братських шкіл, «Козацька читанка», рукописні збірники мандрівних дяків.

Використання рідної мови й арсеналу народної педагогіки в навчально-виховному процесі уможливило значне поширення грамотності серед українського народу. Саме вихованці закладів національного шкільництва О. Лобисевич, пізніше І. Котляревський [134] заклали підвалини для становлення української літературної мови; а М. Бантиш-Каменський [25], С. Величковський, В. Рубан, А. Сатановський створили перші праці з історії України, що сприяло формуванню національної свідомості. Саме вихованці закладів національного шкільництва були творцями безлічі перлин усної

народної творчості. Серед викладачів Києво-Могилянської академії та колегіумів – національна еліта України та представники культури українського барокко (І. Митура, І. Григорович-Барський, Г. Сковорода, Д. Бортнянський, А. Ведель). З киево-могилянською вченістю пов'язаний феномен мандрівного вчителювання та українського Просвітництва, що знайшов втілення у творчості Г. Сковороди, яка ґрунтувалася на загальнолюдських і національних засадах.

Українська народна мова постійно проникала в академічні твори, особливо драму. Народний елемент був наявний у «Комедії на Різдво Христове» Д. Туптала, акцент на давніх державних традиціях було зроблено у «Володимирі» Ф. Прокоповича; М. Довгалецький, Г. Кониський, Г. Щербацький використовували просту народну мову поруч із книжною. У «Поетиці» Й. Лип'яцького, крім латинських, є вірші І. Величковського, творчість якого є вершиною національної барокової поезії [189].

До того ж заклади національного шкільництва (православні колегіуми та Академія) створювалися як інтелектуально-духовні твердині у боротьбі з католицизмом. Цим пояснюється духовна домінанта змісту освіти (іноді на шкоду світським наукам), патронат над ними церкви, українського гетьмана і козацтва (у наказах, універсалах завжди наголошувалося на важливості прав і привілеїв Академії та колегіумів для зміцнення могутності козацької держави).

Розглядаючи розвиток національного шкільництва у XVIII столітті, необхідно звернути увагу, що в досліджуваний період ще не існувало чіткого розмежування на початкову, середню і вищу школи. Зазначимо, що існують певні термінологічні розбіжності й у тодішньому та сучасному визначенні навчальних закладів: зокрема, Києво-Могилянську академію називали «слов'яно-латинськими школами», «київськими школами», «київськими Афіними», колегіуми – «олімпамі», «академіями», «семінаріями», «училищами».

Особливо показовими є суперечності щодо рівня колегіумної освіти на території Лівобережної та Слобідської України в досліджуваних хронологічних межах. Так, сучасні вчені визначають колегіуми як школи, створені за зразком Києво-Могилянської академії, що були «головними освітніми центрами» своїх регіонів (М. Євтух) [88, с. 27], або ж «престижними навчальними закладами», центрами науково-педагогічної думки (П. Мазур) [177, с. 61–64]. Частина дослідників (В. Микитась [201], О. Півоваров [245]) позиціонують колегіуми як заклади середнього рівня. Натомість Д. Багалій [21], О. Боголюбов [32], С. Рождественський [262], О. Травкіна [300], Н. Шип [329] вважають їх вищими навчальними закладами, а Т. Багрій [22], Є. Мединський [199], Л. Соколовська [279] – підвищеного типу.

На нашу думку, найбільш переконливою є аргументація Л. Посохової на користь того, що колегіуми – це потенційні вищі навчальні заклади. Зокрема, визначаючи статус колегіумів, вона зауважила, що до середини XVIII століття їх навчальні програми відповідали артистичним факультетам європейських університетів (тобто змісту середньої освіти), а з уведенням курсу філософії і богослов'я їх можна умовно вважати навчальними закладами вищого рівня [39, с. 38]. Але оскільки юридичного підтвердження цього статусу не було, колегіуми найдоцільніше називати закладами підвищеного рівня.

В сучасних академічних дослідженнях з історії української культури при визначенні рівня колегіумної освіти зазначається, що існувало два типи колегіумів – середнього рівня (складалися із п'яти класів: трьох граматичних (інфіми, граматики, синтаксису) і двох гуманітарних (поетики та риторики)) та вищого (академічного, що передбачали викладання вищих наук – філософії та богослов'я) [108, с. 445]. Щодо Києво-Могилянської академії, то вона поєднувала у своїй структурі початкову, середню і вищу освіту. Саме існування підготовчого класу фари (аналогії), що відповідав рівню

початкової освіти, якісно відрізняло православні колегіуми та Академію від закладів єзуїтського шкільництва.

Водночас у сучасній українській історіографії визначається, що основною тенденцією розвитку українського шкільництва було становлення національної школи вищого типу [108, с. 431]. Протягом всього досліджуваного періоду викладацькі колективи Києво-Могилянської академії і православних колегіумів та українська громадськість прагнули перетворити колегіуми на вищі навчальні заклади, а Академію реформувати в університет, що суперечило офіційній політиці російського уряду, спрямованій на перетворення Малоросії в пересічну провінцію. Тільки в останній чверті XVIII століття православним колегіумам України вдалося запровадити викладання «вищих наук» (філософії і богослов'я), але невдовзі після цього їх було перетворено на звичайні духовні семінарії. Така ж доля спіткала й Києво-Могилянську академію, що мала загальноосвітній характер, – її було перетворено в Духовну академію.

Серед сучасних дослідників точаться дискусії не лише щодо статусу колегіумів, але й щодо «становості-позастановості» цих навчальних закладів, їх прогресивного чи архаїчного характеру, а також щодо того, якою є колегіумна модель – власне національною чи запозиченою [250, с. 8–9]. Безперечно, це була трансконфесійна освітня модель, що відобразила синтез культурних традицій Західної та Східної Європи. Колегіуми, що існували на території Лівобережної та Слобідської України, мали генетичний зв'язок із єзуїтськими (схожість організаційної структури: наявність «класів» та порядку їх проходження, програма освіти), являючи собою не тільки освітній, але й культурний феномен.

Деякі вчені (Л. Посохова [250], М. Яременко [339] та ін.) називають вітчизняну колегіумну освіту «єзуїтською моделлю» і навіть «латинським шкільництвом». На нашу думку, навряд чи правомірно вживати цей термін щодо православних колегіумів України, діяльність яких була спрямована на збереження православної віри і протистояння спробам окатоличення

українців. Їх місія полягала в тому, щоб бути оплотом православ'я і захищати національні інтереси. Вони створювалися як заклади, альтернативні єзуїтським, тож якщо за формою їх дійсно можна зарахувати до гуманістичного типу шкіл, то за змістом і сенсом діяльності – це заклади національного шкільництва. Ще гетьман І. Виговський у Гадяцькому договорі домігся того, щоб на території України з православним населенням жодних католицьких шкіл не було [325]. Це створило сприятливі передумови для того, щоб на українських землях, під егідою київських митрополитів і українських гетьманів, почала формуватися відносно самодостатня мережа навчальних закладів, що забезпечувала потреби українців у початковій, середній та вищій освіті та мала свої особливості в меті, ціннісних засадах, характері освіти, управлінні нею, змісті навчання, стилі взаємин наставників-вихованців, вирішенні кадрової проблеми.

Тож ми поділяємо позицію В. Нічик [220–221], З. Хижняк [313–314] та інших, які твердять про складний адаптаційний процес зарубіжної практики до вітчизняних освітніх традицій, цінностей і потреб українського суспільства досліджуваного періоду, що було яскравим проявом культури бароко, яка допускала співіснування антагоністичних начал.

Отже, незважаючи на важливість наукової проблеми, феномен національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті не був достатнім чином досліджений.

Ретельне вивчення історіографії проблеми дозволило окреслити коло питань, що потребують ґрунтовного аналізу: це комплекс чинників становлення і розвитку українського національного шкільництва у XVIII столітті, організаційні, змістові та методичні особливості функціонування вітчизняних навчальних закладів досліджуваного періоду, зокрема вплив на них вітчизняних традицій, єзуїтських і протестантських освітніх моделей, політики уряду Російської імперії та Св. Синоду.

1.2. Характеристика джерельної бази дослідження

З метою всебічного та глибокого дослідження історії національного шкільництва Лівобережжя та Слобожанщини визначеного періоду насамперед необхідно здійснити аналіз різних видів джерел та новітніх підходів до їх вивчення, викладених у працях сучасних істориків, джерелознавців, архівознавців, бібліографознавців, мистецтвознавців (зокрема, Л. Баранівської, В. Кривошеї, С. Лапшина, Т. Міцан, О. Півова, Л. Посохової, Л. Соколовської та ін.).

В основі більшості сучасних підходів до аналізу джерельного масиву покладено родовидові ознаки. Вельми показовим є дисертаційне дослідження В. Кривошеї, де на основі надбань вітчизняної та зарубіжної археографії здійснено детальну градацію джерел з історії козацтва на 13 груп [139, с. 24]: реєстри козаків і старшини, присяги, щорічні та піврічні іменні відомості, документи про виплату грошової винагороди, «казки», послужні списки, метричні і сповідальні книги, актові, судові документи, тестаменти, дворянські родовідні книги, синодики, чолобитні.

На особливий інтерес заслуговують і докторська дисертація та монографія Л. Посохової, що ґрунтуються на вагомій джерельній базі, зокрема, на широкому залученні матеріалів російських архівосховищ. Дослідниця виокремлює сім груп джерел [250, с. 13–14]: законодавчі акти (архівні та оприлюднені); справочна документація (укази, розпорядження, інструкції, «промеморії», рапорти, донесення, офіційні листи, подання, звіти, довідки, реєстри, каталоги і т. ін.); книги навчального характеру, наукові твори, праці професорів (посібники, проповіді, переклади праць європейських учених тощо); джерела особового походження (епістолярії, спогади, автобіографії), твори художньої літератури; економіко-географічні праці, записки вчених-мандрівників; зображальні джерела, архітектурні пам'ятки.

Однак більшість дослідників використовують більш узагальнені підходи до аналізу джерельної бази. Так, мистецтвознавець Л. Баранівська, здійснюючи класифікацію джерел щодо культурно-музичного розвитку України козацької доби, визначає такі групи: нормативні акти державних установ Гетьманщини; діловодна документація Генеральної військової канцелярії, полкових і сотенних канцелярій України; історико-статистичні описи лівобережних полків; листування офіційного і приватного характеру [27, с. 32]. Історик О. Півоваров також виділяє чотири групи джерел: закони та підзаконні акти (постанови, розпорядження, що видавались царським урядом); актові документи і групи актових матеріалів місцевих органів управління та статистичні матеріали; періодична преса; оповідні документи (спогади) [245, с. 9–10]. Близькою до цього є класифікація С. Лапшина, який структурує джерельну базу на актові джерела (законодавчі й нормативні документи); діловодну документацію; статистичні джерела; документи особистого походження (мемуари, спогади, щоденники, листи); історична публіцистика) [158, с. 10–11].

Значну цінність для нашого дослідження становить узагальнений підхід до класифікації джерел Т. Міцан, яка у процесі вивчення історії Києво-Могилянської академії виокремила чотири родові групи [207, с. 16–17]: офіційні публічно-правові акти світської і духовної влади (грамоти, накази, універсали), приватно-правові акти (дарчі, заповіти), приватно-публічні акти (чолобитні, донесення), діловодна документація (офіційно-ділове листування).

Серед історико-педагогічних досліджень особливий інтерес становить дисертаційна робота Л. Соколовської, присвячена обґрунтуванню розвитку освітнього процесу в колегіумах України в XVIII – на початку XIX століття, в якому джерела згруповано за змістовим наповненням документів, що характеризують матеріальне забезпечення і обладнання колегіумів; зміст і організацію освітнього процесу; учнівський та викладацький

контингент [279, с. 61]. До того ж ця класифікація використана винятково щодо архівних матеріалів.

У процесі дослідження розвитку освіти на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті було здійснено авторську класифікацію джерел визначеної проблеми з їх поділом на три родовидові групи: офіційні документи і діловодна документація (архівні та опубліковані); матеріали особистого походження (щоденники, листи, спогади сучасників, свідчення іноземців); навчальна література, наукові та художні твори.

Вивчення першої групи джерел дозволяє визначити характер внутрішньої політики української гетьманської та російської влади, їх вплив на розвиток освіти. Це насамперед нормативно-законодавчі акти: закони, укази, розпорядження вищих державних і церковних інституцій Гетьманщини та Російської імперії (уряду, Св. Синоду, київських митрополитів, архієпископів і єпископів), що відображають офіційну політику в галузі освіти. Вважаємо за необхідне підкреслити: якщо на початку XVIII століття превалювали грамоти духовної влади щодо матеріального забезпечення навчальних закладів (книгами, приладдям, паливом), то кінець досліджуваного періоду характеризується уніфікацією документів, ідеологічною регламентацією та остаточним переходом діловодства на російську мову за новим зразком.

У процесі розробки обраної теми було опрацьовано матеріали з Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, державних архівів Полтавської, Сумської, Харківської та Чернігівської областей, значна частина яких вводиться до наукового обігу вперше. Слід зазначити, що в архівосховищах бракує документів щодо організації навчально-виховного процесу; переважно матеріали відображають діяльність центральних та місцевих органів влади й управління в галузі освіти на Лівобережжі та Слобожанщині у XVIII столітті,

визначають загальні умови функціонування навчальних закладів, фіксують факти існування шкіл у певному населеному пункті.

Цікавим і малодослідженим джерелом з історії культурно-освітніх процесів у XVIII столітті є архіви Ватикану, що ще чекають на українських дослідників.

Багатий фактичний матеріал зосереджено в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), що містить унікальну колекцію рукописних книг грецькою, латинською, арабською, слов'янськими та іншими мовами, архіви наукових установ і різноманітних організацій, а також приватні колекції діячів української науки і культури.

Особливої уваги дослідників заслуговують фонди «Літературні матеріали» (ф. I) [391], «Історичні матеріали» (ф. II) [392], «Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія» (ф. X) [393–395], матеріали яких було використано в дисертаційному дослідженні. Унікальними комплексами матеріалів є також фонди «Київська духовна академія» (ф. 160) [396–397] та «Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії» (ф. 301) [398], в яких було віднайдено численні інструкції митрополитів щодо змісту та методів викладання в різних класах Києво-Могилянської академії.

З огляду на предмет нашого дослідження становить інтерес збірка колишнього університету Св. Володимира, в якій зосереджено універсали гетьманів, документи щодо діяльності генерал-губернатора Малоросії П. Румянцева-Задунайського та ін. Великий документальний масив містять монастирські бібліотеки, що нагромаджувалися століттями (Києво-Печерської і Почаївської Лаври, Софійського, Михайлівського, Межигірського монастирів).

Матеріали з історії розвитку української культури зберігаються в різних фондах ІР НБУВ [280]: архівних зібрань (передусім О. Лазаревського і В. Модзалевського) та історіографічних рідкостей (М. Максимовича, М. Драгоманова, В. Антоновича, Д. Багалія, О. Левицького,

Д. Яворницького). Ретельної уваги дослідників потребують і світські пам'ятки літописання та книжної культури, а саме українські козацькі літописи, описи Малоросії, літописні діаріуші репрезентантів Генеральної військової канцелярії.

Значний обсяг першоджерел сконцентровано в особових фондах діячів церкви, істориків і викладачів Київської духовної академії С. Голубєва (ф. 194), М. Петрова (ф. 225), Ф. Тітова (ф. 175) та ін. Науковий інтерес становить комплекс рукописів авторських творів і курсів лекцій Г. Кониського, Ф. Прокоповича, С. Тодорського, С. Яворського; низка курсів професорів Києво-Могилянської академії написана латиною, тож вони досі є малодослідженими. Документальну спадщину Академії репрезентують також універсали гетьманів про надання прав Києво-Братському монастирю, грамоти і привілеї польських королів, російських самодержців, духовні заповіді, матеріали з організації навчального процесу, фінансово-економічні документи.

Матеріали цих фондів ІР НБУВ можуть бути використані при дослідженні різних аспектів культурно-освітнього розвитку України у XVIII ст.

Цінні джерела з історії розвитку національного шкільництва у XVIII столітті містяться в Центральному державному історичному архіві в м. Києві (ЦДІАУК). Так, фонди 1711 – «Київська академія» [463] та 1973 – «Харківський колегіум» [466–473] зберігають значну кількість матеріалів з історії відповідних навчальних закладів. Маловідомі факти про харківські казенне та головне народне училища знаходяться у фондах 1709 – «Харківське намісницьке правління» [454–455] та 1959 – «Канцелярія Харківського і Воронежського генерал-губернатора» [465]. Велику кількість документів зосереджено у фондах 51 – «Генеральна військова канцелярія» [399–416] та 59 – «Київська губернська канцелярія» [417–435].

Цікавий документ під назвою «Коротка настанова по вихованню кращих авторів» (1767 р.), переписаний канцеляристом Моровської сотні,

вдалося знайти у фонді «Сотенні канцелярії Лівобережної України» (ф. 64) [437, арк. 28–41 зв.]. Він ґрунтувався на чіткій віковій періодизації розвитку дитини (від народження до 15 років) та містив рекомендації щодо гігієни, раціонального харчування, охорони здоров'я, розумового, психічного та сексуального розвитку дітей. Більшість положень цієї «Настанови» узгоджуються із сучасними підходами до виховання та навчання, такими як відмова від фізичних покарань, різнобічний розвиток дитини, принципи природовідповідності, вільного виховання та ін.

Справи з фондів 220 – «Київська археографічна комісія» [439–441], 763 – «Канцелярія малоросійського генерал-губернатора Румянцева-Задунайського» [442], 959 – «Новгород-Сіверське намісництво» [443], 990 – «Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія» [449–450], 1501 – «Похідна військова генеральна канцелярія» [452], 1539 – «Чернігівська верхня розправа» [453], 1710 – «Слобідсько-Українська духовна канцелярія» [456–462], 1920 – «Ізюмська дворянська опіка» [464], 1989 – «Ізюмське духовне правління» [474–475], 2007 – «Харківське духовне правління» [476], 2009 – «Білгородська духовна консисторія» [477], 2059 – «Темниковський Євген Миколайович» [478] містять як загальні відомості про розвиток мережі шкільництва, так і конкретні – про діяльність окремих навчальних закладів. Вони надають інформацію про кількісні та якісні показники учнівсько-викладацького складу, соціальні, вікові характеристики, успішність учнів, навчальні програми, підтримку малозабезпечених, працевлаштування і подальшу освіту вихованців колегіумів, їх роботу в навчальних закладах і державних установах, на церковних посадах. Збережені тут розпорядчі документи також висвітлюють керівництво діяльністю шкіл з боку Св. Синоду.

Цінні документи, що ілюструють культурно-просвітницьку діяльність репрезентантів гетьмансько-старшинського середовища, містять родинні фонди Ханенків (ф. 983) [444–448] та Скоропадських (ф. 1219) [451].

Значна частина фактичного матеріалу була віднайдена в регіональних архівах. Так, у Державному архіві Полтавської області (ДАПО) – це справи з фондів 222 – «Лубенський музей Скаржинської Катерини Миколаївни» [341–342] (чолобитні гетьмана Д. Апостола, про відставку гетьмана К. Розумовського) та 801 – «Пирятинське духовне правління» [343–345] (відомості про дітей церковнослужителів, які навчаються в академії, направлення дітей духовенства на навчання, указ Павла I про заборону навчання в закордонних університетах).

Велику наукову цінність мають матеріали Державного архіву Сумської області (ДАСО), особливо фонди 481 – «Полуботок М. М., поміщика (1750–1815)» [346–347], 584 – «Конотопський міський магістрат і ратуша» [348], 738 – «Предводитель дворянства Глинського повіту» [349], 749 – «Сумське духовне правління» [350–351], 804 – «Охтирське духовне правління» [352–353], 960 – «Роменське духовне правління» [354–370], 993 – «Роменське повітове казначейство» [371], 1153 – «Роменська міська дума» [372], 1173 – «Глинське духовне правління» [373–374], що дозволяють розкрити взаємодію світської та церковної влади у створенні навчальних закладів та їх функціонуванні, здійснити аналіз просвітницької діяльності духовенства на території Лівобережної та Слобідської України.

У Державному архіві Харківської області (ДАХО) було опрацьовано Ф. 3 – «Канцелярія Слобідсько-Українського громадського губернатора» [375] та Ф. 267 – «Харківське головне народне училище» [376–383], що містять матеріали щодо діяльності гарнізонних шкіл, загального стану освіти на Слобожанщині, організації навчально-виховного процесу, зокрема процедури публічних іспитів, відомості про учнів, документи про прийом на роботу вчителів.

Актові джерела та діловодна документація XVIII століття зосереджені й у Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО), у складі якого на особливу увагу заслуговують фонди 679 – «Чернігівська духовна консисторія» [384–385], 682 – «Чернігівська духовна семінарія» [386],

1462 – «Прилуцьке духовне правління» [387–388], Р-1495 – «Особистий фонд І. П. Львова» [389–390]. Переважно це укази місцевої церковної влади щодо прийому та випуску з Чернігівського колегіуму учнів духовного сану, призначення вчителів, викладання предметів, інші поточні справи, що дозволяють глибше вивчити діяльність Чернігівського колегіуму.

До першої групи джерел також відносимо опубліковані документи центральних органів влади та управління у вигляді окремих видань або збірників законів Російської імперії.

Першими питанням збереження історичних документів та їх публікацією переймалися відомі діячі XVIII століття М. Ханенко і Г. Полетика, дещо пізніше – В. Полетика, А. Чепа, князь О. Безбородько, князь М. Рєпнін, граф М. Румянцев, київський митрополит Є. Болховітінов та ін. Велику пошукову і дослідницьку роботу в галузі джерелознавства здійснив відомий історик XIX століття О. Лазаревський, який оприлюднив «Генеральне слідство про маєтності Чернігівського полку», частину Румянцевського опису, архів Сулими, «Щоденник» Марковича, здійснив передрук «Опису Чернігівського намісництва» [165, с. 7]. Над виявленням і публікацією документів з історії Лівобережжя та Слобожанщини плідно працювали Д. Багалій, В. Барвінський, М. Василенко, О. Кістяківський, М. Міллер, В. Мякотін, М. Судієнко, М. Сумцов та ін.

Найважливішими опублікованими збірниками джерел та археографічними виданнями (частину з яких було опрацьовано в Російській національній бібліотеці) є «Акти і документи щодо Київської академії» [2–4], «Архів Коша Нової Запорізької Січі» [14], «Повне зібрання законів Російської імперії» [246].

У дисертаційній роботі нами було також використано документи з коментарями дослідників, що подані в часописах «Київська старовина», «Праці Київської духовної академії», «Читання в історичному товаристві Нестора Літописця». Це здебільшого списки студентів, листи їх наставників,

скарги бурсаків, укази Київської консисторії, розпорядження, статистичні дані, окремі урядові постанови.

Важливу роль в оприлюдненні документів з історії України XVIII століття відіграв журнал «Читання в Імператорському товаристві історії і старожитностей російських при Московському університеті» і особисто його редактор О. Бодянський – випускник Київської академії. Саме тут було вперше надруковано «Діаріуш» та «Щоденник» М. Ханенка, «Приватне листування» Г. Полетики (пізніше перевидані в «Київській старовині») тощо.

Серед інших періодичних видань (на сторінках яких висвітлюються нормативно-правові засади діяльності навчальних закладів, кількісні показники розвитку освіти, характер виховання у цих школах та ін.) слід відзначити журнали «Вісник виховання», «Духовний вісник», «Молодик», «Основа», «Українська старовина», «Український вісник», «Український журнал», газети «Полтавські губернські відомості», «Полтавські єпархіальні відомості», «Харківські губернські відомості», «Харківські єпархіальні відомості», «Чернігівські губернські відомості», «Чернігівські єпархіальні відомості», в яких розглядалися питання становлення та розвитку освіти.

Наукову цінність мають праці та видання загального характеру, особливо описи Київського, Новгород-Сіверського, Харківського, Чернігівського намісництв. На увагу заслуговує «Чернігівського намісництва топографічний опис» О. Шафонського [322] – робота широко ерудованого вихідця із козацької старшини, де містяться відомості про навчання в Києво-Могилянській академії, Переяславській, Чернігівській семінаріях, побут студентства, подається цінний етнографічний матеріал.

Для вивчення Слобідської України велике значення має «Топографічний опис Харківського намісництва» (1788 р.), перевиданий Д. Багалієм у XIX столітті (в якому, на відміну від інших описів, вживаються терміни «українці» та «Україна») та В. Пірком і О. Гуржієм у XX столітті [229]. Тут подано детальний опис діяльності Харківського

колегіуму та казенного училища, навчальні програми, відомості про кількісний склад та умови життя учнів.

Важливими джерелами для вивчення культурно-освітнього розвитку, особливо шкіл при монастирях, є «Опис Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.» [34], «Опис Новгород-Сіверського намісництва» [227], «Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX століття» [228].

Тож офіційні документи і діловодна документація (архівні та опубліковані) репрезентують першу й основну групу джерел з проблеми розвитку освіти на Лівобережжі та Слобожанщині у XVIII столітті.

До другої групи джерел відносимо документи особистого походження (щоденники, листи, спогади сучасників, свідчення іноземців). У XVIII столітті значного розвитку набуває мемуарна література, що, незважаючи на свій суб'єктивний характер, є важливим джерелом для сучасних наукових досліджень. У контексті історичної значущості заслуговує на особливу увагу й епістолярна спадщина приватних та офіційних осіб. Саме епістолярний жанр був поширеною формою комунікації у XVIII столітті, особливо в гетьмансько-старшинському середовищі, серед представників духовенства та світських інтелектуалів.

Зазначимо, що документи особистого походження недостатнім чином використовуються в історико-педагогічних дослідженнях як складовій джерельної бази. Це зазвичай зменшує їх наукову цінність, адже саме вони дають уявлення про систему ціннісних орієнтацій, характерних для певних груп суспільства, висвітлюють традиції родинного життя, моральні норми, інтелектуальні та духовні інтереси. Тож, на нашу думку, використання цієї групи джерел є важливим для об'єктивного висвітлення будь-яких історичних явищ і фактів.

Значну частину документів особистого походження становлять історичні свідчення іноземних авторів про розвиток українських земель у XVIII столітті, зокрема в культурно-освітній сфері, багато з них

(П. Алепський, Ф. Х. Вебер, І. Гердер, Е. Д. Кларк, Б. Майоліці, Х. Г. Манштайн, Д. Маршалл, Ю. Юст та ін.) зібрано у виданнях О. Вінтоняка [52], Д. Наливайка [214] та О. Січинського [275].

Багато іноземних мандрівників і дипломатів, які побували в Україні у XVII–XVIII століттях, висловлювали захоплення «цивілізованістю й освіченістю українців», зауважуючи, що козаки – «люди вчені, кохаються в науках та законах, гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії» [214, с. 254–255] (див. Додаток В). Найвідомішим джерелом (багаторазово перевиданим різними мовами світу) є щоденник сирійця П. Алеппського, сина антиохійського патріарха, який засвідчував значну кількість письменних людей в Україні, особливо порівняно з Московською державою. Автор свідчить: «По всій козацькій землі від Рашкова до Путивля ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати і знають порядок богослужби та церковний спів. Крім того, священики вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися по вулицях» [275, с. 39]. Італійський історик і юрист XVII століття Б. Майоліці у книзі «Історія громадянських воєн» також підкреслював, що українці – це «найшляхетніші лицарі» і «вмілі хлібороби», яким властивий великий потяг до освіти [222, с. 162]. Датський посол XVIII століття Ю. Юст у своєму щоденнику відзначав вихованість, чемність і високоосвіченість українських достойників (козацької старшини, київського митрополита), підкреслюючи чудове володіння латинською мовою ченців Києво-Печерської Лаври. Особливо його вразило те, що всі селяни відвідують церкви з молитовниками, тобто є письменними [275, 60].

В «Анналах Малоросії» (1778 р.) Ж.-Б. Шерера була сформульована цілісна концепція історії України як наполегливих визвольних змагань мирного й працюючого народу, що гідна уваги «кожного освіченого європейця». Особливо його вразило дбайливе ставлення українців до виховання молодого покоління, «до збереження волі, віри, традицій, звичаїв, словом, усього, що є дорогим людині, що цікавить наше жадібне до наук

століття». Ж.-Б. Шерер зауважив, що горде почуття незалежності було найдорожчою спадщиною козаків, а клич «Воля або Смерть» був їх єдиним заповітом, що переходив від батька до сина разом із прадідівською зброєю [235, с. 10].

При цьому більшість іноземців відзначали проєвропейський характер суспільного устрою України. Заслуговує на увагу «Книга мандрів» англійця Д. Маршалла, в якій він підкреслював, що «не зустрічав жодної країни, яка була б так схожа на найкращі провінції Англії, як це зауважив на Україні» [214, с. 254–255]. Солідарними з ним були «великий панегірик малоросіян» англієць Е. Д. Кларк, який уподібнював Україну Голландії, Норвегії та сільській Англії, а також німецький вчений Х. Г. Манштайн, що у своїх «Записках» називав Україну «безсумнівно однією з кращих країн Європи» [275, с. 65]. У книзі історика Й. Х. Енгеля «Історія України та українських козаків» (1796 р.) обґрунтовується необхідність вивчення історії України, що протягом віків «була бар'єром між культурною Європою і дикою Азією» [214, с. 267].

Особливу роль у піднесенні авторитету України належить Й. Г. Гердеру – видатному філософу та етнографу періоду пізнього німецького Просвітництва. Прогрес Європи він пов'язував зі «слов'янським началом», оскільки для розвитку сучасного суспільства необхідні мирні землероби, а не завойовники. Ці перспективи і надії пов'язувалися з Україною, яка за своїми сприятливими природними умовами і ментальними особливостями є концентрованим утіленням слов'янської сутності з великим цивілізаційним потенціалом. У «Щоденнику подорожі 1769 року» Й. Г. Гердер пророкував: «Україна стане колись новою Грецією. Прекрасний клімат цієї країни, її весела вдача, музичний хист, родюча земля колись прокинуться... і постане велика культурна нація» [275, с. 68].

Також іноземці засвідчували культурний вплив українців на інші народи, зокрема росіян. Ще німецький дипломат Ф. К. Вебер (ревний прихильник Петра I) звернув увагу на те, що необхідних освічених людей

російський цар-реформатор запрошував не тільки із Західної Європи, а й з України, тож українці були засновниками та викладачами більшості новостворених навчальних закладів Росії [214, с. 236–238]. Подібні свідчення залишив і дипломат Ю. Юст, зауважуючи, що всі викладачі і навіть студенти патріаршої школи в Москві були виключно з православної Польщі (тобто з території України) [275, с. 58]. Цю думку розвинув і Ж.-Б. Шерер [328], вказуючи, що саме Києво-Могилянська академія безперервно забезпечувала потребу Російської імперії в освічених людях. У кінці XVIII століття Ц. Майнерс також високо оцінив інтелектуальний і культурний вплив українців на свого північного сусіда – Росію: «Київські ченці постійно підтримували певний рівень теологічних знань, які в решті Росії майже повністю занепали. Україна вже тривалий час постачає для всієї Росії освічене духовництво, а нині постачає й кращих музикантів і співців. Нарешті, всі мандрівники засвідчують, що здібність сприймати й швидко засвоювати знання, так само як винахідливість у різних ускладненнях, яка дивує в усіх русів, у козаків проявляється в найвищій мірі» [214, с. 299].

Серед другої групи джерел значну цінність для вивчення історії України XVIII століття, зокрема й розвитку шкільництва, мають щоденники та епістолярії представників козацької старшини. Так, «Щоденник» генерального підскарбія Я. Марковича (1690–1770 рр.) [80] – випускника Київської академії вперше було видано у 1859 р., з передмовою його онука О. Марковича. Пізніше оприлюднення пам'ятки здійснили О. Лазаревський та Наукове Товариство ім. Шевченка. У «Щоденнику» вміщено матеріали щодо особливостей навчання і виховання дітей козацької старшини, їх бібліографічних уподобань, естетичних смаків, духовних потреб тощо.

Ще одним представником козацької еліти, автором «Діаріуша» (1722 р.) та «Щоденника» (1727–1734 рр., 1741–1753 рр.) [145–146] є гетьманський нащадок Микола Ханенко – вихованець Київської та Львівської академій, який активно опікувався освітою своїх дітей, цікавився книгами і науковими досягненнями, займався перекладами. До сучасного

науковця дійшов і «Щоденник» (1725–1727 рр.) Петра Апостола – високоосвіченого представника національної еліти, сина гетьмана Д. Апостола, оприлюднений О. Лазаревським у «Київській старовині» [147–148]. Ці джерела містять відомості, що засвідчують досить високий культурно-освітній рівень представників гетьмансько-старшинського середовища.

З огляду на предмет дослідження важливими є й «Записки» І. Тимківського – відомого освітнього діяча, вихованця Переяславської семінарії, Київської академії і Московського університету, директора Новгород-Сіверської семінарії, Переяславської гімназії, одного із засновників Харківського університету і його професора, ініціатора відкриття гімназій у Харкові, Чернігові та інших містах України [165, с. 170–171]. В історію освіти він увійшов насамперед як наставник Костянтина Ушинського – засновника класичної вітчизняної педагогіки. У «Записках» І. Тимківського [97] багато уваги приділяється стану освіти в Україні в XVIII столітті, особливо початкової, організації навчання в семінаріях, життю і побуту семінаристів; детально описується Київська академія. Цінними є відомості про розвинену книжкову торгівлю в Україні, що свідчать про високі інтелектуальні запити тогочасної еліти. І. Тимківський підкреслює, що козацька старшина прагнула сама вчитися і навчати своїх дітей, адже за традицією вчені люди були глибоко шановані в українському суспільстві.

Важливе значення для дослідження становить епістолярна спадщина визначних громадських діячів цього часу, що має значний виховний потенціал. Листування в гетьмансько-старшинському середовищі репрезентує цілу епоху пильної уваги до освіти дітей та нескінченних турбот про виховання молодого покоління. Ґрунтовністю вирізняється «Приватне листування» Григорія Андрійовича Полетики (1725–1754 рр.) [156] – випускника Києво-Могилянської академії, одного з найосвіченіших людей свого часу, автора наукових розвідок, статей, перекладів, зокрема

шестимовного словника. Це джерело містить відомості про навчання козацької старшини за кордоном, проблеми національної освіти.

Заслуговує на увагу збірник «Приватні листи XVIII ст.» [253, с. 95], підготовлений Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні, що містить і матеріали з культурно-освітнього розвитку України. Зокрема, тут розміщено листи Івана Обідовського до тітки Параскевії Сулими і дядька Федора Сулими з проханнями про матеріальну допомогу для навчання у Вроцлаві.

Виняткове значення має епістолярна спадщина класика педагогічної думки Г. Сковороди [276]. Його листи, присвячені «вічним» темам, по суті є філософськими трактатами, викладеними в доступній формі. На особливу увагу заслуговує кореспонденція між учителем та його учнями М. Ковалинським і В. Томарою, що характеризується інтелектуальною насиченістю, емоційною наповненістю [186].

Відтак ця група джерел є важливою для відтворення культурно-історичного контексту розвитку освіти, розкриття ролі інтелектуалів (зокрема, представників гетьмансько-старшинського середовища) в освітніх процесах з точки зору особистостей-репрезентантів епохи.

Третя група джерел – навчальна література, наукові та художні твори. Передусім сюди відносимо праці репрезентантів просвітницького руху в Україні XVIII ст., а саме М. Козачинського, Я. Козельського, Г. Кониського, І. Кроковського, С. Кулябки, І. Максимовича, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, Д. Туптала, С. Яворського та інших, а також букварі, читанки, азбуковники.

Визначними пам'ятками української історичної і суспільно-політичної думки XVIII століття є також «козацькі літописи» С. Величка, Г. Граб'янки, Самовидця, що ілюструють історичний контекст, рівень державницької свідомості представників старшинського середовища, однак слабо репрезентують предмет дослідження і використані автором як другорядні джерела.

На Лівобережній Україні у XVIII столітті існувала традиція укладання історичних хронік, переважно аматорського, компілятивного, локального

характеру («Лизогубівський літопис», «Новгород-Сіверський літопис», «Переяславський літопис», «Чернігівський літопис» І. Янушкевича), що було свідченням інтересу до історії в середовищі світських інтелектуалів, прагненням українців знайти своє місце в цивілізованому світі [39]. Для козацько-старшинської еліти Гетьманщини ці твори слугували певним ідеологічним підґрунтям для легітимації своїх прав та привілеїв. Як історичні джерела, «козацькі літописи» широко використовували у своїх творах Д. Бантиш-Каменський, М. Костомаров, П. Куліш, М. Максимович, М. Маркевич, Я. Маркович, Т. Шевченко та ін. Перевидання окремих пам'яток XVIII століття було здійснене О. Апановичем, Я. Дзирою, Ю. Мициком, Гарвардським інститутом українознавчих досліджень (О. Пріцак), але більшість із них досі залишаються в рукописному вигляді.

Художньо-літературні твори (зокрема, романи «Пан Халявський» Г. Квітки-Основ'яненка, «Бурсак» І. Наріжного, повісті «Вий» М. Гоголя, «Близнецы» Т. Шевченка, п'єси «Пиворізи» М. Довгалеського, «Чумаки» І. Карпенка-Карого) сприяють осмисленню контекстуальних особливостей, переваг та недоліків традиційного українського шкільництва [193]. Ряд авторів обстоювали позицію захисту чистоти рідної культури від агресивних асиміляційних впливів ззовні. Так, ще Г. Сковорода і Т. Шевченко зневажали плазування української еліти перед «іноземщиною», що не сприяло збереженню національних духовних надбань.

Ціла низка творів українських письменників (Г. Квітки-Основ'яненка, М. Коцюбинського, М. Рильського, П. Тичини, І. Франка, Т. Шевченка) присвячена яскравим особистостям XVIII століття, особливо Г. Сковороді.

Отже, проаналізувавши джерельну базу дослідження, можна зробити висновок про те, що вона складається зі значного масиву джерел як опублікованих, так і виявлених автором та вперше введених до наукового обігу. Використання комплексного підходу до вивчення друкованих і архівних документів XVIII століття, спогадів вихованців навчальних закладів, видатних просвітителів і громадських діячів, що брали участь у

вирішенні освітніх проблем, матеріалів тогочасних періодичних видань дає можливість із достатнім ступенем достовірності дослідити стан освіти, реформаційні процеси в ній та особливості її розвитку в досліджуваний період.

Необхідно відзначити неоднорідність (диспропорційність) у джерельному забезпеченні різних аспектів теми дослідження. Якісний аналіз матеріалів вітчизняних архівосховищ засвідчує, що найбільший масив документів стосується Києво-Могилянської академії, а також політики уряду Російської імперії та Св. Синоду щодо національного шкільництва; значно менше інформації про Переяславський колегіум, Полтавську слов'янську семінарію.

У процесі дослідження нами введено до наукового обігу комплекс архівних матеріалів, присвячений культурно-освітньому розвитку України у XVIII столітті, що раніше не використовувався в історико-педагогічних дослідженнях.

Висновки до розділу 1

Застосування хронологічного і проблемно-пошукового методу дозволило здійснити авторську класифікацію історіографії обраної проблеми на такі групи: дорадянська (до початку 20-х років XX ст.), радянська (30–80-ті роки XX ст.), сучасна (з 1991 р.).

Визначено, що в працях дорадянської історіографії висвітлено загальні аспекти державної культурно-освітньої політики в Російській імперії. Виокремлено такі підходи до вивчення обраної проблеми серед дослідників другої половини XIX – початку XX століття: український демократичний, представники якого (В. Антонович, О. Лазаревський, О. Левицький, М. Максимович) наполягали на широкому розвитку національного шкільництва в першій половині XVIII століття, критикуючи освітню політику уряду Російської імперії; поміркований (Д. Багалій,

Г. Данилевський, В. Ключевський, Д. Міллер, С. Рождественський, К. Харлампович) – визнаючи важливість імперських реформ, були прихильниками збереження кращих українських освітніх традицій; проімперський (І. Альошинцев, А. Мусін-Пушкін, Г. Шмідт) – розглядали розвиток освіти України в загальноросійському контексті, ігноруючи національні особливості; український державницький (М. Грушевський, О. Грушевський, Л. Миловидов, І. Резніченко, Д. Яворницький та представники діаспори Д. Дорошенко, І. Огієнко, Д. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, С. Сірополко) – акцентували увагу на визначній ролі козацтва в розвитку національного шкільництва.

Використання історико-логічного методу дозволило встановити, що, попри очевидні ідеологічні упередження радянської історіографії, вченими було здійснено періодизацію розвитку освіти, визначено популістський характер освітніх реформ у Російській імперії, схарактеризовано просвітницьку діяльність вітчизняної інтелігенції. Якісно новий етап у вивченні українського шкільництва започатковано у другій половині ХХ століття, про що свідчать монографії В. Андрушка, Є. Днепров, Я. Ісаєвича, В. Литвинова, В. Нічик, Я. Стратія, З. Хижняк, О. Удода, Н. Шип.

Сучасна історіографія репрезентує групу наукових праць, пов'язаних із предметом дослідження. Використання методів текстологічного аналізу і систематизації наукової літератури дозволило констатувати, що в незалежній Україні активізувалося вивчення духовної спадщини, суттєво розширилася географія і проблематика досліджень, з'явилася можливість аналізувати історико-педагогічні процеси на основі сучасної наукової методології. На особливу увагу заслуговують новітні праці Т. Кочубей щодо розвитку української педагогічної думки другої половини ХVII – ХVIII століття, Л. Посохової та Л. Соколовської з історії колегіумної освіти.

Виокремлено різні підходи до оцінки української освіти досліджуваного періоду в сучасній історіографії: Л. Артемова, В. Кравець,

В. Кузь, О. Любар, Ю. Руденко, М. Стельмахович, Д. Федоренко зосереджуються на національній самобутності козацької педагогіки; М. Євтух, Л. Медвідь, В. Микитась, О. Сухомлинська, Н. Яковенко акцентують увагу на європейському контексті освітніх процесів в Україні. Предметом наукових досліджень С. Жовтого, Б. Корчмарика, І. Торбакова є культурні впливи українців на Московську державу. Сучасні іноземні слов'янознавці (А. Андрєєв, С. Грачотті, Д. Зайцев, Г. Нешев, Т. Таїрова-Яковлєва, В. Фрійофф) вказують на панєвропейський характер та культуртрегерську місію України в козацький період.

Доведено, що найменш вивченими питаннями на рівні історико-педагогічних досліджень є політика гетьманів України в галузі шкільництва і освітньо-виховні традиції в гетьмансько-старшинських родин, окремі аспекти яких представлено у працях істориків і мистецтвознавців Л. Баранівської, В. Вечерського, О. Дзюби, Л. Івченко, С. Павленка.

Уточнено основні поняття дослідження, яким дотепер не було надано чіткого тлумачення. Визначено, що *«національне шкільництво» – це інституціалізована складова освіти України, а саме мережа навчально-виховних закладів різних рівнів, діяльність якої узгоджується з національною освітньою традицією та прогресивною європейською теорією і практикою.*

З'ясовано, що національна освітня традиція склалася в часи Київської Русі на основі православної ідентичності, християнських цінностей та українського виховного ідеалу. В досліджуваний період – це ідеал козака-лицаря, звитяжного воїна, інтелектуала, дбайливого господаря, мецената рідної освіти та культури, з розвиненим почуттям особистої та національної гідності, який керувався гаслом «Воля – Бог – Україна».

Здійснено критичний аналіз та узагальнення джерельної бази дослідження; за родовидовими ознаками її класифіковано на такі групи: 1) офіційні документи та діловодна документація; 2) матеріали особистого походження; 3) навчальна література, наукові та художні твори. До першої групи джерел віднесено нормативно-правові акти, виявлені в архівах: закони,

укази, розпорядження вищих державних і церковних інституцій України та Російської імперії, що відображають офіційну політику в галузі освіти. До цієї групи зараховано опубліковані документи у вигляді окремих видань (збірників) та описів Чернігівського, Київського, Харківського, Новгород-Сіверського намісництв. Другу групу джерел становлять документи особистого походження (щоденники, листи, спогади, записки), важливі для відтворення виховних традицій у гетьмансько-старшинських родин, розкриття ролі інтелігенції в освітніх процесах. Значну частину цієї групи становлять свідчення іноземних авторів щодо культурно-освітнього рівня України в досліджуваний період. Третя група джерел – навчальна література, наукові праці українських просвітителів, козацькі літописи та художні твори, що відображають добу козаччини та її репрезентантів.

Таким чином, визначення стану розроблення проблеми підтвердило її актуальність та дозволило конкретизувати основні поняття; здійснення класифікації джерельної бази, різноманітної за характером і походженням, уможливило об'єктивне вивчення теми дисертації.

Матеріали першого розділу висвітлені у працях автора [186; 192; 193].

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ТА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ У XVIII СТОЛІТТІ

У розділі розкрито комплекс чинників становлення і розвитку національного шкільництва у XVIII столітті, схарактеризовано педагогічну думку та освітню діяльність представників українського Просвітництва, освітньо-виховні традиції гетьмансько-старшинських родин.

2.1. Передумови та чинники становлення і розвитку національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні у досліджуваний період

Аналіз опрацьованих джерел дозволяє стверджувати, що Україна геополітично, економічно й ментально знаходиться на перетині різних культур і цивілізацій. Ще з прийняттям християнства Київська Русь увійшла в орбіту духовного впливу Візантії, долучившись до активного засвоєння античної культури та наукової спадщини. Вихідці з України і протягом наступних століть знаходилися в «інтелектуальному полі» Європи, активно ретранслюючи здобуті знання в інші слов'янські землі.

Провідним засобом міжкультурної взаємодії було навчання української молоді в європейських університетах, що у XVIII ст. набуло масового характеру. Не маючи змоги зреалізуватися на батьківщині (за браком відповідних закладів і держаних інституцій), вихідці з України зберігали з нею тісні зв'язки.

Необхідно зауважити, що деякі вихідці з українських земель (Ю. Дрогобич-Котермак, П. Русин, С. Оріховський-Роксолан та їх учні) стали активними учасниками і співтворцями європейського культурно-освітнього

простору, відомими гуманістами, просвітителями, вченими, ректорами навчальних закладів, провідниками нової системи цінностей західноєвропейської цивілізації, що включала демократизм, толерантність, суспільно-корисну діяльність, духовну шляхетність, служіння батьківщині, захист автентичності рідної культури, шанобливе ставлення до освіти і всебічне їй сприяння [185, с. 132–133]. Гуманістичні ідеї просвітителів мали суттєвий вплив на цінності українського суспільства, зокрема на інтелектуалів Києво-Могилянської академії.

Незважаючи на міжконфесійні протиріччя, провідним каналом комунікації України із західною цивілізацією тривалий час була Річ Посполита. Серед представників вищих верств населення України польська культура користувалися повагою і визнанням; водночас українська тематика посідала чільне місце в польській літературі та мистецтві [333, с. 387–388]. Проте поступово культура української шляхти втрачала національний ґрунт і асимілювалася польською, чому сприяла поширена практика навчання українців у єзуїтських школах, що загрожувало втратою національної ідентичності. Латиномовна освіта і навіть творчість почали сприйматися українським загалом як символи іноземної експансії, викликали захисну реакцію православної спільноти у формі братств, що поєднували функції «православної реформації» з широкими просвітницькими цілями [105]. Зокрема, як зазначає академік О. Сухомлинська, «потужний громадський рух на чолі з братствами і козацтвом був спрямований на захист православ'я як основи культурної самобутності, підвищення ролі церковно-слов'янської мови як запоруки етнічного самозбереження, інструментами долучення до якої виступали братські школи, де прищеплювалася українсько-слов'янська православна ідентичність» [289, с. 45].

В умовах активного наступу католицизму в середовищі українських інтелектуалів сформувалися два протилежні табори: «грекофіли» (як І. Вишенський) висловили намір відмовитися від досягнень європейського шкільництва, гонити за славою, багатством, успіхом,

боротьби з ближнім за «місце під сонцем», що виснажують тіло і спустошують душу; тоді як їх опоненти – «західники» (зокрема, П. Могила) – були прибічниками європейського вибору, що культивує активну життєву позицію, діловитість, гармонізацію релігійних і «земних» інтересів. Перемога останніх символізувала утвердження нової ідеології, спрямованої на активну комунікацію з європейською цивілізацією.

Як свідчить аналіз праць зарубіжних та вітчизняних дослідників, у цей період на українській території збиралися, синтезувалися, переосмислювалися і поширювалися на інші слов'янські землі суспільно-політичні, культурні та наукові ідеї Західної Європи. Складні суспільно-політичні процеси в Україні в кінці XVII – XVIII столітті порушили усталені стереотипи суспільної свідомості та чинну систему цінностей, актуалізуючи такі ціннісні політико-правові категорії, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація, державницька ідея, соборність, право на працю і приватну власність. Це дало змогу Україні, як стверджує авторитетний італійський дослідник С. Грачоті, не лише продемонструвати світові своє «пан-європейське покликання», а й долучитися завдяки створеному тут «культу свободи» до «універсального фонду Європи» і стати його популяризатором у слов'янському світі [65, с. 9]. Водночас історичні пам'ятки часів Гетьманщини виразно свідчать про самобутність українського менталітету, що склався на основі спадкоємності національних культурних традицій, квінтесенцією чого стали козацьке бароко та українське Просвітництво.

Формування культури бароко є результатом креативної адаптації українцями світового досвіду на власній етнічній основі, коли зусиллями вітчизняних просвітителів реалізовувалися західноєвропейські програми освіти на базі латинської вченості з використанням слов'янських мов. Символами консенсусних рішень у процесі діалогу культур стали діяльність Острозької та Києво-Могилянської академій. Концепція синтезу західноєвропейської та східнослов'янської культури засвідчила перехід від

візантійської вченості до європейських стандартів освіченості. Так, від Середньовіччя засвоювався символізм, від Ренесансу – гуманізм та апеляція до античності, від Реформації – динамізм та прагматизм, від раннього Просвітництва – увага до національного характеру освіти [108, с. 67–68]. Завдяки цьому бароко стало першим універсальним напрямом, що, попри могутній інтеграційний потенціал, не передбачав ідейної однотипності, допускаючи співіснування різних поглядів.

Компаративний аналіз освітнього простору в другій половині XVII – на початку XVIII століття дозволяє констатувати, що в ньому відбулися зміни, зумовлені переходом від Середньовіччя до Нового часу, від Реформації до Контрреформації та Просвітництва. На думку С. Йосипенка, діалог із західноєвропейською цивілізацією мав взаємозумовлений характер: з одного боку, запозичення загальноєвропейських моделей вченості сприяло розвитку в українському суспільстві світоглядної толерантності; з іншого – вітчизняні інтелектуали долучилися до розробки засобів для подолання «кризи європейської свідомості» [110, с. 18–19]. Саме в цей час педагогіка стала самостійною наукою, з'явилися релігійні та світські концепції освіти, зріс обсяг світських знань, домінували раціональні методи навчання. Цих змін зазнав і український культурно-освітній простір.

У книзі А. Жобера «Лютер і Могила» зазначається, що в Києві ще в XV столітті генуезці заснували свою колегію, а в кінці XVI – на початку XVII століття тут було близько 10 шкіл вищого типу, заснованих переважно домініканами та єзуїтами. Проте через конфесійно-культурну відмінність і відчуженість від духовних традицій українського народу ці заклади не могли тут вкоренитися. Незважаючи на свою привабливість, вони слугували засобом покатоличення української молоді, формували зверхне ставлення до рідної мови, віри і звичаїв, вели до втрати національної ідентичності. Тож винятково актуальним завданням для української інтелектуальної еліти цього періоду було створення принципово нових навчальних закладів, зорієнтованих на долучення до універсальної

європейської культури завдяки органічному поєднанню загальнолюдського і національного, а не шляхом відмежування від національного ґрунту.

Виразником і носієм характерних рис української духовності, символом ідейної боротьби за батьківську віру і національну свободу стала Києво-Могилянська академія [326]. Ще Б. Хмельницький називав її «святим місцем, котре предки наші, а найпаче Петро Сагайдачний спорудив, да пам'ять вічна буде від тих училищ братських київських» [313, с. 86]. Тож погоджуємося з В. Горським [63] в тому, що Академія була для багатьох українців справжньою національною святиною, як Сорбонна для французів і Оксфорд для англійців.

Тривалий час Києво-Могилянська академія була єдиним вищим всестановим навчальним закладом України і всього православного світу, центром міжкультурного діалогу. Університетський рівень Київського осередку відзначали західноєвропейські автори XVII–XVIII століть. Відомий французький інженер і картограф Гійом Левассер де Боплан зазначав у своєму «Описі України» (XVII ст.) [36], що в Києві на Подолі в братській церкві міститься «університет або академія, яку вони називають «Братською церквою». На карті України, виданій Т. К. Лоттером в Аусбургу в середині XVIII століття, наявність у Києві академії позначено спеціальним умовним знаком [52].

Необхідно підкреслити два основні напрями міжнародних зв'язків Академії: як об'єкта, щовивчає, переосмислює і засвоює нові знання, і як суб'єкта, що генерує ідеї та «випромінює» культурні впливи, сприяючи духовному розвитку інших народів. Західні надбання сприймалися представниками київської вченості відповідно до традицій і релігійних постулатів української культури, ретранслюючись на слов'янські та інші православні народи, частково на представників населення Азії, які прийняли християнство [108, с. 483]. Тож Академія виступила посередником між культурами Заходу і Сходу, сприяючи їх зближенню і засвоєнню православним світом здобутків світової цивілізації.

Внаслідок систематизації напрямів діяльності представників києво-могилянської вченості виокремлено такі форми міжкультурної взаємодії Києво-Могилянської академії: навчання вихованців у вищих навчальних закладах Європи та студіювання представників інших народів у Києві; використання професорами і вихованцями праць, теорій та ідей зарубіжних вчених, письменників, митців та відповідно поширення лекційних курсів і творів представників києво-могилянської вченості за кордоном; комплектування бібліотеки і приватних книгозбірень книгами зарубіжних авторів і навпаки – поширення й придбання за кордоном творів кола академічних діячів (особливо серед народів православного віросповідання); листування із зарубіжними вченими, організація дискусій, рецензування праць, переклади книг, створення навчальних і культурних закладів тощо; залучення до викладацької діяльності іноземних викладачів [194, с. 72].

У Києво-Могилянській академії, яку вважали «слов'янськими Афінами», навчалася молодь з України, Росії, Білорусі, Польщі, Італії, Чехії, Австрії, Греції, Сербії, Чорногорії, Болгарії, Грузії, Румунії, Далмації. Так, К. Секура, який прибув до Києва з Венеції у 1743 р., писав: «Зачувши, що щасливо різними вченнями процвітає Академія, залишив вчення римське ... й пустився на глас Академії» [273, с. 93].

Практику ж навчання кращих київських вихованців у вищих школах Західної Європи започаткував ще П. Могила, який зміг надати київському осередку ознак європейськості. Вихованцями європейських університетів були викладачі Академії Г. Кониський, І. Кроковський, Ф. Леонтович, Т. Лопатинський, Ф. Прокопович, Д. Туптало та ін.

Хоча Київська академія була більш консервативним та ортодоксальним закладом порівняно з європейськими університетами, проте не позбавленим інноваційних процесів; прискорюючи переорієнтацію суспільної свідомості на наукове, раціональне пізнання дійсності, вона розширювала обрії світської культури, сприяючи переходу від духовно-практичного способу пізнання світу до його теоретичного осмислення [267, с. 48–49].

Активний міжкультурний діалог позначився на оновленні змістового компоненту Академії та колегіумів, де крім класичних (грецької та латини) і «сакральних» мов (церковно-слов'янської та старослов'янської) почали вивчатися французька і німецька. Характерно, що завдяки використанню в навчальному процесі латинської і польської мов вони перестали сприйматися як атрибут католицько-протестантської освіченості.

Аналіз авторських курсів київських професорів засвідчує їх обізнаність стосовно передових ідейних течій доби Відродження і Просвітництва, прагнення долучити студентство до останнього слова європейської науки. До викладацької діяльності залучалися іноземні викладачі (поляки, греки, німці, французи, вірмени) [221].

У досліджуваний період здійснювався активний діалог із традиційними партнерами (Візантія, Греція, Італія), сусідніми територіями (Польща, Росія, Білорусь, Чехія, Угорщина, Словаччина, Туреччина) і розвиненими країнами Західної Європи (Німеччина, Франція, Англія, Данія, Голландія, Іспанія, Португалія).

Академія підтримувала традиційні для української культури зв'язки з Грецією. Інтенсивним був обмін ідеями і книгами з Афонським культурним центром. У Києві навчалося багато греків (І. Гедарульський, С. Горголі, Діонісій, Софроній), деякі з них працювали в школі грецького землярства в Ніжині [268, с. 139]. Натомість у Константинополі існувала школа перекладачів з турецької й татарської мови, де навчалися Є. Кириєвський, І. та О. Леванди, М. Огієвський, К. Чернявський, І. Яковський.

З часом географія мандрівок українських студентів значно розширилася: якщо до Італії мандрували за гуманітарними знаннями, то до Німеччини – з метою вивчення точних наук, природознавства, медицини (тут удосконалювали освіту вихованці Академії, згодом професори – В. Лашевський, Д. Нащинський, І. Тимківський). Праці діячів Київської академії (М. Козачинського, Ф. Прокоповича, С. Тодорського, С. Яворського та інші) перекладалися і видавалися в Німеччині [170]. Відомо, що київські

інтелектуали підтримували активну комунікацію з академічною спільнотою Європи: Г.-В. Лейбніц листувався із С. Яворським щодо організації освіти і науки в Росії, а Ф.-Х. Баумейстер у листах до С. Миславського обговорював наукові й освітні проблеми, визнаючи авторитет останнього в Європі [201, с. 113].

Активними були культурні зв'язки з Чехією: в Карловому університеті і в Оломоуці вчилася багато києво-могилянців (зокрема, І. Поповський та В. Ясинський). Цікавилися українці і навчальними закладами Словаччини та Угорщини (Є. Дяковський, А. Пекалицький, Г. Сковорода, А. Ставицький); а представники цих країн навчалися в Київській академії (М. Петрович, М. Релич та інші).

Наукові зв'язки з Францією та Англією здійснювалися завдяки києво-могилянцям, які приїздили туди на навчання. Зв'язки діячів Академії з культурою цих країн були двосторонніми, адже там перекладалися і видавалися їх твори (особливо Ф. Прокоповича) [106]. В навчально-виховному процесі Києво-Могилянської академії активно використовувався доробок видатних гуманістів і вчених Голландії, Швейцарії, Іспанії та Португалії. Вихованці Київської академії навчалися в університетах Данії, Норвегії, Швеції.

Неоднозначними залишалися у XVIII столітті українсько-польські відносини. Збагачуючи рідні культури використанням здобутків обох народів, творча інтелігенція допускала несприйняття певних виявів іноетнічної духовності, про що свідчить вітчизняна полемічна література, твори С. Кленовича, П. Скарги, Ш. Шимоновича [333].

Потребує більш ґрунтовного вивчення східний вектор міжкультурної взаємодії українців у цей період. Українські інтелектуали здійснювали місіонерську діяльність у Малій Азії, Маньчжурії, Китаї, Сибіру, Африці, на Близькому Сході й Сахаліні, збагачуючи набутими знаннями рідну науку і культуру [188, с. 385].

Просвітницька діяльність Києво-Могилянської академії у XVIII столітті поширювалася насамперед на українські землі, завдяки чому постали її «училищні колонії», що фактично дублювали навчальний процес *alma-mater* (Чернігівський, Переяславський і Харківський колегіуми, Полтавська Слов'янська семінарія). Внаслідок цього в Україні зростала кількість освічених людей, учителів початкових шкіл, мандрівних спудеїв-учителів. Тісна співпраця з Львівським університетом сприяла консолідації української інтелектуальної громадськості в популяризації передових західноєвропейських ідей на вітчизняних та іноземних просторах [55, с. 112]. Поширення київськими вченими освіти, ідей гуманізму і просвітництва сприяло суспільному прогресу, вихованню національної гідності, духовності та поваги до інших народів.

Теорія і практика українського шкільництва стали джерелом масштабних освітніх реформ та інновацій у зарубіжних країнах XVII–XVIII століть, що насамперед пов'язано із впливом Київської академії та її репрезентативних діячів на розвиток освіти інших слов'янських країн. Наукова й просвітницька діяльність представників «київської вченості» сприяла синтезу наукових і культурних надбань Заходу та Сходу Європи, наближенню до західноєвропейської освіченості [5, с. 16]. Ідеї патріотизму, розвитку культур, самосвідомості, єдності народу, спадкоємності традицій киево-могилянці підносили та поширювали в інших країнах православного світу.

Вплив на культуру Росії, Білорусі, Молдови, Сербії, Болгарії здійснювався завдяки поширенню творів діячів Академії (Л. Барановича, І. Галятовського, І. Гізеля, П. Могили, Ф. Прокоповича, Д. Туптала, С. Яворського), навчанню тут слов'ян, просвітницькій і культурній діяльності вихованців Академії [220]. Тісні міжкультурні взаємозв'язки були налагоджені з представниками південно-слов'янських країн. Так, М. Козачинський став засновником низки шкіл у Сербії; в Києво-Могилянській академії навчалися визначні діячі слов'янської культури та

освіти: серби – С. Балтич, І. Василевич, І. Раїч, болгари Н. Стоянов (пізніше митрополит Нафанаїл), В. Черняєв та інші [218, с. 37].

На особливу увагу заслуговує українсько-російська міжкультурна взаємодія. До початку XVIII століття саме українці становили основу кадрового складу «інтелектуально містких» закладів та державних установ Росії (викладацького, перекладацького і дипломатичного корпусу) – шляхом направлення на службу до «північної Пальміри» [183]. Так, саме представники Києво-Могилянської академії (Є. Славинецький, С. Полоцький та ін.) були засновниками багатьох навчальних закладів у Росії, обіймали посади перекладачів Синоду, Сенату, Колегії іноземних справ, викладачів медичної академії, Петербурзького та Московського університетів, учительського інституту, гімназій, кадетських корпусів (А. Антонський-Прокопович, В. Аршеневський, О. Данилевський, Ф. Моїсеїв, М. Панкевич, П. Сохацький, Р. Тимківський та ін.) [132; 299; 330]. Вихованці Академії відіграли значну роль і в піднесенні суспільно-політичного і культурного життя Російської імперії, видаючи газети і журнали (П. Богданович, В. Рубан, Ф. Туманський), перекладаючи античну літературу, твори французьких філософів, наукові праці з географії, медицини (С. Десницький, В. Золотницький, Я. Козельський, Г. Козицький, Я. Костенський, В. Крамаренков, М. Мотоніс, Г. Полетика, І. та Л. Січкарьови) [117]. Тож українці активно поширювали в Російській імперії власну модель освіти, сприяли появі нових жанрів у літературі, мистецтві, живописі.

У Києво-Могилянській академії навчалася молодь із різних місць Російської імперії, зокрема: К. Істомін – автор першого ілюстрованого російського «Букваря» й «Малої граматики»; М. Ломоносов – видатний вчений; Б. Шереметьєв – сподвижник Петра I; К. Щепін – перший російський доктор медицини; А. Денисов – основоположник російського джерелознавства й палеографії та ін. [201, с. 264–265].

Відтак професор Римського університету С. Грачотті цілком закономірно зазначав, що починаючи з XVII століття українська культура

виступала посередником у проникненні західноєвропейських ідей на московський ґрунт [144, с. 42]. Водночас це започаткувало традицію «відтоку мізків» з України за її межі, що активізувалася з 60-х років XVIII століття під впливом політики російських монархів. Як свідчать матеріали ЦДІАУК, у 1769 р. вийшов указ, за яким лікарі Київської губернії мали провести агітаційну роботу в місцевих навчальних закладах і «запросити студентів, бажаючих потрапити на навчання медикохірургії в московські та санки-петербурзькі шпиталі до п'ятдесяти чоловік» [427, арк. 35]. Досить часто цей процес мав примусовий характер: тільки з 1754 по 1768 р. близько 300 студентів Києво-Могилянської академії було направлено на навчання в медичні заклади; 30 вихідців із Лівобережної України і Слобожанщини стали докторами медицини, здобувши дипломи переважно у Страсбурзькому і Лейденському університетах [201, с. 268].

Вихованці Києво-Могилянської академії взяли активну участь у становленні системи освіти в Російській державі. Ще з кінця XVII – початку XVIII століть саме до Києва відправляли людей з різних куточків імперії для закупівлі «церковних треб і книг граматичних», «учителів латинської науки», «співаків» [303, с. 15–16.]. Виняткову роль у заснуванні та розвитку Слов'яно-греко-латинської академії в Москві відігравали представники «київської вченості» (С. Полоцький, Є. Славинецький, С. Яворський), які були ректорами, префектами, професорами першого вищого навчального закладу Росії. Так, згідно з підрахунками російського дослідника К. Харламповича, у XVIII столітті 21 із 23-х ректорів Московської академії і 95 із 125 її професорів навчалися в Київській академії [312, с. 124]. Завдяки всьому цьому, як зазначає російський професор А. Андрєєв, Москву називали «філіалом Києва», а вихованці Києво-Могилянської академії стали основою інтелігенції Російської імперії [8, с. 48].

Яскравими представниками демократичної інтелігенції Росії, носіями києво-могилянської вченості та ідей європейської науки були

М. Бантиш-Каменський, Я. Козельський, М. Мотоніс, Г. Полетика, А. Прокопович-Антонський, В. Рубан та ін. [299, с. 8]. Українці працювали в дипломатичному корпусі Росії в Лондоні, Парижі, Стокгольмі, Берліні, Відні, Гаазі, Кенігсберзі, Константинополі, Пекіні. До видатних державних діячів належали керівник кабінету Катерини І Д. Трощинський, канцлер О. Безбородько, перший міністр народної освіти П. Завадовський та інші, які зберегли шанобливе ставлення до *alma-mater* протягом усього життя [330]. Хоча вони змогли реалізувати свій творчий потенціал поза межами України, втрата власної інтелектуальної еліти і елітарної культури загалом не сприяла духовному розвитку українського народу.

Деякі дореволюційні автори вказують на «експансію українських інтелектуалів» у XVII–XVIII століттях, оскільки їх діяльність посягала на усталені традиції в Московській державі (і в Російській імперії) стосовно ставлення до освіти та системи цінностей взагалі. Цим вони пояснюють активізацію руху на захист самобутності російської духовної культури від іноземної агресії, носіїв якої вбачали в «латиністах» (українських просвітниках). Це насамперед стосується діяльності Ф. Прокоповича – ідеолога освіченого абсолютизму, фундатора мережі закладів духовної освіти і просвітницької місії митрополита Д. Ростовського (Д. Туптала) – засновника низки шкіл у Російській імперії.

Сучасні дослідники Б. Корчмарик [132], Б. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко [138], вказуючи активну участь представників «київської вченості» у становленні освіти в Російській імперії, водночас відзначають і шалений опір місцевого населення освітнім нововведенням, запровадженим українцями. Вони наводять думку П. Знаменського про те, що вчителі з України «були для учнів по-справжньому чужинцями», які «явно зневажали великоросів як дикунів», та й «сама наука, яку принесли із собою вчителі малороси, була великою мукою для великоруського юнацтва...» [138, с. 80–81]. Подібна реакція є красномовним уроком в історії українсько-російської міжкультурної комунікації.

Отже, міжкультурні взаємовпливи виступали вагомим чинником розвитку освіти України в досліджуваний період, що активно засвоювала педагогічні ідеї західноєвропейського суспільства, поєднуючи їх із власним досвідом, що базувався на глибинних традиціях Київської Русі. Водночас активно здійснювався експорт теорії і практики українського шкільництва в інші слов'янські країни.

Прогресивні європейські ідеї набували на українських землях своєрідного національного сенсу, спрямованого на вирішення актуальних проблем суспільства, створення «ідеології визвольного руху» на основі візантійських і давньоруських культурних традицій [284]. На зламі XVII–XVIII століть у суспільній свідомості зміцнюються ідеали громадянських свобод, соціальної справедливості, природної рівності людей, національного самовизначення, релігійної толерантності, що свідчило про початок формування української нації. Починаючи з часів Богдана Хмельницького пріоритет новаційних цінностей над традиціоналістськими зумовив сутнісне оновлення суспільства. Цей процес не зупинила навіть тенденція до обмеження державності Гетьманщини (так, у 80-х роках XVII століття було завершено підпорядкування української церкви Московській патріархії) [12, с. 164]. Період стабілізації козацької держави пов'язаний із гетьмануванням І. Мазепи (1687–1709 рр.), до пріоритетів державної політики якого належали підтримка освіти, книгодрукування, церковного будівництва, різних галузей мистецтва.

На початку XVIII ст. в Україні продовжували функціонувати традиційні суспільно-політичні й адміністративні інститути, хоча зі створенням Малоросійської колегії (1722 р.) вони мали суто дорадчий характер. Чітко окреслилися тенденції до уніфікації національних «державних порядків за російським зразком примусової інтеграції українських земель до складу імперії» [66, с. 126].

Козацтво надалі виконувало державотворчі функції, а його соціальні ідеали (усвідомлення своєї гідності, демократичних принципів рівноправ'я,

соціальної справедливості) закріпились у свідомості всього українського народу і втілилися в Конституції П. Орлика [278]. Основою суспільної консолідації була загроза втрати своєї національної самобутності, що мало всестановий характер.

Про готовність до рішучих дій у захисті національних інтересів свідчили виступи гетьманів І. Мазепи та П. Полуботка, поява у XVIII столітті гуртків просвітницького і патріотичного спрямування. Так, у Новгород-Сіверську склався гурток автономістів, до якого належали високоосвічені представники української еліти, близькі до К. Розумовського (Г. Долинський, В. Капніст, П. Коропчевський, О. Лобисевич, Г. Полетика, А. Худорба, В. Шишацький) [224, с. 329–333]. Тоді ж діяв автономістичний гурток під Глуховом, до якого входили представники гетьмансько-старшинських родин (Апостоли, Маркевичі, Скоропадські). У кінці XVIII століття у Чернігові та Полтаві розгорнувся масонський рух, що ставив просвітницькі і національні цілі (І. Котляревський, В. Лукашевич, В. Тарнавський) [30, с. 98–99].

Зауважимо, що в XVIII столітті у свідомості українського населення утвердився дух національного патріотизму завдяки формуванню «культу козацтва», «культу пам'яті», «культу знань». Патріотична спрямованість літописів Самовидця, Г. Грабянки і С. Величка ґрунтувалася на історичній концепції єдності українських земель, рівноправності української народності.

Національний менталітет українців сформувався під впливом козацького лицарського ідеалу. Поступовий вихід козацької протоінтелігенції на провідні позиції в політичній і культурно-освітній сфері стало істотним важелем оновлення ціннісної системи Гетьманщини досліджуваного періоду. Суттєве значення для перегляду усталеної системи середньовічного світогляду мали філософські курси та твори професури Києво-Могилянської академії, що спрямовувалися на гуманістичне сприйняття світу, людини як частини природи, визнання її прав «на задоволення духовних і земних потреб». Свідченням світоглядних змін є розуміння національної належності громадян [108, с. 433].

Істотний вплив на формування національної свідомості і національного шкільництва мав релігійний чинник. Українське православ'я, репрезентоване доробком києво-могилянців, стало найціннішим здобутком духовного розвитку України. Якщо у процесі запровадження і поширення християнство на українських землях значною мірою зберігало ідентичність візантійському, то у XVIII столітті під впливом історичних умов, специфіки національного менталітету воно розвивалося як український різновид східного християнства, характерними ознаками якого були гармонійне поєднання земного з небесним, природного з надприродним, індивідуального благочестя і братерства [209, с. 118].

Водночас у цей період відбувалася переорієнтація філософської та суспільно-політичної думки на практичні цінності та прикладні науки, посилюлися світські тенденції в культурі й освіті. Нові світоглядні поняття й принципи, зумовлені змінами в соціально-економічній сфері, поглибили суперечність між аскетичним теологічним світобаченням та гуманістичними й раціоналістичними традиціями. Чільне місце в суспільній свідомості XVIII століття посідали ідеї просвітництва, громадянського гуманізму та суспільного прогресу, спрямовані, зокрема, на розвиток науки і освіти.

У цей період посилюлася тенденція наближення літератури до актуальних потреб народу, піднесення образу людини з рисами стоїцизму, вірності християнським ідеалам, узгодженим з національною ментальністю [67, с. 229]. У мистецьких творах відображалися суперечності між теологічним та світським рівнями свідомості, почуття любові до Батьківщини, зростання самосвідомості нації, утвердження ідеї спадковості від Давньоруської держави та реакція на соціально-політичні зміни доби. Тож українська культура відтворювала своєрідну систему суспільних, моральних і релігійних поглядів, що панували в тогочасному суспільстві.

Однак якщо в першій половині XVIII століття українське шкільництво продовжувало розвиватися на засадах гуманізму, в руслі загальноєвропейських педагогічних ідей, то із середини століття внаслідок

політики російського уряду відбувся поступовий відхід від цього контексту. Тому в центрі уваги патріотично налаштованих інтелектуалів постали проблеми захисту «малоросійських прав і вольностей», серед яких виокремлювалися й освітні.

Отже, передумови та чинники становлення і розвитку національного шкільництва України у XVIII столітті в основному полягали в інтенсивному засвоєнні західноєвропейських педагогічних ідей, узгодженні їх із ціннісними засадами православ'я, українським виховним ідеалом і традиціями, що базувалися на глибинних традиціях Київської Русі. Рациональне поєднання традицій та інновацій сприяло підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної освіти досліджуваного періоду.

2.2. Педагогічна думка та освітня діяльність представників українського Просвітництва XVIII століття

Протягом століть українським народом творилася національна система духовних цінностей, у структурі якої чільне місце посідає педагогічна думка визначних діячів епохи Просвітництва. Їх ідеї щодо гуманістичних взаємовідносин вчителя з учнями, з батьками, колегами були покладені в основу тогочасного шкільництва. Джерелами вітчизняної педагогічної думки XVIII століття були християнські цінності, українська народна педагогіка, західноєвропейські філософські концепції, зарубіжна педагогічна думка, антична спадщина.

На початку XVIII століття із поживанням культурно-освітнього розвитку українськими просвітниками здійснювалася активна розробка нових концептуальних підходів до організації навчально-виховного процесу. До репрезентативних діячів просвітницького руху належать Д. Туптало, І. Максимович, І. Кроковський, С. Яворський, Ф. Прокопович, С. Кулябка, М. Козачинський, Г. Кониський, Г. Сковорода, Я. Козельський, які сприяли

становленню української просвітницької думки, утвердженню в ній елементів національної самосвідомості.

На думку М. Євтуха [88, с. 56], розвиток вітчизняної педагогічної думки у XVIII столітті характеризувався поєднанням проблем освіти і виховання із соціальними, політичними та економічними питаннями. Прийнявши від попередників естафету гуманізму і просвітництва, віру у всемогутність людського розуму, в неминучість торжества правди і справедливості, відомі просвітителі ставали самовідданими поборниками народної освіти й прогресивної педагогічної думки.

У досліджуваний період відбувався активний розвиток просвітницьких ідей з характерним увиразненням принципів єдності навчання і виховання, використанням виховного потенціалу освіти, урізноманітненням методів та засобів навчання, піднесенням ролі вчителя в педагогічному процесі. Висока освіченість, багатий життєвий і педагогічний досвід, активна громадянська позиція видатних викладачів здійснювали суттєвий вплив на формування молодшої генерації інтелігенції.

Визначні представники української просвітницької думки починаючи з другої половини XVII століття відстоювали думку про те, що у великих населених пунктах обов'язково мали створюватися колегіуми та друкарні, у селах – школи, церкви й лікарні; виховання й освіта мали ґрунтуватися на морально-релігійних засадах, а любов до ближнього мала лежати в основі всіх суспільних та сімейних відносин; кожен мав віддати перевагу спільним інтересам над особистими [136, с. 27–28].

На нашу думку, доцільно здійснити аналіз не тільки педагогічних ідей, але й освітньої діяльності представників українського просвітництва, що уможливить з'ясування спадкоємності педагогічної теорії і практики, а також визначення унікальності індивідуального внеску в розвиток національного шкільництва.

Видатним просвітителем і педагогом досліджуваного періоду є Данило Савич Туптало (Димитрій Ростовський) (1651–1709 рр.), людина

енциклопедичних знань, талановитий проповідник, письменник, митрополит Ростовський, канонізований православною церквою. Виходець із козацької родини, Д. Туптало був вихованцем Києво-Могилянської академії, духівником І. Мазепи, творчість його розквітла за активного сприяння гетьмана. Наслідуючи Л. Барановича, Д. Туптало просвіщав народ пристрасним словом проповіді, сприяв організації навчальних закладів в Україні. Ставши митрополитом Ростовським, він «жахнувся цілковитим невіглаством й відсутністю внутрішнього благочестя» російського духовенства, тож власним коштом відкрив у Ростові другу в Російській імперії (після Чернігова) духовну семінарію на 200 учнів, де, крім церковного читання, письма й співу, вивчали грецьку й латинську мови [308, с. 152]. Пізніше саме за її зразком було створено аналогічні заклади в інших містах Росії.

Д. Туптало – автор понад 20 праць просвітницького характеру. Найціннішою в доробку Д. Туптала є «Книга житій святих» – популярна для сімейного читання й початкового навчання. Ґрунтуючись на культурно-історичних традиціях, вона виконувала важливу виховну і просвітницьку функцію, сприяла формуванню гуманістичних, національно-патріотичних рис особистості. Написані за законами риторики життєписи закінчуються зворушливими й виразними моральними настановами; саме за цією книгою (як встановлено О. Потапенком [252, с. 12]) вивчали грамоту та основи християнського віровчення в парафіяльних і дяківських школах у XVIII–XIX століттях.

Спираючись на спадщину Я.-А. Коменського, Д. Туптало розробляв і практично втілював принципи свідомості, систематичності, корисності, наочності, послідовності, міцності знань, єдності виховання і самовиховання, навчання і виховання (на основі християнського віровчення), гуманного ставлення до вихованців, урахування індивідуальних особливостей (розподіл учнів на обдарованих, недостатньо здібних і невстигаючих). Він виокремлював православний, моральний, розумовий, естетичний, трудовий

та фізичний напрями виховання, засобами яких вважав книгу, символ, алегорію, притчі, мистецтво [35, с. 11–12]. На думку Д. Туптала, учитель повинен мати ґрунтовну загальну освіту («ненавчений не може вчити інших»), постійно вдосконалюватися морально і розумово, використовувати різноманітні словесні й практичні методи навчання і виховання. У виховному процесі Д. Туптало надавав перевагу методам позитивного стимулювання: умовляння, похвала, подяка, заклик, натхнення, жарт, дотепний натяк, зауваження, сувора вимога.

Аналіз праць Д. Туптала дозволив дійти висновку, що багаторічний досвід діяльності допоміг йому визначити сприятливе освітнє середовище, що вміщувало духовні чинники (православне вчення), комплекс навчально-виховних закладів (монастирі, храми, бібліотеки, школи) та спеціально організовану взаємодію учасників педагогічного процесу [182, с. 36].

Педагогічні погляди та просвітницька діяльність Д. Туптала сприяли утвердженню необхідності гуманітарного розвитку особистості, збагаченню змісту освіти в духовних і світських закладах, її демократизації, організації архієрейських шкіл, навчально-методичному забезпеченню семінарій і академій [35, с. 14]. Д. Туптало належить до визначних представників вітчизняної гуманістичної думки, який, попри православний фундаменталізм, був відкритий до сприйняття передових ідей Заходу, творчо поєднував їх з українськими виховними традиціями.

Іван Максимович (1651–1715 рр.) – вихованець і професор Києво-Могилянського колегіуму, архієпископ Чернігівський та Новгород-Сіверський, митрополит Сибірський і Тобольський, один із фундаторів, щедрий покровитель та професор Чернігівського колегіуму. Опікувався реорганізацією монастирів з метою перетворення їх на справжні осередки культури [116, с. 346]. Був керівником Чернігівського літературно-мистецького гуртка, в межах діяльності якого вийшло друком кілька творів просвітителя («Зерцало писання божественного», «Феатрон, чи Ганьба

повчальна» та ін.), що позначені впливом європейського Просвітництва та протестантизму й відображають педагогічні ідеї автора.

Підтримуючи реформи Петра I, І. Максимович розгорнув просвітницьку й місіонерську діяльність серед народів Сибіру на основі українських культурних традицій: сприяв створенню шкіл і театру, дбав про освіту й моральний розвиток духовенства [132, с. 84].

І. Максимович виступав прихильником вивчення світової культури, активного залучення до всебічної освіти на основі європейських зразків. Мислитель закликав молодь читати літературу виховного характеру, де прославляються чесноти й засуджуються людські вади. Твори І. Максимовича з яскраво вираженим моралістичним характером активно використовувалися в навчальному процесі та в організації шкільних вистав [273, с. 247]. Адже шкільна драма, в якій перепліталися біблійна та національно-патріотична тематика, сприяла формуванню багатьох поколінь українців і була засобом розвитку художніх, літературних та ораторських здібностей молоді.

Метою виховання, за І. Максимовичем, є формування високоінтелектуальної, моральної, працьовитої особистості, розвиток якої залежить передусім від природжених якостей. Він закликав виховувати в молоді чистоту думок, прагнення до добрих справ, повагу до батьків, слухняність, милосердя, стриманість. І. Максимович поділяв погляди Я.-А. Коменського щодо загальнодоступності рідномовної освіти [308, с. 156–157]. Провідна роль у поширенні знань і вихованні людини відводилася учителеві, який мав бути терплячим і наполегливим, сприяти розвитку талантів. Згідно з національними освітніми традиціями, педагоги мали привчати учнів до свідомого засвоєння знань, пояснення прочитаного, розмірковування й розуміння матеріалу. В основу процесу навчання покладалися принципи природовідповідності, доступності, послідовності, систематичності, корисності, міцності знань, наочності, зв'язку з життям, єдності навчання і виховання тощо.

Тож наукова спадщина І. Максимовича свідчить про еволюцію проблематики, що розроблялася українськими просвітителями, – від абстрактно-теоретичних до раціональних питань, зорієнтованих на вирішення конкретних наукових, освітніх і соціальних проблем.

Олександр (Іоасаф) Кроковський (?-1718 рр.) – вихованець Києво-Могилянського колегіуму та закордонних вищих навчальних закладів; професор, префект, ректор Академії, архімандрит Києво-Печерської Лаври, митрополит. Саме він за підтримки митрополита В. Ясинського та гетьмана І. Мазепи подав чолобитну царю, в результаті якої у 1694 р. були отримані дві грамоти: про закріплення за колегіумом усіх маєтностей і про підтвердження давніх привілеїв (щодо самоврядування та права навчати дітей усіх станів). Підтримка *alma-mater* виявлялася й у відновленні ним студентських конгрегацій (братств), заснованих ще П. Могилою. На початку XVIII століття за часів його ректорства чисельність студентів Академії сягнула понад 2000 осіб [116, с. 157].

Цікавими є курси риторики й філософії, прочитані І. Кроковським латинською мовою, що вирізнялися національним спрямуванням, з посиланням на праці П. Могили, С. Косова, І. Гізеля та ін., лаконічністю викладу та насиченістю практичними висновками. У своїх лекціях він звертався до прикладів з реального життя, прагнув дати пояснення явищам природи, закладаючи інтерес до природничих наук.

На його думку, в основу навчання має бути покладений диференційований підхід до об'єкта педагогічного процесу. Основну роль у навчанні він відводив запам'ятовуванню, аналізу та синтезу вивченого, вмінню використовувати знання на практиці. «Даремною була б наука, якби не могла застосовуватися на практиці... той не має нічого спільного з наукою, хто не може застосовувати її в житті» [308, с. 161]. Відтак у педагогічній діяльності І. Кроковський реалізовував принципи природовідповідності, зв'язку з життям, доступності, послідовності, що

сприяло утвердженню прогресивних гуманістичних підходів у вітчизняній педагогічній думці.

Симеон (Стефан) Яворський (1658–1722 рр.) – вихованець Києво-Могилянської колегії, єзуїтських навчальних закладів Львова, Любліна, Познані, Вільно; керівник католицького студентського товариства у Віленській єзуїтській академії; професор, префект Києво-Могилянської колегії; протектор Московської слов'яно-греко-латинської академії, митрополит, президент Св. Синоду [116].

С. Яворський на вимогу Петра I брав активну участь у розбудові російської освіти, залучаючи освічене духовенство до вирішення державних проблем. За його сприяння в першій чверті XVIII століття в Російській імперії було створено 45 нових духовних шкіл – архієрейських [106, с. 223]. З 1712 р. був усунутий від управління церковними справами, проте С. Яворський продовжував відігравати значну роль як громадський діяч, виступаючи за незалежність церкви від світської влади.

Надаючи великого значення знанням у житті людини, просвітитель рішуче виступав проти неучтва та забобонів: «Метою нашої інтелектуальної потенції є пізнання та споглядання істини» [335, с. 43]. Просвітитель обстоював думку про три необхідні «операції інтелекту» при вивченні будь-якої речі – розумове осмислення, пізнання та міркування. Саме вони визнавалися необхідними умовами інтелектуального розвитку кожної особистості. З педагогічного погляду найбільш цікавим є його курс «Філософське змагання», що споріднює його з київськими попередниками (Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, І. Кроковський), де розроблялися питання психології волі та мотивації діяльності.

Саме з освіченістю людини вчений пов'язував особисте і суспільне благо. Великого значення С. Яворський надавав активності й дієвості розуму, корисності й можливості практичного застосування знань (зокрема, новацією було введення ним до свого курсу натурфілософії трактату про землеробство) [308, с. 165].

Чільне місце серед українців духовного звання, залучених до розвитку вітчизняної педагогічної думки і реформування освіти в Російській імперії за часів Петра I, належить Феофану Прокоповичу (1677–1736 рр.) – просвітителю, філософу, богослову, письменнику, ректору Київської академії, віце-президенту Св. Синоду. Ряд дослідників вважає, що низка виховних ідей Ф. Прокоповича на півстоліття випередили свій час. Саме він розробив теорію освіченого абсолютизму, за якою гарантом «спільного блага», просвіти і добробуту громадян, верховенства закону є «філософ на троні» [254, с. 126]. Ф. Прокоповичу було доручено створити перший проект Російської Академії наук. У «Духовному регламенті» він обґрунтував необхідність формування високоосвіченої, духовно багатой молоді. Причому створення нових шкіл він підніс на рівень пріоритетів державної політики. У розділі «Дома училищні» просвітитель сформулював 22 правила організації навчальних закладів, що мали забезпечувати загальну й спеціальну богословську освіту [308, с. 173–174]. Тож з ім'ям Ф. Прокоповича пов'язана інституціоналізація системи підготовки духовенства в Російській імперії.

Просвітитель визначив змістові засади діяльності церковних шкіл, надав цінні методичні рекомендації щодо навчання та виховання учнів, указав на необхідність позитивної мотивації (учителі мали коротко знайомити вихованців з основами будь-якої науки та метою її вивчення, «щоб учні бачили берег, до якого пливуть, і більшу б охоту мали, і збагнули б щоденне надбання своє, а також недоліки» [255, с. 117]). Просвітитель указував на доцільність чергування навчання з відпочинком. Чіткий розпорядок дня дисциплінував учнів; водночас передбачалися щоденні прогулянки з рухливими іграми, щомісячні відвідування з учнями цікавих місць. На думку Ф. Прокоповича, префект мав карати вихованців за негативні вчинки (молодших – різкою, дорослих – словом) [112, с. 156]. Загалом ідеї, закладені в «Духовному регламенті», цілком відповідають духу раннього Просвітництва.

Інший науковий твір Ф. Прокоповича «Юності чесне зеркало» (1717 р.) – збірка, що складалася з азбуки, складів, повчальних оповідань із Святого Письма та правил суспільної поведінки. В передмові автор критикував старомосковський звичай бездумно читати з дітьми Часослов і Псалтир, вимагаючи пояснення прочитаного для свідомого розуміння, а не механічного заучування [106, с. 279]. У творі вченого «Перше повчання отрокам» (1720 р.) підкреслюється примітивність і аморальність релігійної освіти в Росії, що зумовлено незнанням Закону Божого, його буквальним сприйняттям, зосередженням на обрядовості. Тому в початковій освіті Ф. Прокопович вбачав провідний засіб навчання, виховання і засвоєння основ християнства, віри та моралі. Український мислитель вважав раннє цілеспрямоване виховання дітей запорукою суспільного розвитку і добробуту людини [112, с. 154–155], водночас підкреслював згубність «необдуманого виховання», коли «батьки зовсім не роблять собі клопоту з того, в чиї руки віддають дітей» [254, с. 139]. Таким чином, він критикував учителів, які своїм «неуцтвом» погано впливають на вихованців.

Завдяки просвітнику в шкільній практиці широко використовувалися драми, інтермедії, що давало змогу вирішувати освітні завдання, висміювати людські й соціальні вади. Так, його п'єса-трагікомедія «Володимир» знаменувала тенденцію до зближення академічної піітики з народним життям [79, с. 53]. Сучасні літературознавці називають Ф. Прокоповича патріархом (предтечею) української літературної мови.

Педагогічні ідеї мислителя, зорієнтовані передусім на програму навчання Києво-Могилянської академії (ректором якої він був), сприяли запровадженню в ній курсів богослов'я та філософії. Ф. Прокопович не тільки засуджував схоластичні методи викладання, поклоніння псевдонауковим догмам і авторитетам, але й закликав професорів до самостійності мислення, активізації наукової діяльності. Так, просвітитель наполягав на вивченні етики в курсі філософії, обов'язок якої «навчати правил доброї поведінки» [255, с. 505]. Вивчення ж богослов'я мало

ґрунтуватися на законах логіки і раціональних підходах до вивчення Святого Письма та історії християнської церкви [106, с. 279]. Відтак можна констатувати самотність Київської богословської школи, започаткованої Ф. Прокоповичем.

Семен (Сильвестр) Петрович Кулябка (1704–1761 рр.) – просвітитель, вихованець, префект і ректор Києво-Могилянської академії, член Св. Синоду. Він доклав чимало зусиль для поліпшення матеріально-технічного забезпечення викладачів і студентів Академії, тому кількість останніх за час ректорства С. Кулябки зросла вдвічі [116].

Збереглися два його рукописні курси латинською мовою – «Деякі настанови про набуття красномовства...» (1733 р.) та «П'ять книг про риторичне мистецтво...» (1734 р.), побудовані на взірцях античних і ренесансних риторик, насичені прикладами із сучасного життя, історії та власними цитатами. Вважаючи, що прагнення до знань є природною властивістю людини, С. Кулябка радив кожному збагачувати свій розум і поширювати знання серед інших. З метою досягнення вишуканості мовлення його вихованці не тільки опановували теорію красномовства й вивчали праці славетних ораторів, а й самостійно складали промови, що піддавалися дидактичному аналізу, писали вірші, вітальні листи, п'єси [308, с. 188].

Провідну роль у процесі навчання вчений відводив запам'ятовуванню, аналізу та синтезу вивченого, вмінню застосовувати здобуті знання на практиці [114, с. 273]. На думку С. Кулябки, процес пізнання полягає в розкритті суттєвих зв'язків між предметами. Важливими є погляди просвітителя на взаємозв'язок інтелектуальних і вольових рис характеру, його структуру й роль моральних принципів (зокрема, любові до Батьківщини) у його формуванні; на значення мети, мотивів і навичок у цілеспрямованій діяльності людини. Правильно організоване виховання дає можливість людині визначати життєву мету і конкретні цілі, реалізуючи їх шляхом продуманих кроків.

Аналіз наукової спадщини вченого свідчить, що він був прихильником загальнодоступної освіти, заснованої на останніх досягненнях європейської педагогіки та національних освітньо-виховних традиціях. Метою виховання бачилося формування високоінтелектуальної, моральної та працелюбної особистості [308, с. 190]. С. Кулябка вважав, що в основу процесу навчання мають бути покладені принципи природовідповідності, доступності, послідовності; підвищувалася роль логічного мислення, наголошувалося на визначальній ролі оточення у процесі формування особистості.

У XVIII столітті були розроблені цілі філософсько-педагогічні концепції виховання молоді (зокрема, репрезентовані Г. Кониським і М. Козачинським), що ґрунтувалися на християнській етиці та визнавали самостійну цінність земного життя, активність природи людини, її здатність до творчої діяльності, закликали до духовного самовдосконалення на основі норм православної моралі, пристосованої до потреб нового буржуазного суспільства. В обґрунтуванні змісту виховання українські мислителі виходили передусім із раціонального принципу доцільності [252, с. 9]. На їх думку, добром для людей є те, що йде на власну користь і не завдає зайвих страждань.

Мануїл Козачинський (1699–1755 рр.) – український просвітитель, теоретичні трактати і поетична творчість якого сприяли розробці теорії східнослов'янського віршування. Активний організатор і учасник реформування освіти в Сербії, реорганізував роботу школи в Карловцях (де був префектом) на зразок Києво-Могилянської академії [308, с. 181]. Його лекції в Києві, що охоплювали логіку, етику (з елементами педагогіки), фізику (з розділом психології) та метафізику, здобули велику популярність. Успішною була й діяльність М. Козачинського на посаді префекта в *alma mater*: до нього зверталися студенти як до «золотого вчителя», поважного авторитета, котрий міг справедливо вирішити найскладніші проблеми.

Педагогічні погляди вченого ґрунтувалися на визнанні цінності практичного досвіду в процесі пізнання навколишнього світу, провідної ролі

виховання у формуванні особистості та необхідності державної підтримки високого соціального статусу науки й освіти, що має керуватися чітко визначеною метою та забезпечуватися відповідними засобами. М. Козачинський [114, с. 293–295] відкидав природне походження рис особистості, наголошуючи на діяльнісному підході та самовихованні. Саме людину він вважав творцем етичних правил, відносячи до основних її чеснот розсудливість, справедливість, поміркованість і мужність.

Широко відомими в Україні та за її межами були шкільні драми мислителя. Так, його «Трагедії про смерть останнього царя сербського Уроша V і про падіння Сербського царства» (1733 р.) властиві всі риси шкільної драми з елементами бароко: в ній підноситься роль освіти і науки, є відомості про характер навчання і структуру освітніх закладів того часу. До жанру класичних од належать вірші М. Козачинського на честь імператриці Єлизавети Петрівни, прочитані «від Академії Київської» з нагоди її візиту [116]. Тож науково-педагогічна і творча діяльність М. Козачинського була спрямована на вдосконалення освіти в *alma-mater* та в інших слов'янських землях.

Григорій Кониський (1715–1795 рр.) – архієпископ Могильовський, ректор і професор Києво-Могилянської академії. Думка вчителя Г. Кониського – Сильвестра Кулябки – про мету-реальність, що існує як потенційний образ майбутнього, узгоджується з теорією щастя, створеною та розвиненою його талановитим учнем Г. Сковородою [252, с. 10]. Це свідчить про міцність національних традицій київської школи.

Процес пізнання Г. Кониський пов'язував з активністю суб'єкта, спрямованою на усвідомлення сутності речей завдяки з'ясуванню причинно-наслідкових зв'язків. Основою пізнавального процесу він визначав досвід, практику, уяву, пам'ять, зв'язок інтелекту з чуттєвим сприйняттям. Метод експерименту розглядався як провідний у пошуку наукової істини.

Складність і суперечливість становища Г. Кониського полягала в тому, що він вірив у людський потенціал, проте, як високопоставлений

представник православної церкви, змушений був пропагувати її догми. Він часто алегорично трактував положення Св. Письма, спростовуючи тезу про підкорення розуму вірі, вивисшуючи аргументи науки над християнськими догмами [106, с. 294]. Зокрема, він зазначав, що «помилки і пусті догми філософів не замикаються від пізнання християн писаннями і скаргами отців, але остерігаймося, щоб ми необережно не слідували за ними» [122, с. 55].

Г. Кониський став одним із перших професорів Києво-Могилянської академії, хто додав етику до свого філософського курсу як науку, призначену для формування морального добра. Саме етика у його розумінні мала сприяти досягненню людиною блаженства і щастя [122, с. 388–389]. У той же час учений був переконаний у правомірності земного щастя, пов'язаного зі здоровим тілом та добробутом долі, а шлях до щастя вбачав у самопізнанні, у виявленні того, що найбільше сприяє вдосконаленню особистості.

У руслі тогочасних тенденцій Г. Кониський надавав пріоритетного значення проблемі співвідношення свободи і необхідності в людській діяльності, виокремлюючи ставлення волі людини до волі божої та до дійсності [308, с. 192–193]. Людина у його творчості постає як особистість, наділена свободою вибору, керована розумом, здатна до цілеспрямованої діяльності. Моральні ж сентенції є історичними, а не вічними категоріями, що визначаються людьми у процесі існування. Тож не походження впливає на формування людських якостей, а процес виховання і навчання.

Видатним педагогом-просвітителем, філософом, справжнім народним учителем, поетом XVIII століття був Григорій Савич Сковорода (1722–1794 рр.). Гуманістичні засади його творчості тісно пов'язані з поглядами попередників: ідеї самопізнання, добродійності, осуд надмірності, жадоби і розкішного життя лежали в основі трактатів таких вітчизняних мислителів, як К. Транквіліон-Ставровецький, П. Могила, І. Гізель, С. Полоцький, Д. Туптало, Ф. Прокопович, а також учителів Г. Сковороди – М. Козачинського і Г. Кониського [302, с. 12]. Спорідненість поглядів М. Козачинського, Г. Кониського і Г. Сковороди виявляється у

прихильності до етики Епікура, в ідеях самопізнання і «сродної праці», в художніх особливостях їх творів [23, с. 15].

За Г. Сковородою, життєдіяльність людини має узгоджуватися з її здібностями і талантами. Самопізнання і самовдосконалення мають розкривати індивідуальні та національні особливості, риси, що відрізняють людину від тварини. Причому роль вчителя полягає у сприянні людині в цьому процесі, адже вона «народжується на світ без премудрості, але для неї» [276, с. 127].

Просвітитель зумів об'єднати в єдину систему концепцію реалізації людиною щастя завдяки поєднанню «спорідненої праці» з її вихованням і освітою. За логікою міркувань Г. Сковороди, внаслідок «неспорідненого» виховання, коли не враховуються природні здібності й задатки, обмежується свобода дитини, пригнічується властива їй активність і творчий потенціал, унеможлиблюється досягнення щастя.

Багатий досвід викладацької діяльності та життєвих спостережень Г. Сковорода узагальнив на сторінках посібника «Вступ до християнського благочестя». Основою перетворення суспільства на гуманних засадах він вважав моральний чинник, що ґрунтується на народній виховній традиції. У творчості Г. Сковороди вперше потужно зазвучала ідея народності виховання. Він засуджував плазування багатьох представників української еліти перед іноземщиною і виступав за наближення до народних джерел, за необхідність національного самовизначення особистості: «якщо лях – лястуй, якщо німець – німецтуй, якщо русин – будь ним» [109, с. 364]. Мислитель наголошує на важливості пошуку свого національного «я»: «Кожен має пізнати свій народ і в народі – себе». До того ж Г. Сковорода не виявляв чіткої конфесійної приналежності, ставши творцем нового релігійного руху – сковородинознавства, общини якого свого часу існували в Україні [108, с. 442].

Гуманістичне вчення Г. Сковороди ґрунтується на оптимістичному переконанні в безумовно добрій природі людини, де криються величезні

творчі сили і можливості. Завдяки індивідуальному зв'язку з Богом кожна людина відрізняється від інших своєю внутрішньою природою; тому принцип природовідповідності є провідним у поглядах просвітителя. На відміну від своїх попередників, Г. Сковорода використав більш системний підхід у вирішенні проблеми виховання особистості, що ґрунтується на надбаннях античної філософсько-педагогічної думки, досягненнях Нового часу, епохи Відродження і Просвітництва, кращих вітчизняних традиціях виховання та народній виховній мудрості [308, с. 304–305]. До нього підхід такого високого наукового рівня знаходимо тільки в Я.-А. Коменського.

Не задовольняючись класичними моральними чеснотами, Г. Сковорода до основних ознак морально вихованої людини відносив «добре народження», «споріднене виховання», правильне розуміння людиною сенсу життя згідно з «внутрішньою натурою», адекватне сприйняття потреб «натури зовнішньої», духовно-моральні якості особистості (вдячність і любов) [252, с. 9–10]. Просвітитель також наголошує на важливості здорової атмосфери, в якій народжується і зростає дитина [19, с. 433].

За Г. Сковородою, мета освіти полягала в тому, щоб навчити людей досягати щасливого життя завдяки самопізнанню і «сродній праці». Основними завданнями виховання Г. Сковорода вважав формування у підростаючого покоління благородства і вдячності, здатності поєднати свої інтереси з інтересами інших.

Виходячи з гуманістичних засад, він акцентував увагу на необхідності шанобливого ставлення вчителя до особистості дитини і навпаки. Так, Г. Сковорода підкреслював, що позитивні якості у юнацтва можуть формувати тільки ті педагоги, які самі ними наділені. «Учитель і лікар – це не вчитель і лікар, а тільки служитель природи, єдиної та справжньої лікарки і учительки. Буде так: хто захоче чомусь навчитися, повинен до того зродитися» [276, с. 146].

Загалом, творчість Г. Сковороди надихала багато поколінь просвітителів і педагогів – від членів «Попівської академії» до В. Сухомлинського.

Ще одним визначним представником педагогічної думки XVIII століття є Яків Павлович Козельський (1729–1795 рр.) – філософ-просвітитель, учений-енциклопедист, письменник, перекладач, вихованець Києво-Могилянської академії, член Малоросійської колегії; його концепція виховання особистості ґрунтувалася на французькій філософсько-педагогічній думці, згідно з якою пріоритетним чинником формування й розвитку людської особистості вважалося середовище. На думку О. Потапенка [252, с. 9], гуманізм Я. Козельського мав світський характер, відкидав норми християнської моралі, релігійне віровчення як теоретичну і методологічну основу обґрунтування мети, завдань і змісту виховання.

Згідно з його просвітницькою концепцією, розвиток науки є запорукою суспільного прогресу, основою добробуту й процвітання кожної нації, тому будь-яке суспільство потребує людей освічених і морально вихованих. Я. Козельський, як і його вчителі з Академії, зазначав, що процес пізнання розпочинається з відчуттів; «вищим» же ступенем пізнання є логічне мислення, властиве тільки людині [308, с. 209].

Педагогічні погляди Я. Козельського найповніше викладено у «Філософічних пропозиціях» (1768 р.). Велику роль у формуванні особистості він відводив вихованню, стверджуючи, що дитину насамперед необхідно виховувати, а вже потім давати знання. Моральні якості, на думку вченого, не є природженими, вони формуються у процесі становлення особистості. Я. Козельський наголошував на важливості цілеспрямованого патріотичного виховання молоді, ролі батьків та вчителів, значенні звичок, називаючи їх другою природою людини. Батьки мають забезпечувати дітям можливість робити моральні вчинки, давати їм розуміння добра і зла. «Філософи говорять, що у молоді перш за все потрібно виправляти розум, а потім волю... навпаки тому, ґрунтуючись на дослідах, стверджую та

доводжу, що краще перш за все виправити волю, а потім розум...» [109, с. 146]. Як і Г. Сковорода, він наполягав на тому, що моральні якості формуються в учнів під впливом освіченого і вихованого вчителя, відтак до нього мають висуватися особливі вимоги, з огляду на їх «темпераменти, виховання, якість розуму, якість духу і якість серця» [109, с. 146].

Я. Козельський указував на важливість у процесі пізнання, а отже, й навчання чуттєвого досвіду, розрізнення спільних і відмінних ознак об'єктів, розкриття взаємозв'язків, словесного оформлення здобутих результатів; на значення теоретичного мислення, що поєднує досвід і думку, вміння самостійно міркувати, робити обґрунтовані висновки, прогнозувати. Значну увагу він приділяв дидактичним принципам, пропонуючи використовувати особливі «правила навчання»: уважно засвоювати матеріал; не обтяжувати пам'ять багатьма істинами; переказувати вивчене; записувати все нове. Читати книги потрібно уважно, починаючи з передмови, адже вона розкриває мету автора.

Як і Г. Сковорода, Я. Козельський виступав за необхідність розвитку здібностей дитини, за формування її здатності до самостійного оволодіння знаннями відповідно до власних схильностей та природи [182, с. 37]. Просвітитель підкреслював значення виховання у дітей доброчесності, обов'язків перед собою, ближніми та суспільством, надаючи пріоритет діяльності самої людини в розвитку власних позитивних якостей.

Отже, характерними особливостями вітчизняної педагогічної думки були спадкоємність і наступність, що сприяло збагаченню змісту культурних явищ та збереженню її унікальності. Саме представникам просвітницького руху XVIII століття слід завдячувати обґрунтуванням та введенням до педагогічної практики таких дидактичних принципів, як природовідповідність і свідомість навчання, доступність, послідовність, систематичність, наочність, міцність знань, практична доцільність тощо. Просвітники висловлювали прогресивні ідеї щодо необхідності широкого

розповсюдження освіти, створення шкіл, видання літератури рідною мовою. Завдання і принципи виховання особистості, розроблені в XVIII столітті, набувають актуальності на початку третього тисячоліття з посиленням тенденцій до гуманізації педагогічного процесу, гуманітаризації освіти, розвитку особистісно-орієнтованого й розвивального навчання.

2.3. Освітньо-виховні традиції гетьмансько-старшинських родин України

Упродовж багатьох століть родина для українців була основним джерелом формування особистості. На пріоритетність родинних традицій і звичаїв у вихованні підростаючого покоління вказували етнографи, історики та мовознавці минулого (М. Грушевський [66–68], П. Житецький [90], М. Максимович [179] та ін.). Сучасні дослідники також активно вивчають історію розвитку та надбання української етнопедагогіки, вплив родинних виховних традицій на становлення національно свідомої особистості (С. Бабишин [18], І. Бех [29], В. Кравець [137], О. Любар [175], М. Стельмахович [175], Є. Сявак [290], Д. Федоренко [175], І. Хлистун [315] та інші).

Культурно-освітня діяльність представників гетьмансько-старшинського середовища в радянській літературі замовчувалися. Частково вона висвітлена в дореволюційних джерелах (О. Васильчиков [41], О. Лазаревський [145–156], Г. Милорадович [204], М. Петров [243]), виданнях української діаспори (Б. Крупницький [140], О. Субтельний [283], О. Оглоблин [224]) та сучасних авторів (Л. Баранівська (Горенко) [27; 62], В. Белашов [30], В. Вечерський [46], О. Дзюба [78], Л. Івченко [103], В. Коваленко [120], П. і Л. Лазечки [157], С. Павленко [231], О. Путро [258]), але практично не представлена в педагогічних дослідженнях.

Репрезентантами національної еліти у XVIII столітті виступали високоосвічені представники гетьмансько-старшинських династій, більшість

з яких, здобувши знання у провідних освітніх осередках України та Європи, володіли іноземними мовами, вирізнялися увагою до проблем національного шкільництва та добродійною діяльністю на його користь.

У XVIII столітті в середовищі заможних родин популярним залишалося домашнє навчання. І хоча наставники переважно викладали предмети відповідно до вимог замовників, проте перші мали певну свободу у виборі методів навчання. Хрестоматійним прикладом є діяльність Г. Сковороди як домашнього наставника в родині Томар. Серед архівних матеріалів збереглася «чолобитна» козака Стародубського полку Григорія Галановського від 1719 р., де зазначається, що його найняв Іван Гуляницький для своїх чотирьох синів, щоб навчити польській та латинській писемності, старшого «його сина для вивчення нашої мови та трьох менших для російського вивчення» [402, арк. 8].

Важливими освітніми осередками, де виховувалися національні кадри провідної верстви, які репрезентували державну ідеологію Гетьманщини, утверджували громадсько-патріотичну свідомість, прагнення відстоювати автономію та незалежність України, були Києво-Могилянська академія і Чернігівський колегіум. Тут формувалися суспільно-політичні, патріотичні погляди майбутніх діячів, визначався їх світогляд, плекався інтерес до історії України, літературної творчості, виховувалася любов до освіти, науки та мистецтва.

Києво-Могилянська академія стала *alma-mater* для сотень представників козацько-старшинського середовища. Із гетьманів України тут навчалися Д. Апостол, І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок, І. Скоропадський, П. Тетеря, Ю. Хмельницький та ін. Були серед вихованців і члени знаних старшинських родин Безбородьків, Галаганів, Гамаліїв, Гнідичів, Гоголь-Яновських, Горленків, Журавських, Забіл, Завадовських, Зарубних, Іскрицьких, Кониських, Кулябок, Лизогубів, Мазариків, Марковичів, Миклашевських, Милорадовичів, Полетик, Раковичів,

Самойловичів, Старицьких, Сулим та ін. [395, арк. 1], які забезпечували матеріальну і моральну підтримку «Київським Афінам».

За сімейною традицією в Чернігівському колегіумі здобували освіту діти гетьмансько-старшинських родин Північного Лівобережжя, таких як Корсаки, Лизогуби, Мазепи, Полуботки, Рославці, Скоропадські, Тризни, Ханенки, які були меценатами *alma-mater* [300].

Значна частина вихідців із знаних козацьких родин удосконалювала свою освіту за кордоном (Розумовські, Скоропадські, Ханенки, Хмельницькі та ін.). Досить часто бажання навчатися в університетах Європи не збігалося з фінансовими можливостями родини. Так, Іван Обідовський (племінник І. Мазепи, родина якого втратила свої маєтності після Полтавської битви), студіюючи в гімназії Св. Єлизавети у Бреслау (Вроцлаві), звертався до своєї тітки П. Сулими за матеріальною підтримкою і був вдячний їй за це [253, с. 28–30]. Бажання забезпечити своїх дітей гідною освітою іноді доводило до зубожіння їх батьків – наприклад, лубенського полковника Івана Кулябку, троє з восьми синів якого навчалися у Вітенберзькому університеті, троє – в Києво-Могилянській академії, два – «поспівали до науки».

Українські юнаки використовували будь-які можливості розширення кругозору, зокрема вирушали у складі дипломатичних місій або церковного почету до Європи. Так, причетники православної церкви у м. Кілі, де священиком був українець Венедикт, записувалися до місцевого університету. Таким шляхом пішли майбутні вчені-медики І. Полетика (професор у м. Кіль) та Г. Тимченко, здобувши в Лейденському університеті дипломи докторів медицини [116].

Прагнення до знань та самореалізації було справжнім суспільним феноменом життєдіяльності українців досліджуваного періоду. Відомий медик, доктор права, філософії і медицини, син сосницького сотника О. Шафонський, який здобував освіту в університетах Галле, Лейдена і Страсбурга, захоплювався своїми земляками, які ладні терпіти скруту, холод

і голод, щоб «з великим бажанням та старанністю навчатися» і стати гідними людьми [150, с. 101].

У цьому контексті показовою є постать гетьмана Івана Степановича Мазепи (1640–1709 рр.) – вихованця єзуїтської колегії і Києво-Могилянської академії, який отримав грант від польського короля на навчання в кращих європейських університетах. Важливою умовою процвітання України, підвищення її міжнародного авторитету він уважав піднесення культури й освіти. У своїй меценатській діяльності гетьман значну увагу приділив підтримці *alma-mater*. Водночас він опікувався розвитком освіти в різних куточках України. І. Мазепа був патроном і одним із фундаторів Чернігівського колегіуму, коштом якого було збудовано навчальний корпус із класами, дзвіницею, трапезною, службами та папірнею для друкарні [325, с. 97]. Доброчинною діяльністю вирізнялися мати гетьмана Марія-Магдалина Мазепина і племінник І. Обідовський.

Іван Мазепа був символом освіченого правителя для Ф. Прокоповича, який зобразив його у драмі «Володимир». Як поет і поціновувач талантів, гетьман морально і матеріально сприяв розквіту творчості Д. Туптала, С. Яворського, І. Максимовича. Як пристрасний книголюб, І. Мазепа, за свідченнями іноземців, мав у Батуринській резиденції багату бібліотеку і колекцію зброї – одні з кращих в Європі [231, с. 182]. Також гетьман мав намір відкрити в Батурині університет європейського зразка.

Високою освіченістю славилися в Україні і Франції члени родини гетьмана Пилипа Орлика (1672–1742 рр.). Дослідницею О. Дзюбою [78, с. 241] аналізується цікавий лист гетьмана-вигнанця до свого наставника С. Яворського, у якому він звертається до нього як «учень до вчителя (хоч і недостойний таким називатися), син до батька, мов вівця до пастиря», прохаючи поради та розради у скрутні часи. Таке інтимне листування вихованців із наставниками є свідченням ще однієї традиції в середовищі українських інтелектуалів XVIII століття.

Оборонець прав і вольностей українського народу, за які поплатився життям, гетьман Павло Леонтійович Полуботок (1660–1724 рр.) – вихованець Києво-Могилянської академії. Він доводив своїм дітям важливість освіти і науки, у своєму щоденнику добрим словом згадував *alma-mater* і своїх розумних, благочестивих наставників. Документи, віднайдені в архівосховищах ДАСО [346–347], підтверджують, що його нащадки також проявили себе як меценати освіти і науки.

Гетьман Данило Павлович Апостол (1654–1734 рр.), як і його попередники та наступники, здійснював персональний патронат над Києво-Могилянською академією, підтвердивши своїм універсалом 1729 р. за нею всі попередні володіння, оскільки вона «... всій вітчизні нашій конче потрібна..., де сини України наукам вільним навчаються і звідтіля підпору церкві православній і вітчизні належну чинять» [230, с. 50]. Д. Апостол увійшов в історію освіти як засновник Глухівської співацької школи (1738 р.). Як свідчать матеріали ЦДІАУК [401, арк. 27–28] та «Щоденник» сина Д. Апостола, який володів багатьма іноземними мовами, нащадки гетьмана були високоосвіченими людьми свого часу, відзначилися подвижництвом і меценатством на користь освіти. Так, онук Сильвестр Кулябка був вихованцем та ректором Київської академії, відомим просвітителем XVIII століття, а його брат Іван Кулябка – автор проекту запровадження загальної початкової освіти на території України.

Аналіз фамільних архівів свідчить, що виховання в гетьмансько-старшинському середовищі ґрунтувалося на гуманістичних традиціях народної педагогіки, батьківському прикладі самовідданої і наполегливої праці, прищепленні любові до рідної історії, культури, мови, формуванні високої національної свідомості, набутті фундаментальних знань та вмінь, розвитку в дітей природних здібностей.

У цьому контексті заслуговують на увагу традиції виховання і навчання в родині Ханенків. Найвідомішим представником цієї династії є Михайло Семенович Ханенко (1670–1674 рр.) – гетьман Правобережної

України, який виступав за необхідність відкриття університету. Його онук генеральний хорунжий Микола Данилович Ханенко (1671–1760 рр.) – славетний мемуарист XVIII століття, вихованець Київської академії, меценат Чернігівського колегіуму, відомий передусім своїми ґрунтовними щоденниками – цінними історичними джерелами; активний учасник українського автономістичного руху, прихильник П. Полуботка в захисті прав і вольностей українського народу [24, с. 3]. Активним членом автономістичного гуртка був і Олександр Іванович Ханенко, який, здобувши освіту в університетах Європи, оволодів французькою, англійською, німецькою мовами, працював у Колегії Закордонних Справ під протекторатом канцлера князя О. Безбородька.

У «Фамільному фондї поміщиків Ханенків» у Києві збереглося листування членів родини, зокрема повчального характеру. Турботливий батько, М. Ханенко дбав про освіту синів – «як і де... вчитися і де мати квартиру... і на які кошти», збирав рекомендаційні листи від достойників [447, арк. 2-2 зв.]. Так, заслуговують на увагу листи Миколи Ханенка до сина Івана і благодійників, які допомагали йому у виборі кращих навчальних закладів, викладачів і змісту освіти. Зокрема, він листувався з Г. Тепловим, який рекомендував І. Ханенка «гідному учителю Пану Мозраху», порадивши «протягом року навчати мовам латинській, французькій, німецькій, географії..., математики та інших... навчань» [447, арк. 1-1 зв.]. Звертаючись до сина, батько просив «поводитися і чинити... за моїми настановами і чинити за професорами... і про здоров'я своє і поведінку повідомляти» [447, арк. 1 зв.].

Згідно з традиціями, представники гетьмансько-старшинського середовища активно опікувалися освітою своїх родичів. Так, до Миколи Ханенка, як до голови родини й опікуна, зверталися численні родичі за порадами та допомогою. Зокрема, мати Михайла Ханенка Ганна Чайкевич просила зобов'язати її свекра по першому чоловіку Андрія Ханенка оплатити «виховання і навчання» онука або ж забрати його до себе [445, арк. 1-1 зв.].

М. Ханенко вплинув на дядька, і вже незабаром Федір Ханенко звітував йому, що онук «навчався латинській мові... на рівень учителя в Київській школі склав» та просив рекомендувати його «після вакацій до латинських шкіл» [445, арк. 3 зв.].

Родинне листування є продовженням традиційного настановчо-заповітного жанру і пам'яткою педагогічної думки досліджуваного періоду. Цікавою є батьківська настанова Миколи Ханенка синові Василеві перед поїздкою до Кільського університету (Німеччина) з проханням не гаяти час, а наполегливо здобувати знання, щоб «проявити себе з найкращого боку». Показово, що він уклав своєрідний заповіт – «Сину моєму Василю Ханенку умовляння» (1746 р.), в якому наказував: «Учити тобі латинську та французьку мови, не забуваючи й німецької, а якщо дозволить час – і якісь інші, і такого рівня в них досягти, щоб міг вільно і правильно розмовляти, каліграфічно писати, а, перш за все, щоб міг визначних авторів на тих мовах не тільки читати, але й перекладати та пояснювати...» [145, с. 110].

Слідуючи батьківським порадам, В. Ханенко опановував «геометрію, арифметику, архітектуру, астрономію, а із мов латинську, французьку» [446, арк. 13-13 зв.], а пізніше ще й «різні частини філософії, також математику, і історії... і латинську мову з найможливішою старанністю» [446, арк. 15-15 зв.]. Також він звітував, що «зайвий час витрачає... використовує для вивчення італійської мови на перший час, а по закінченні цього маю відновити геометрію і фортифікацію» [446, арк. 15]. Тож активне спілкування між різними поколіннями було доброю традицією в гетьмансько-старшинському середовищі, а характер приватних епістолярій свідчить про інтелектуальне задоволення від навчального процесу.

Ханенки підтримували дружні стосунки з іншими славетними старшинськими родинами, зокрема з Полетиками. В архівосховищі ІЦДІАУК нами виявлено лист Г. Полетики до В. Ханенка, в якому обговорюється «Історія русів» [448, арк. 5-5 зв.]. У XVIII столітті, з пожвавленням інтересу студентської молоді до географії, геодезії та математичних наук, у приватних

збірках козацької старшини з'явилися різного роду атласи, описи подорожей, географічні підручники, глобуси [307, с. 367]. У своїм «Діярії» М. Ханенко зазначає, що «забавлявся різними дискурсами про математичні та інші сцієнції» у професора Крафта, цікавився картографічним матеріалом, зокрема, «мапою полків малоросійських» [146, с. 212]. Захопленням батька сприяв і Василь Ханенко, відправляючи додому географічні карти, книги, повідомляючи світові новини. Також М. Ханенко просив сина підшукати гарного викладача, щоб відкрити в Ромнах гімназію, обіцяючи забезпечити її учнями і гідною винагородою від батьків [78, с. 137]. Це свідчить про те, що в середині XVIII століття і гетьманській столиці був прошарок інтелектуалів, які потребували поглиблення освіти.

Відтак виховання та освіта дітей у гетьмансько-старшинському середовищі вважалися обов'язком не лише батьків, а й усіх інших членів родини. Такі родинні стосунки були характерні для гетьманської родини Скоропадських.

Гетьман Іван Ілліч Скоропадський (1646–1722 рр.) започаткував знану козацьку династію, з лав якої вийшов останній український гетьман Павло Петрович Скоропадський (1873–1954 рр.). Як свідчить аналіз фамільного архіву, рід Скоропадських із сімейним гаслом «Об'єднує перших» був спорідненим із такими українськими родинами, як Апостоли, Полуботки, Розумовські, Самойловичі, Гамалії, Дуніни-Борковські, Забіли, Закревські, Кочубеї, Лизогуби, Миклашевські, Милорадовичі, Сулими [451, арк. 1–8]. Гетьман І. Скоропадський – вихованець Києво-Могилянської академії, а також його дружина Анастасія були відомі своєю доброчинною діяльністю, прихильністю до культурного будівництва, засновниками Харлампіївського монастиря неподалік Глухова, що став їх родинною усипальницею [171, с. 125]. Також Скоропадські були меценатами Чернігівського колегіуму, про що свідчать твори з відповідними присвятами, віднайдені в їх родинному архіві [451, арк. 1–8].

До найвідоміших гетьманських династій належать Розумовські. Піднесення цієї родини пов'язане з Олексієм Григоровичем – придворним співаком козацького роду, який був у морганатичному шлюбі з царицею Єлизаветою Петрівною. За словами О. Васильчикова, О. Розумовський був своєрідним «послом» України при дворі, захищаючи її інтереси, права українського духовенства [41]. Завдяки його підтримці в 1745 р. було відновлено Київську митрополію. О. Розумовський був почесним патроном Києво-Могилянської академії, підтримував земляків в освітньому й кар'єрному зростанні [259, с. 202]. Як шанувальник мистецтва він мав чудовий оркестр і хор, дбайливо ставився до музикантів, виклопотавши багатьом із них дворянство; рекомендував співаків на навчання до видатних музикантів-інструменталістів (Й. Гюбнера, Д. Даллогіо) або на придворні посади [103, с. 22]. Появі Розумовських при дворі завдячує мода на все українське і водночас розвиток таких європейських культурних захоплень, як меломанія, бібліофілія, колекціонування творів мистецтва, сприяння освіті.

Саме Олексій Григорович сприяв стрімкому розвитку кар'єри свого молодшого брата. Як свідчать новітні дослідження (зокрема, С. Павленка), у 18-річному віці Кирило Розумовський, здобувши початкові знання у дяка в Чемерах на Чернігівщині, за рекомендацією брата вирушив до Європи [231]. У 1743–1745 рр. він навчався в університетах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена, Страсбурга у таких видатних вчених, як Л. Ейлер, Ц. Х. Флотвель, Ф. Г. Штрубе де Пимон. За словами імператриці Катерини II, К. Розумовський «був вельми приємним у спілкуванні і мав оригінальний розум...» [327, с. 50–51]. «Відсутність геніальних здібностей компенсувалася у ньому відданою любов'ю до вітчизни, правдивістю і добродійництвом, якостями, якими він володів найвищою мірою і завдяки яким заслужив загальну повагу», – зазначав його сучасник І. Гельбіс [103, с. 24–25].

У 1746 р. К. Розумовського з урахуванням його «здібностей і набутої в науках майстерності» (як зазначалося в наказі Єлизавети) призначено президентом Академії наук і мистецтв. Він був першим очільником цієї

установи «не із німців», долучився до розробки регламенту Академії, домігся подвійного збільшення асигнувань на її потреби [121, с. 61]. За його президентства, попри фінансові труднощі та конфлікти в середовищі вчених, Імператорська Академія наук і мистецтв посіла чільне місце серед наукових установ Європи, стала осередком перекладу, видавництва і поширення західноєвропейської літератури. Тут було засновано першу книжкову крамницю, діяли бібліотека, Кунсткамера, друкарня, художні майстерні; активізувалися дослідження вітчизняної історії [327, с. 51–54]. Вагомими наслідками президентства К. Розумовського були подолання монополії німецьких учених на академічні знання, реабілітація російської науки, становлення плеяди вітчизняних науковців.

З часом Кирило Григорович набув більшої компетентності і авторитетності, вирізняючись в Академії і в Сенаті своєю незалежною позицією. Він активно сприяв здібним землякам (М. Березовському, Д. Бортнянському, Ф. Туманському) в їх кар'єрному зростанні, в налагодженні зв'язків із науковими та освітніми установами. Прагнучи перетворити Гетьманщину на самостійну українську державу європейського типу, він намагався надати гетьманській резиденції у Глухові вигляду справжньої європейської столиці, королівського містечка з усіма атрибутами цивілізації (придворні опера і театр, два французькі пансіони для навчання дітей «благородного малоросійського шляхетства», Глухівська співацька школа, Канцелярський Курінь, кав'ярня, аптека, книгарня), а свої маєтки (в Батурині, Яготині, Почепі, Гостилицях, Перові, Тимохові) – зробити осередками культурно-освітнього життя.

Гетьман був високоерудованою людиною, в резиденції якого надходили видання та газети з усього світу. Бібліотека К. Розумовського, відома в тогочасній Європі, вважалася найбільшою серед приватних зібрань Російської імперії. Так, у Почепському маєтку Кирила Григоровича було спеціальне приміщення для бібліотеки на 5000 томів, а в Яготині – на 40 000 томів. З ним спілкувалися на рівних європейські монархи, мислителі

та митці. Зокрема, К. Розумовський постійно листувався із славетним французьким просвітителем Вольтером, цікавився ідеями Ж.-Ж. Руссо і мав намір довірити йому свою бібліотеку.

У дусі ідей Просвітництва К. Розумовський пов'язував рівень розвитку України з прогресом освіти, науки, закону, здійснюючи відповідні реформи. Як показує аналіз архівних матеріалів, Кирило Григорович тісно співпрацював із Києво-Печерською Лаврою (зокрема, замовляючи там навчальну літературу для шкіл), переймався проблемами українського духовенства [399, арк. 1–3].

К. Розумовський зберіг любов до батьківщини, української мови, пісні, побуту. Тому лідер українських автономістів, предтеча І. Котляревського – Опанас Лобисевич присвятив гетьману український переклад «Еклог» Вергілія [46, с. 243]. За його гетьманування в Україні відбувалося становлення музичного й театрального мистецтва: у Глухові була спеціальна будівля для організації вистав і бенкетів, де працювали місцеві й іноземні таланти.

Період гетьманування К. Розумовського був вельми сприятливим для розвитку національного шкільництва. Він був послідовним прихильником освіти і в останні роки життя спорудив школи в рідному селі Лемешах та сусідньому – Чемерах, де здобув початкову освіту [157, с. 129]. На жаль, нереалізованою залишилася мрія про відкриття Батуринського університету.

Предметом особливого піклування Розумовського була освіта його дітей, що вважалася запорукою життєвого успіху. Цікаво, що домашнім наставником юних гетьманичів був улюблений учень Г. Сковороди – М. Ковалінський (прихильник ідеї природовідповідного виховання). Для своїх дітей гетьман створив у Петербурзі приватний заклад закритого типу, що називався «Академія» (1752–1764 рр.), де вперше викладалася статистика, вивчалися французька мова, орфографія, граматики, латина, географія, математика, загальна історія, малювання тощо. Діти навчалися за гнучкою індивідуальною програмою, відповідно до здібностей і нахилів кожного. До

викладацької діяльності було залучено знаних у світі вчених. На цей заклад гетьман щорічно витрачав величезні кошти – 10 тис. руб. [103, с. 40]. Він став прикладом для інших елітних шкіл, що запозичували тут цінний науково-методичний досвід.

Серед синів К. Розумовського були відомі громадські, державні діячі і вчені: Олексій (1748–1822 рр.) – вихованець Страсбурзького університету, державний діяч, міністр народної освіти Російської імперії (1810–1816 рр.), попечитель Московського університету [259, с. 203]; Андрій (1752–1863 рр.) – також вихованець Страсбурзького університету, дипломат, меценат і скрипаль (підтримував матеріально Л. Бетховена, Й. Гайдна, В. А. Моцарта, К. В. Глюка) [292, с. 48]; Григорій (1759–1837 рр.) – вчений-геолог, член Російської, Стокгольмської, Туринської та Мюнхенської академій, палкий прихильник ідей Г. Сковороди.

Плеяда талановитої української молоді зобов'язана Розумовським своїм творчим становленням і дієвою підтримкою (композитори М. Березовський та Д. Бортнянський, вчений Ф. Туманський, поети О. Лобисевич, С. Дівович, співак Г. Любисток, диригент М. Полторацький).

До поважних старшинських родин, на прикладі яких можна простежити дбайливе ставлення до освіти, належать Полетики. Григорій Андрійович Полетика – відомий перекладач, укладач багатотомної «Історії Малоросії». Закінчивши Києво-Могилянську академію, працював перекладачем у Петербурзькій академії наук, зібрав велику бібліотеку й архів документальних пам'яток [286]. Його брат Іван Андрійович Полетика став професором Медичної Академії в Кілі (Німеччина), одним із перших українських професорів у Західній Європі XVIII століття [221]. Третій брат Андрій Полетика – Чернігівський губерніяльний маршал, оборонець давніх прав України.

Як свідчать архівні джерела, Полетики були збирачами книг та старожитностей, авторами розвідок і фундаментальних праць з історії

України та права, відзначилися систематичністю і послідовністю у прагненні до наукових знань і добродійної діяльності.

Григорій Андрійович Полетика, як представник епохи Просвітництва, був переконаний, що вдосконалити суспільство можна шляхом поширення освіти, знань, завдяки гарним школам і законам [168–169]. Дбав він і про освіту своїх селян, насамперед з точки зору практичної доцільності. Так, у листі до дружини він просить відібрати кращих 6–7 хлопчиків, яких можна віддати на навчання різних «для дому потрібних художеств», а саме «одного в кравці, другого в шевці, третього в столяри, четвертого в ковалі, п'ятого в сидельники, шостого в каретники, сьомого в живописці» [156, с. 504–505].

Забезпечення дітей якісною освітою було справою честі для шляхетної родини, адже від цього залежало майбутнє молодого покоління. Так, Г. Полетика в листі до дружини рекомендував їй купити дітям «Азбуку» та підшукати в Києві доброго вчителя [78, с. 152]. Проте вже наприкінці XVIII століття, вибираючи домашніх учителів, перевагу почали надавати не носіям київської вченості, а гувернерам-іноземцям. Зокрема, в 1777 р. Г. Полетика повідомляв дружині, що знайшов недорогого вчителя-француза, який буде вчити дітей читати і розмовляти, оскільки «є головна потреба у французькій мові» [156, с. 214].

Листування Григорія Андрійовича з двоюрідним братом, відомим дипломатом Григорієм Івановичем Полетикою, свідчить про принциповість питання подальшої освіти дітей, що потребувало ретельного обмірковування, консультацій з архієпископом Г. Кониським, з яким він навчався в Києво-Могилянській академії [150]. Це листування є цінним джерелом з вивчення проблем і можливостей здобуття вищої освіти членами старшинських родин.

У 1780 р. Г. Полетика відвіз синів на навчання до Вітебська, якому він віддавав перевагу порівняно із Санкт-Петербургом, де він сам здобував освіту. Його не задовольняли рівень і система навчання, дорожнеча життя в столиці. На його думку, слід навчатися не в певних академічних центрах, а в гідних наставників і вчителів, незалежно від їх конфесійної

приналежності [269, с. 71]. У листах до своїх дітей Григорій Полетика наставляв любити один одного, допомагати в навчанні (особлива відповідальність покладалася на старшого Василя), докладаючи всіх зусиль, «адже чим краще й скоріше в тих науках, в які ви тепер віддані, дозрієте, тим скоріш будете направлені туди, де вищі науки викладаються» [156, с. 225].

Листування Г. Полетики із синами містить матеріал щодо змісту і методів навчання в тогочасних університетах. Так, Василю батько рекомендував «ще рік риторику вивчати ... й у складанні промов і листів тренуватися. Якщо можеш свій час розділити так, щоб половину його витрачав на вправи з риторики, а іншу на філософію, то це може виявитися дуже корисним для тебе; математику ж мабуть продовжуй у встановленому порядку, тобто від геометрії до тригонометрії, механіки й інших її частин» [156, с. 496–497]. Такі ж детальні рекомендації робилися й іншим синам.

При цьому голова родини контролював, щоб навчання тривало й на канікулах, щоб «повторювати та закріплювати вивчене у школах». Молодші діти вивчали новий матеріал під керівництвом старшого брата, що, на думку батька, було корисно всім. Сам же Василь приділяв заняттям вдвічі менше часу, ніж у шкільний період, а саме 1,5–2 години зранку і стільки ж після обіду. Крім того, саме він мав визначати завдання з французької мови та арифметики для сестер, займаючись із ними щодня, а також навчати письму й арифметиці свого слугу [150, с. 112].

Також детальні настанови робив Г. Полетика, направляючи своїх синів, за рекомендацією Г. Кониського, на навчання у Вільно, де у 1782 р. постав новий сучасний університет. Полетики повинні були вдосконалюватися в німецькій мові, для чого батько рекомендував їм знімати квартиру в господаря-німця. Крім приватних занять, Григорій Андрійович пропонував Василю, щоб той «академічних лекцій не пропускав, як і диспутів та інших публічних виступів у риториці та філософії, що ... до багатьох справ ... придатним зробить, а особливо якщо вважатимеш воїнську службу

не корисною для себе. По закінченню курсу математики я радив би тобі почати курс філософії, особливо якщо знайдеться хтось, хто викладатиме його за Ернестом чи Баумейстером. Не варто і повністю кидати математику, треба вправлятися в найнеобхідніших її частинах за найпростішими курсами, особливо в алгебрі, механіці, артилерії, фортифікації» [78, с. 158]. Тож, залишаючи вибір за дітьми, батьки тим самим дотримувалися принципів природовідповідності і непримусового характеру навчання, врахування індивідуальних особливостей.

Григорій Андрійович радив, які предмети слід вивчати, як платити за навчання, жити розважливо, без надмірностей, «оскільки гроші не для цього надсилаються батьками» [150, с. 99]. Але постійно наголошував, що не варто економити на освітніх потребах, і був завжди готовий оплатити такі витрати, незважаючи на сімейні борги. При цьому Г. Полетика надавав своїм дітям повну свободу дій, покладаючись на їх здоровий глузд.

Таким чином, листування свідчить не тільки про зміст навчання, вимоги батьків, але й про атмосферу, в якій виховувалися діти в козацько-старшинських родин, характер взаємин між ними. Так, Василь Полетика з ранніх літ під керівництвом батька залучався до збирання книг і рукописів, уривків текстів, проводив генеалогічні дослідження, прищеплюючи любов до цієї діяльності [269, с. 71]. Рано осиротівши, юний Василь Григорович змушений був стати головою родини. Як активний громадський діяч він опікувався розвитком освіти, про що свідчить його листування з О. Б. Куракіним щодо відкриття шкіл у краї, з В. І. Чарнишем про Роменське повітове училище, училище для дворян у Полтаві, з В. О. Рєпніною щодо заснування Полтавського інституту шляхетних дівчат, з І. І. Халанським про проект університету в Новгород-Сіверському. В листах відомого діяча В. Золотницького зазначається, що відкриття шкіл у с. Коровинці та с. Школовиці є цілковитою заслугою В. Полетики [168, с. 5].

Турбота про виховання дітей була спадковою рисою родини Полетик. На Роменському дворянському зібранні 1801 р. Василь Григорович в

яскравій промові звернувся до свого сина зі словами: «Я привів тебе на ці благородні збори громадян наших для того, щоб ти поміж нами навчився любити вітчизну і щоб у твоєму юному серці заклалися першооснови патріотичних чеснот» [269, с. 71]. Дбаючи про освіту дітей, він звертався за порадами і допомогою до компетентних та впливових осіб (імператриці Марії Федорівни, візитатора Харківського учбового округу І. Тимківського).

Григорій та Василь Полетики блискуче закінчили Московський університет, зробили дипломатичну кар'єру і, за прикладом батька, реалізувались у громадській діяльності: перший – як попечитель богоугодних закладів на Роменщині, а другий – як місцевий предводитель дворянства; доклали багато зусиль до відкриття Роменського шляхетського училища. Але понад усе Василь Григорович прагнув виховати дітей у «взаємній родинній любові», щоб вони і після його смерті «насолоджувалися задоволенням спільного і мирного життя» [156, с. 497].

У гетьмансько-старшинському середовищі належна освіта вважалася необхідним чинником успішної соціалізації. У колі родини Марковичів висока освіченість була традицією і поштовхом до культурно-освітньої діяльності її представників. Вибір напряму освіти залежав від внутрішньородинних пріоритетів (наслідування прикладу батька, діда) і особистих уподобань. Дослідницею Г. Голубчик [60, с. 172] розкрито динаміку вибору навчальних закладів представниками цього роду у XVIII столітті: розпочинаючи освіту переважно у Глухові, далі навчалися у світських та військових навчальних закладах Харкова, Москви, Петербурга. Багато представників родини Марковичів були студентами Києво-Могилянської академії.

Гідним представником цього старшинського роду був Яків Андрійович Маркович – генеральний підскарбій, один із керівників культурно-автономістичного гуртка кінця XVIII століття під Глуховом (с. Сваркове), до якого входили репрезентанти української еліти – брати П. і П. Апостоли, Я. і А. Полуботки, М. Скоропадський, С. Міклашевський, які виступали за

відновлення гетьманства і культурно-освітній розвиток України [286, с. 293–294]. Яків Маркович був улюбленим студентом Ф. Прокоповича в Київській академії, і саме заступництво останнього врятувало його від неминучих репресій, як прибічника і зятя П. Полуботка. Сам Ф. Прокопович характеризував духовний зв'язок між ними як родинні почуття, вважаючи його «немовби моїм сином, кого я бажаю бачити братом і не соромлюсь називати паном» [255, с. 195].

Я. Маркович є автором «Щоденника генерального підскарбія» – славетної пам'ятки історико-мемуарної прози XVIII століття, що охоплює 1717–1767 рр. і містить матеріал культурно-освітнього характеру. Так, 1748 роком датований запис: «Через Троїцького писав до молодих Скоропадських (за кордон) і до Юнгамса (їх гувернера) про пошук інформатора дітям моїм, який був би врівноваженим, тверезим і тихим, знав би по-французьки і по-німецьки, географію, хроніку, інші дисципліни, потрібні дітям, також і рисував...» [80, с. 244–245]. Яків Андрійович мав велику бібліотеку, якою старанно опікувався. Серед його нащадків були знані історики, фольклористи, засновники шкіл, автори книг, присвячених освітнім проблемам. Так, відомий етнограф М. Маркевич став автором 5-ти томної «Історії Малоросії» [181].

До яскравих представників української еліти належить родина Туманських. Василь Григорович Туманський, отримавши освіту в Західній Європі, працював під патронатом К. Розумовського і був прихильником спадкової гетьманської монархії Розумовських [121, с. 64]. Федір Туманський – вихованець Київської академії і Кенігсберзького університету, поет, перекладач і видавець, за сприяння К. Розумовського став членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. Захоплений ідеєю просвітництва рідного краю і перетворення гетьманської столиці на осередок цивілізації, він відкрив у Глухові академічну книжкову крамницю – першу в Україні, розробив проект Академічного зібрання у Глухові (філії Петербурзької академії наук і мистецтв), покликаною поширювати

освіту [176]. Попри готовність Ф. Туманського взяти на себе всю організаційну роботу, пожертвувати гроші та свою бібліотеку, цей задум так і не вдалося втілити в життя внаслідок занепаду колишньої гетьманської столиці після ліквідації залишків автономії.

Знаною старшинською родиною, що вирізнялася патріотичною позицією і добродійною діяльністю, були Капністи, родичі Апостолів, Лизогубів, Марковичів, Розумовських, Скоропадських. Василь Васильович Капніст (1758–1823 рр.) – український та російський просвітник, письменник, перекладач, прогресивний громадський діяч, відомий захисник українських прав і привілеїв, активний учасник Новгород-Сіверського автономістичного гуртка, «Попівської академії» і «державінського» літературного товариства, директор народних училищ Полтавської губернії. В. Капніст відомий насамперед завдяки своїй антикріпосницькій «Оді на рабство», в якій протестував проти «поневолення милої вітчизни» і закликав Катерину II повернути Україні її «вольності» [11]. На думку М. Кордона, цей твір сприймався як виступ за відновлення гетьманського правління. Громадським пафосом, викриттям суспільних проблем пройняті його сатира «Ябеда» та поема «Видіння плачущого над Москвою росіянина». В. Капніст належить до перших перекладачів «Слова о полку Ігоревім», є автором повчальних байок, афоризмів. Яскравим проявом щирого патріотизму є звернення В. Капніста до канцлера Прусії з проханням про допомогу Україні в боротьбі за національну незалежність [277]. В ІР НБУВ є фонд Капністів, який досі належним чином не проаналізований дослідниками.

Дослідницею О. Скоробагатською проаналізовано світогляд та педагогічні погляди просвітника, що сформувалися під впливом Г. Сковороди. За його ініціативою і згідно з його проектом у Полтаві та Чернігові при гімназіях відкрито школи для збіднілих дворян, 50 з яких були повними стипендіатами [113, с. 96]. Його родові маєтки (Обухівка, Михайлівка) стали відомими осередками культурно-освітнього життя

України. Наступні покоління родини Капністів також вирізнялися активною громадською позицією, увагою до проблем освіти і культури.

Таким чином, члени гетьмансько-старшинських родин, усвідомлюючи суттєву роль освіти в життєвих перспективах своїх дітей, відзначалися глибоким потягом до знань та громадянської самореалізації, про що свідчать географія їх освітніх мандрівок та культурно-освітня діяльність. У цьому середовищі вагомою була педагогічна цінність родинного виховання, зумовлена особливостями безперервного впливу на дітей, що забезпечувало високу ефективність та тривалість досягнутих виховних результатів. Особливостями виховання були високий інтелектуальний і моральний виховний потенціал батьків, який спонукав дітей до здобуття якісної освіти в провідних навчальних закладах України і Європи, їх особистий приклад і авторитет, громадсько-корисна, добродійна, літературно-мистецька й освітня діяльність.

Освітньо-виховні традиції в гетьмансько-старшинських родинх спрямовувалися на розумове (європейська освіта, знання іноземних мов, інтелектуальна культура дітей), громадське (почуття громадянського обов'язку і патріотизму), моральне (повага до загальнолюдських цінностей, гуманістичне виховання) і трудове (формування свідомого, активного ставлення до праці) виховання.

Висновки до розділу 2

Застосування методів синхронного та діахронного аналізу дозволило розглянути передумови та комплекс зовнішніх і внутрішніх чинників становлення і розвитку українського національного шкільництва. Аналіз історичних передумов засвідчив, що Україна геополітично, економічно й ментально знаходиться на перетині різних культур і цивілізацій із домінантним «грецько-візантійським культурним кодом» (О. Сухомлинська). Встановлено, що у XVIII столітті провідним засобом міжкультурної

комунікації було навчання української молоді в європейських університетах, які активно пропагували європейські цінності на батьківщині (ідеї демократизму і патріотизму, захисту прав людини й автентичності рідної культури).

На основі аналізу свідчень іноземних мандрівників і дипломатів підтверджено проєвропейський характер українського суспільства, «цивілізованість і освіченість українців» у досліджуваній період. Доведено, що Україна була східним оплотом європейської цивілізації, де синтезувалися і поширювалися в інші слов'янські землі прогресивні ідеї Західної Європи. Концепція синтезу західноєвропейської та східнослов'янської культур, розроблена українськими інтелектуалами, уможливила перехід від канонів візантійської вченості до європейських культурних стандартів.

Визначено, що розвиток козацької держави зумовлювався кардинальними змінами в соціально-економічному становищі, суспільній свідомості, актуалізацією таких цінностей, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація, соборність, ідеї державності, природного права, соціальної справедливості, релігійної толерантності, що є свідченням процесу формування української нації. Окреслено особливості національного менталітету українців, вплив на нього українського виховного ідеалу і «культу знань». Виявлено, що істотним чинником формування національної свідомості та національного шкільництва було українське православ'я, репрезентоване доробком києво-могилянців – цінним здобутком духовного життя України. Водночас у XVIII столітті активізувалася переорієнтація суспільної думки на практичні цінності та прикладні науки, наближення культури й освіти до актуальних потреб українського народу.

Використання персоналістично-біографічного методу дозволило схарактеризувати педагогічні ідеї та освітню діяльність репрезентативних діячів вітчизняного просвітницького руху (Д. Туптала, І. Максимовича, І. Кроковського, С. Яворського, Ф. Прокоповича, С. Кулябки,

М. Козачинського, Г. Кониського, Г. Сковороди, Я. Козельського). З'ясовано, що спільним у їх життєдіяльності та науковому доробку були: тісні зв'язки з *alma-mater*, моралізаторський характер творів, усвідомлення своєї високої суспільної місії, піднесення ролі вчителя в педагогічному процесі, активна участь у розбудові шкільної мережі в Україні та за її межами, значна увага до дидактичних принципів (природовідповідності, доступності, послідовності, систематичності, корисності, міцності знань, наочності, зв'язку з життям, єдності навчання і виховання), заклик до доброчинності, спадкоємність у розробці ідей попередників. Доведено, що висока освіченість, наукова ерудиція, педагогічний досвід, активна громадянська позиція видатних викладачів, теплі взаємини з вихованцями здійснювали винятковий вплив на формування генерації української молоді, на розвиток національного шкільництва загалом.

Виокремлено репрезентантів національної еліти України у XVIII столітті – представників гетьмансько-старшинських родин Ханенків, Скоропадських, Мазеп, Розумовських, Апостолів, Полуботків, Полетик, Марковичів, Туманських, Капністів, які були високоосвіченими людьми з розвиненим почуттям особистої і національної гідності, поліглотами, шанувальниками мистецтва, авторами наукових і художніх творів, доброчинцями і меценатами. Підтверджено, що це були носії високої громадської свідомості, які вірили в людину, необхідність реформ, оновлення освіти і виховання з метою вдосконалення суспільства.

Доведено, що освітньо-виховні традиції в цьому середовищі ґрунтувалися на гуманістичних засадах народної педагогіки, прищепленні любові до рідної історії і культури, розвитку природних здібностей, формуванні національної свідомості, набутті фундаментальних знань та вмінь. Основними засобами виховання були сприятлива родинна атмосфера, високий виховний потенціал батьків, їх особистий приклад і авторитет, громадсько-корисна, доброчинна і меценатська діяльність.

Отже, розкриття комплексу чинників становлення і розвитку українського національного шкільництва у XVIII столітті дозволило визначити, що пріоритетними були педагогічна думка та освітня діяльність представників просвітницького руху, освітньо-виховні традиції гетьмансько-старшинських родин.

Матеріали другого розділу висвітлені у працях автора [182–185; 188–189; 191; 194].

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЙНІ, ЗМІСТОВІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ТА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ У XVIII СТОЛІТТІ

У розділі виокремлено етапи розвитку освітньої мережі досліджуваного періоду, визначено організаційні, змістові та методичні особливості функціонування навчальних закладів, схарактеризовано політику уряду Російської імперії та Св. Синоду щодо розвитку національного шкільництва України.

3.1. Розбудова освітньої мережі на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті

Більшість сучасних дослідників дотримуються думки про досить високий рівень української культури й освіти в досліджуваний період, коли відбувалися розбудова мережі навчальних закладів та окреслення автентичної структури національного шкільництва. На думку О. Сухомлинської, кристалізації засад українського шкільництва сприяло поєднання вітчизняного досвіду з арсеналом народної педагогіки, що ґрунтувався на культурно-освітніх традиціях Київської Русі, із здобутками новітньої західноєвропейської науки [282]. Мета освіти в досліджуваний період визначалася насамперед особистими потребами конкретної людини.

Початкову ланку освіти на українських землях у досліджуваний період репрезентували парафіяльні (дяківські) школи, що діяли при церковних парафіях на кошти громади або церковних братств. Такі школи за формою та змістом залишалися майже незмінними протягом багатьох століть і були характерними для всіх українських земель.

На початку XVIII століття продовжували існувати братські та полкові школи, що відігравали суттєву роль у національному відродженні України, виховуючи учнів у дусі патріотизму, поваги до рідної мови та культури свого народу [268]. Внаслідок традиційного (звичаєвого) характеру цих шкіл і відсутності державного контролю за їх діяльністю вони рідко фіксувалися в документах, тому встановити їх точну кількість досить складно. Проте вони забезпечували значне поширення грамотності серед різних верств населення.

До школи вступали переважно у 7–8-річному віці, але серед учнів траплялися й дорослі люди. Початкова освіта була доступною як для чоловіків, так і для жінок (однак останні частіше здобували освіту при монастирях і вдома). Навчальний рік у народних школах починався після завершення польових робіт, переважно 1 грудня, на Наума («Наум наставить на ум»), однак учні могли приходити до школи впродовж усього року [18, с. 75].

У першій половині XVIII століття на Лівобережній Україні та Слобожанщині кількість початкових шкіл, діяльністю яких переймалася козацька старшина, громади та духовенство, значно збільшилася. Так, гетьман Д. Апостол особисто опікувався заснуванням школи у м. Глухів, наказавши побудувати школу «в сінях ... у Михайла Цигана» [407, арк. 2]. Існувала школа й при придворній гетьманській церкві у м. Глухів [403, арк. 1–2.]. Загалом, аналіз фондів ЦДІАУК свідчить про наявність шкіл майже в кожному населеному пункті України, в якому існувала церква.

Щодо кількісних показників розвитку національного шкільництва, то відомий історик XIX століття О. Лазаревський, проаналізувавши ревізські книги семи полків Гетьманщини (крім Київського, Стародубського і Гадяцького) виявив, що за неповними даними у 40-х роках XVIII століття тут налічувалося 866 шкіл, а найбільше – в Ніжинському та Чернігівському [154, с. 82–89]. Якщо ж урахувати, що на Лівобережжі було 10 полків, то, на думку Д. Багалія, «кількість усіх шкіл повинна бути більш

ніж 1200» [21, с. 195]. Сучасний дослідник Б. Біляшівський шляхом порівняння даних ревізій 30-х, 40-х і 50-х років XVIII століття, доповнюючи відсутність інформації про школи в певних населених пунктах статистикою попередніх або пізніших років і враховуючи середній відсоток збільшення їх кількості від ревізії до ревізії, підрахував, що в 30–40-х роках XVIII століття на Лівобережній Україні було 1334 школи, а в 40–50-х роках – 1488 [31, с. 247–249]. У цьому процесі існувала пряма залежність від соціально-економічних і демографічних особливостей певного регіону. Так, у Чернігівському і Стародубському полках було більше сільських шкіл, тоді як у Полтавському та Гадяцькому – переважали міські парафіяльні школи. Багато шкіл було зосереджено в гетьманських столицях – Батурині і Глухові. Духовним центром України був Київ: тільки на Подолі діяло 14 церковно-парафіяльних шкіл [305]. У селах переважно було по одній школі, у великих слободах і сотенних містечках – по 3–7: наприклад, у Сосниці й Березні по чотири школи, в Городні, Мені, Синявці – по три [304].

Таким чином, можна стверджувати, що існування української козацької держави створило сприятливі передумови для розвитку освіти. Натомість у другій половині XVIII століття намітилася тенденція до поступового зменшення кількості початкових навчальних закладів на території Лівобережжя, що було пов'язано з ліквідацією автономії України. Так, якщо в 40-х роках у Чернігівському полку було 154 школи (за О. Лазаревським [154]), у 1768 р. – 89, то в 1786 р. на території всього Чернігівського намісництва їх налічувалося тільки 52 [322]. Отже, за сорок років кількість народних шкіл на Чернігівщині зменшилася майже втричі, а на початку XIX століття їх залишилося тільки декілька на кожен повіт.

На Слобідській Україні, за підрахунками Д. Багалія згідно з переписом чотирьох полків майора Хрущова (1732 р.), існувало 125 шкіл: у Харківському полку – 20; Охтирському – 25, Ізюмському – 33, Сумському – 47 [21, с. 192]. Цікаво, що за динамікою відкриття шкіл у першій половині XVIII століття Слобожанщина, як перспективний регіон зі стрімким

економічним розвитком, випереджала Лівобережжя [31]. Подібно до Гетьманщини окремі населені пункти вирізнялися великою кількістю шкіл, зокрема, в Межиричі було 7 «шкільних хат при церковних дворах» [21, с. 193] За підрахунками І. Данилевського, на Слобожанщині в середині XVIII століття одна школа «припадала на 2373 душі, а у 1884 р., тобто через 150 років, одна школа на 4270 душ» [73, с. 112] (і це після 20 років земської освітньої діяльності), тобто з часом посилювалася тенденція до зменшення цих шкіл.

Оригінальним феноменом культурно-освітнього життя Лівобережної та Слобідської України у XVIII столітті був інститут мандрівного дяківства, що суттєво сприяв розширенню мережі закладів національного шкільництва. Мандрівні дяки брали активну участь у розповсюдженні літератури, влаштуванні вистав та вертепів, при цьому виконуючи функції пересувної школи, що було особливо актуальним для мешканців хуторів і присілків, де навчальних закладів не було [184]. Завдяки цьому кожна дитина мала змогу здобувати освіту близько від дому за цілком посилюючу плату.

О. Левицький називав дяків «вільною артільлю особливого роду ремісників». Переважно це були студенти Києво-Могилянської академії та колегіумів, які, прослухавши кілька курсів і «не закінчивши свого навчання», мандрували Україною і починали вчителювати [359, арк. 65].

До відомих представників інституту мандрівного вчительства належать ієромонах Іоанікій (із 27-річним досвідом мандрів), виходець із забезпеченої родини сотника Переяславського полку Ілля Турчиновський, чернець Климент Зіновієв – автор яскравої віршованої спадщини, що засвідчує повагу до інтелектуальної праці [26, с. 107–108]. Кузьма Порадин за 50 років мандрівництва був і дячком, і шкільним учителем, і домашнім наставником у поміщиків і селян, а на 70-му році життя постав перед судом як безпаспортний чоловік [21, с. 188].

Одним із найяскравіших мандрівників-просвітителів був Василь Григорович-Барський, який за 24 роки пройшов пішки Польщу, Угорщину,

Австрію, Болгарію, Грецію, Румунію, Італію, відвідав визначні місця давніх цивілізацій та раннього християнства на Афоні, у Сирії, Лівані, Іраку, Йорданії, Ізраїлі, Єгипті [255]. Як ревний православний він вшанував і докладно описав пам'ятки східної і західної християнської культури, водночас займаючись педагогічною діяльністю. Ще за життя мандрівника його подорожні записки здобули популярність серед духовної і світської еліти України. Таким чином, мандри були ефективним засобом розширення кругозору представників різних верств населення та мали на меті насамперед просвітницьку місію.

На думку О. Варипаєва, тип народного мандрівника-вчителя, який стояв поза інституціями і соціально-ієрархічними рамками, сповідував позаконфесійний релігійний світогляд та функціонував у тисячолітньому культурному полі з урахуванням фольклорної традиції (починаючи з калік перехожих і прочан до святих місць), знайшов яскраве втілення в особі Г. Сковороди [40, с. 9–10].

Іноді мандрівними дяками ставали норовливі вільнодумці або безвідповідальні молодики-недоучки. Так, студентам «непокірної вдачі», які вирушали на вакації «без пашпорта», архієпископ Р. Заборовський наказав «записувати самовільну відсутність» [355, арк. 23 зв.]. Він же видав наказ про необхідність доповідати про тих, хто «не знаючи грамоти блукають по школах» [385, арк. 63].

Тож в Україні, завдяки активізації діяльності Києво-Могилянської академії та колегіумів, педагогічних кадрів не бракувало – завжди було вдосталь пропозицій «носіїв освітніх послуг», а отже, були широкі можливості вибору і «відставки» вчителів, які не задовольняли членів сільської або міської громади. Зауважимо, що в другій половині XVIII століття існувала певна криза «перевиробництва» педагогічних кадрів: кількість пропозицій значно перевищувала число вакансій, що й сприяло активній міграції дяків-вчителів. Причому деякі обирали шлях «вічного

студентства» для розширення кругозору і поновлення знань, інші – для безтурботного життя та відчайдушних пригод.

У кінці XVIII століття керівництво Києво-Могилянської академії все частіше скаржилося на те, що недбайливі дяки-студенти «як самі залишаються без свого навчання, так відповідно і діти, які в них навчаються, не маючи малодушності своїй добропорядної настанови, ніякого успіху в навчанні не отримують» [359, арк. 65]. І з огляду на це вимагало, щоб «духовного сану люди ніяких блукаючих студентів в лави свої для навчання дітей нині і надалі ніколи не приймали..., а прямо відсилали в академію» [359, арк. 65-65 зв.]. Духовне відомство вирішило вилучати вчителів-невдах із лав студентства і позбавляти їх підстав для отримання священного сану.

Проте, попри суперечливість інституту мандрівного вчительства, це був прогресивний просвітницький рух, що органічно поєднав книжну та народну мудрість і забезпечував початковий всеобуч всіх бажаючих в Україні, що мало винятково важливе освітнє значення.

І хоча в кінці XVIII століття мандри дяків-дидаascalів як носіїв вільнодумства було заборонено, а їх самих перетворено на кріпаків, проте інститут дяківства виявився живучим і, попри офіційні заборони, проіснував майже до кінця XIX століття (звичайно ж, у скромніших масштабах).

Саме в XVIII столітті усталюється реалістичний погляд на освіту, що відповідало вимогам часу. Україні потрібні були діячі різного фаху та масштабу – не лише козацька старшина та священнослужителі, а й вчителі, вчені, медики, музиканти, юристи, економісти, військові, архітектори, чиновники, дипломати. Освіта із приватної справи перетворилася на питання державної ваги. Масштабні реформи різних ланок освіти здійснювалися в Україні в період правління гетьмана К. Розумовського, і, попри їх незавершеність (у зв'язку з ліквідацією гетьманства), в цілому вони сприяли підвищенню рівня освіченості українців. Так, у 1760 р. лубенський полковник І. Кулябка розробив план запровадження загальної початкової

освіти, що дістав підтримку гетьмана та активно реалізовувався. Саме тоді в усіх сотнях запропоновано всіх юнаків віком 12–15 років віддавати до школи, щоб вони, вивчившись, були здатні посісти посаду сотенних старших комісарів та володіли діловодством, а тих, хто не здатний до грамоти, «чи роками перерослих», відправити на військову та артилерійську службу [391, арк. 252].

З цією метою в усі полки було розіслано ордер про організацію навчання козацьких дітей, а також наказано призначити в сотенні канцелярії на двадцять чотири людини по одному отаману, які б навчали їх військової служби [442, арк. 2 зв.]. Причому ті курінні отамани, які не брали участі у Пруській війні, «козацьких дітей навчати не будуть, тому що ті і самі екзерції не знають» [442, арк. 3 зв.]. Кожен сотник мав розподіляти дітей між дяками по школах, зазначаючи їх кількість і прізвища, і спостерігати за їх навчанням, «надсилати щомісячно в полкову канцелярію рапорти» [442, арк. 3].

В ІР НБУВ є відомість за 1760 р. щодо кількості козацьких дітей, які навчалися грамоти: зокрема, це 1624 юнаки Лубенського полку (у Хмільвській сотні – 216, Смілянській – 174, Роменській – 134, Лохвицькій – 128, Чорноуській – 123, Городинській – 21, Глинській і Жовнінській – по 56) [391, арк. 257]. У 1764 р. І. Кулябка звітував уже про 3000 молодиків, відібраних у його полку для навчання «книжного читання і писання» [391, арк. 32].

Саме лубенський полковника І. Кулябка здійснював контроль за реалізацією реформи. Тож у 1762 р., коли йому стало відомо про зловживання деяких дяків, які хлопців не навчають, а використовують для роботи в господарстві [391, арк. 33], він вимагав проведення перевірок та усунення цих зловживань, а священнослужителів, які йтимуть наперекір, жорстко карати [391, арк. 33 зв.] (див. Додаток Ж).

Зазначимо, що після скасування гетьманства І. Кулябка намагався заручитися підтримкою малоросійського генерал-губернатора П. Румянцева, який у культурно-освітніх питаннях спочатку дотримувався курсу

К. Розумовського. У фондах ЦДІАУК зберігся наказ П. Румянцева (1765 р.), в якому зазначалося, щоб «в навчанні малолітніх козацьких дітей не тільки грамоті, а і у військовій екзерції наслідувати його приклад» [442, арк.1 зв.-2.]. Також генерал-губернатор наказував надсилати певну кількість дітей артилерійських полкових служителів у Глухів для навчання в Генеральній військовій артилерії [442, арк. 3 зв.]. Тобто в середині 60-х років зберігався курс на навчання козацьких дітей початковій освіті і військовій підготовці, а дітей артилеристів – артилерійській справі. Проте поступове впровадження загальноросійських освітніх програм призвело до того, що невдовзі І. Кулябка рапортував, що в Лубенському полку тільки 375 чоловік «писати обучавшихся», 5 – «читати обучавшихся» і лише 61 – «обучившихся» [391, арк. 261]. При цьому зведені нанівець зусилля лубенського полковника та гетьмана К. Розумовського не можуть применшити здобутків національного шкільництва цього періоду.

Керівництво шкільництвом і контроль за навчанням козацьких дітей, надання дозволів на здобуття освіти за кордоном належало до компетенції Генеральної військової канцелярії. Часто ці питання вирішував особисто гетьман К. Розумовський, який, зокрема, надавав паспорти братам С. Кочубея – Павлу і Петру та сину Сребрянського сотника М. Троцини Григорію для вивчення іноземних мов у Гальській академії [452, арк. 8, 10, 38 зв.].

Розбудова Української козацької держави висунула на порядок денний питання забезпечення всіх рівнів адміністративно-державного апарату кваліфікованими, високоосвіченими фахівцями. Відтак на базі Генеральної військової канцелярії було створено спеціальний навчальний заклад – Канцелярський курінь (назва запозичена з практики Січі, де курінь був початковою адміністративною одиницею). Заклад діяв у гетьманській столиці (за часів І. Мазепи – в Батурині, згодом – у Глухові); тут здійснювалася теоретична і практична підготовка майбутніх військових канцеляристів – дипломатів, економістів, військових, юристів тощо.

Зауважимо, що ця інституція виконувала роль елітарного навчального закладу напіввійськового типу; дехто з дослідників називає її прообразом служби безпеки України, на нашу ж думку, Канцелярський курінь став першим на території України закладом професійної підготовки адміністративних кадрів.

Умови вступу до закладу були дуже суворими: претендент мав засвідчити заможність, чесність і «добročинність» свого роду, а як вихованець Києво-Могилянської академії – досконале знання граматики, синтаксису, риторики, філософії та логіки [143]. Проте перед тими щасливцями, хто подолав відбірковий бар'єр, відкривалася перспектива кар'єрного росту: у XVIII столітті звання військового канцеляриста було дуже почесним, що знайшло відображення в «Енеїді» І. Котляревського. «Зранку канцелярист, а ввечері полковник», – це прислів'я влучно характеризує життєву перспективу вихованця Канцелярського куреня. З цього середовища вийшла плеяда блискучих «військових канцеляристів» – носіїв автономістичного світогляду. Проте з ліквідацією Гетьманщини і автономії України зникла необхідність в існуванні цього навчального закладу, хоча його вихованці активно залучалися до роботи в Малоросійській колегії, інших державних і наукових структурах.

Становлення професійної освіти в Україні є малодослідженим питанням в історико-педагогічній науці. Традиційними осередками професійної підготовки були ремісничі цехи; століттями в цехах ковалів, теслярів, гончарів, різьбярів, золотарів складалася система учнівства, що в досліджуваний період набула усталених організаційних форм, а пізніше трансформувалася в ремісничі училища. Цілком погоджуємося з думкою професора Г. Самойленка, який найбільшим цеховим містом визначає Ніжин, де в 70–80 роках XVIII століття діяло 8 цехів (чоботарів, чинбарників, кушнірів, кравців, гончарів, столярів, малярів та художників, музикантів), у яких працювало 657 майстрів, які навчали 380 учнів [268, с. 73]. Дослідник І. Сердюк на основі архівних матеріалів встановив термін навчання ремеслу

(від 4 до 10 років) та його умови (залучення до господарських робіт, «символічне батьківство»), вік учнів (12–14 років) [272, с. 83–85].

XVIII століття було періодом розквіту українського козацького бароко, що позначилося на розвитку мистецької освіти. Дослідницею Т. Паньок було виокремлено основні іконописні осередки України: це Харків, Чугуїв, Вільшани (нині Харківська обл.), Конотоп, Ромни, Лохвиця, Лебедин, с. Красне, Охтирський Троїцький та Сумський чоловічий монастирі [236, с. 9]. На їх базі майстри релігійного живопису не тільки створювали свої високохудожні твори, але й передавали досвід майбутнім поколінням. Зокрема, серед черниць Чернігівського монастиря були чудові майстрині, які виготовляли ікони і цілі іконостаси. Таку школу-майстерню протягом 40 років у XVIII столітті очолювала ігуменя Олена. Роменський майстер А. Атович у своїй майстерні також постійно навчав кількох хлопчиків.

Тож у рамках художньо-просвітницьких практик XVIII століття було започатковано процес нагромадження виховного та патріотичного потенціалу українського образотворчого мистецтва. Це сприяло розвитку його виховних функцій, зокрема пізнавально-просвітницької, етнокультурно-інформаційної, комунікативно-інтегративної та ціннісно-світоглядної [1, с. 13].

Про прагнення до впорядкування музичного життя свідчать гетьманські універсали Б. Хмельницького (1652 р.), І. Мазепи (1704 р.) та численні укази козацьких полковників. Сталі виробничі традиції ремісництва зумовили створення музичних цехів, що певною мірою виконували функції навчальних закладів, сприяючи переданню професійних знань і вмінь, у Полтаві (з 1612 р.), Прилуках (1686 р.), Стародубі (1705 р.), Ніжині (1729 р.), Чернігові (1734 р.), Харкові (1780 р.) [268, с. 73]. Найбільшим був Київський цех (1677 р.) – до 35 музикантів. Показово, що навіть у середовищі, де панувала вокальна музика (співацькі школи, капели), обов'язково навчали гри на музичних інструментах.

Починаючи з XVII століття виконавців полкової музики готували у спеціальних школах при міських панських оркестрах (що іноді називали «академіями») та у військових оркестрах, де навчалися переважно дітисироти. Наприкінці XVIII століття для опанування гри на духових інструментах відкривалися спеціальні класи в Києво-Могилянській академії, Харківському колегіумі, ліцеях (зокрема, Кременецькому) [42]. Приватні музичні школи поглиблювали професіоналізацію оркестрового та духового виконавства шляхом використання новітніх методик та індивідуального навчання з досвіду кращих вітчизняних та європейських викладачів. Високі вимоги до вивчення загальномузичних дисциплін сприяли підготовці справжніх віртуозів, що своєю майстерністю не поступалися західним [321, с. 16].

Опанування музики та співу було важливою складовою змісту освіти в Україні від перших братських шкіл до Академії та колегіумів. Елементи фахового навчання закладалися в січових та міських церковних школах, де навчали співу та гри на духових інструментах. Так, у ЦДІАУК збереглися матеріали про діяльність на початку XVIII століття в Новомлинській сотні школи «молодиків», які запрошувалися співати перед козацькою старшиною [408, арк. 1].

Починаючи з 1627 р. до першої половини XIX століття на базі Київського військового корпусу існував оркестр «магістратський», при якому діяла музична школа, де навчалося в середньому шість хлопчиків-сиріт. З початку XVIII століття вивчення гри на барабані та гри на флейті було введено при гарнізонних школах [431, арк. 3].

Культурно-освітня атмосфера гетьманських столиць (Батурина, Глухова) сприяла піднесенню мистецтва. Відомі дослідники В. Белашов [30], С. Павленко [231], Т. Таїрова-Яковлева [291] вказують на те, що на початку XVIII століття при палаці І. Мазепи в Батурині працювали придворні митці, виступали іноземні гастролери. В іншій столиці було відкрито перший

офіційно визнаний в Україні і Росії спеціальний музично-співацький навчальний заклад – Глухівську співацьку школу.

У XVIII столітті Глухів вважався одним із провідних музичних центрів Європи, де в 1730 р. було відкрито школу півчих. У царському наказі щодо упорядкування «Школи співу та інструментальної музики» (1738 р.) наголошувалося на демократичності і стабільності складу учнів (до 20 чоловік) та їх якісній підготовці [205]. Викладацький корпус становили «вправні майстри з іноземних та малоросіян». Зміст навчання охоплював «київський партесний спів» (тип многоголосії (3–12, іноді 48 голосів) вокальної музики), струнну музику (гра «на скрипиці, на гусях и на бандурі, щоб могли на тих інструментах по нотах грати») [411, арк. 13–14]. У середньому термін навчання становив 2 роки – залежно від попереднього рівня підготовки вихованців. Учні залучалися до професійної практики: співали в хорі, обов'язково відвідували яскраві мистецькі акції (опери і балети, виступи хорових і симфонічних оркестрів при дворі гетьмана К. Розумовського), а потім виступали самі з концертами [89]. Цікаво, що на початку діяльності в школі працював один регент і тільки згодом було укомплектовано штат викладачів.

Щороку 10 кращих випускників направлялися до Придворного хору та оркестру, адже Україна здавна була джерелом поповнення музичних кадрів у Російській імперії. Джерела свідчать, що в 1712 р. тільки з Полтавського полку було викликано 12 півчих [394, арк. 1]. Систематичні набори музикантів до Москви і Петербурга призвели до того, що з часом, як зазначається в архівних матеріалах, «співочі музики» припинили існування в Україні [405, арк. 3–5]. У 1732 р. відбувся перший випуск слухачів.

За 48 років діяльності Глухівської співацької школи було підготовлено понад 300 музик, солістів, хористів і диригентів. Вихованці школи були організаторами хорових капел, придворних оркестрів, артистами маєткових театрів. Саме тут формувався талант видатних діячів української та світової культури М. Березовського, Д. Бортнянського, Г. Головні, Г. Любистка,

М. Полторацького та ін. [268, с. 87]. У кінці XVIII століття школу переведено до Переяслава. Зазначимо, що в 1771 р. подібний навчальний заклад відкрився на Січі, а в 1786 р. – у Києві [43].

З 40-х років XVIII століття популярності набули аматорські колективи (оркестри, капели, театри) при панських маєтках. Визначні магнати (А. Будлянський і М. Корсак поблизу Стародуба, А. Полуботок у с. Михайлівка біля Лебедини, П. Рум'янцева-Задунайський у Вишеньках на Чернігівщині, П. Галаган у Сокиринцях, К. Розумовський у Глухові) створювали оркестри [265, с. 6]. До найвідоміших поціновувачів мистецтва належала родина Розумовських, яка зібрала найбільшу в Європі нотну колекцію [103]. У 1751 р. з'явилася музична капела при гетьманському дворі, одна з кращих в імперії. Тож навчання музики та співу здійснювалося не тільки у «стаціонарних» навчальних закладах, але й у процесі виконавства, зокрема при маєтках козацької старшини і вельмож. У цей самий час у глухівській резиденції К. Розумовського виник професійний театр.

Необхідно зауважити, що з діяльністю гетьмана К. Розумовського також пов'язане зародження в Україні архітектурної школи. Адже обов'язковою умовою контракту з відомими іноземними архітекторами було навчання кількох українців тонкощам архітектурної справи. Водночас розвитку цього виду мистецтва сприяло навчання в Києво-Могилянській академії, про що свідчить талант класика українського козацького бароко І. Григоровича-Барського [15].

Одночасно з професійними навчальними закладами у XVIII столітті в Україні активно розвивалася колегіумна освіта. Так, на території Лівобережної та Слобідської України діяли Чернігівський, Харківський і Переяславський колегіуми, пізніше – Полтавська Слов'янська семінарія. Погоджуємося з думкою Л. Посохової [250, с. 16–17], що в історії їх функціонування яскраво відобразилися відкритість і синкретичний характер української культури щодо надбань західноєвропейської культурної спадщини.

Нагадаємо, що Чернігівський та Переяславський колегіуми були створені на території Гетьманщини з метою виховання української православної інтелігенції, здатної протидіяти наступу уніатства й католицизму. На противагу цьому Харківський колегіум був започаткований російською духовною і світською владою для поширення її інтересів на українських територіях [245, с. 113]. Проте, заснований українцем Є. Тихорським – вихованцем Києво-Могилянської академії, він також розвивався за її зразком, відіграючи суттєву роль у формуванні вітчизняної інтелігенції. Звертаємо увагу також на те, що від початку заснування найбільша чисельність студентів (майже вдвічі) була саме в Харківському колегіумі (в середньому 400 осіб), натомість у Чернігівському переважав відсоток світських учнів (до 70 % у 1730–1740 рр.) [249, с. 143].

Чернігівський колегіум був створений у 1700 р. вихованцем Києво-Могилянської академії, архієпископом І. Максимовичем за сприяння гетьмана І. Мазепи шляхом перенесення Новгород-Сіверської слов'яно-латинської школи, згадки про яку сягають 1636 р. (тоді шляхтич О. Пясочинський заснував колегіум «для безкоштовного навчання православних дітей») [390, арк. 4 зв.]. Піднесенню Чернігова сприяла діяльність визначного церковного і культурного діяча, чернігівського і новгород-сіверського архієпископа Лазаря Барановича, який приділяв значну увагу розбудові церков та монастирів, створенню шкіл, поширенню проповідництва, розвитку хорового мистецтва. Також владику створив гурток гуманістів (Т. Богданович, І. Величковський, І. Галятовський, Д. Туптало та ін.), що розгорнув жваву літературно-видавничу і просвітницьку діяльність, прагнучи за допомогою класичної гуманітарної освіти сформувати досконалу особистість, здатну побудувати гармонійне суспільство [300].

На початку XVIII століття серед актуальних потреб Слобідської України було створення школи підвищеного типу. У 1722 р. вихованець Києво-Могилянської академії, єпископ Білгородський і Обоянський

Є. Тихорський створив духовну школу при Білгородському Миколаївському монастирі, яку в 1726 р. переніс до Харкова як «новоучинену академію», зобов'язавши посилати до неї дітей для навчання.

У «чолобитній» Є. Тихорського до Анни Іоанівни (1731 р.) зазначалося, що він «побудував у своїй єпархії в місті Харків з надією кращого священства і на захист російської церкви училищний Покровський монастир і в ньому слов'яно-греко-латинські школи кам'яні ... від чого не тільки священству, а і вітчизні російській з милості Божої немала користь є», і просить підтримки «на підкріплення тих шкіл і вільного в них навчання» [477, арк. 1 зв.-2.]. У відповідь імператриця наказала навчати «дітей різночинців православних не тільки піїтиці та риториці, але і філософії та богослов'ю, грецькій та латинській мові, а також намагатися вводити ці науки власною російською мовою та викладати їх зі старанністю, а супроти налаштованих вчителів та учнів втихомирювати» [477, арк. 2 зв.-3.].

У кінці XVIII століття Харківський колегіум утратив свою роль загальноосвітнього, широкопрофільного та всестанового закладу і поступово перетворився на духовну семінарію (1817 р.). Але до заснування у 1805 р. Харківського університету колегіум був провідним освітнім, науковим та культурним центром Слобожанщини, вплив якого поширювався за межі України.

Переяславський колегіум було відкрито у 1738 р. зусиллями вихованця Києво-Могилянської академії, єпископа Переяславського і Бориспільського Арсенія Берло. Реалізації його ініціативи сприяв указ імператриці Анни Іоанівни про заснування училищ для дітей духовенства (1738 р.). Для матеріального забезпечення колегіуму А. Берло залучив ресурси Вознесенського та інших монастирів, міських священиків [241, с. 328].

Найактивніше діяльність закладу розгорнулася в період боротьби проти наступу католицизму та уніатства на Правобережній Україні. Внаслідок політики Св. Синоду Переяславський колегіум зазнавав постійних

реформувань та змін місця розташування (Переяслав – Полтава – Переяслав – Новгород-Сіверський), що не сприяло стабілізації навчального процесу.

З 80-х років XVIII століття Переяславський колегіум (як і інші подібні заклади) почав утрачати риси загальноосвітнього навчального закладу. Так, у зв'язку з ліквідацією у 1785 р. Переяславсько-Бориспільської єпархії було закрито класи філософії та богослов'я, а більшість викладачів та учнів переведено до Новгород-Сіверської семінарії [75], що фактично означало припинення діяльності колегіуму як навчального закладу підвищеного типу.

Матеріальним забезпеченням колегіумів опікувалося керівництво єпархії, проте коштів постійно бракувало: за державний рахунок утримувався тільки незначний відсоток вихованців, а більш забезпечені студенти навчалися за власний кошт. За християнською традицією, кілька заможних мали годувати одного бідного, що було реальною допомогою ближньому. Зокрема, на кожную квартиру, де мешкали «імущі» вихованці, керівництво колегіуму поселяло малозабезпеченого студента зі старшокласників, обов'язком якого був нагляд за товаришами і допомога в навчанні; за це він отримував харчування і житло [249].

Визначено, що суттєве значення для забезпечення діяльності колегіумів мала доброчинність, матеріальна і моральна підтримка заможних осіб. Так, розбудовою Чернігівського колегіуму опікувався особисто гетьман І. Мазепа [231]. Як свідчить В. Докучаєв, активну допомогу в становленні цього закладу здійснювали випускники Києво-Могилянської академії – перший префект А. Стаховський, вчителі Г. Кононович, І. Лежайський [81, с. 403–407, с. 15–16].

Порівняльний аналіз свідчить: якщо Києво-Могилянська академія і Чернігівський колегіум активніше підтримували представники гетьмансько-старшинських родин, то Харківський колегіум у другій половині XVIII століття за рівнем підтримки поважних осіб (аристократії та духовенства) їм не поступався. Так, Є. Тихорський власним коштом купував володіння, приписував пустині, віддавав прибутки від ікон Харківському

колегіуму [19, с. 393–395]. До ревних попечителів і добродійців останнього належали князі Голіцини, які створили спеціальний фонд розміром 35 000 руб., що дозволяло збільшувати заробітну плату вчителям та утримувати частину бідних вихованців [251].

За зразком Києво-Могилянської академії зусиллями першого архієпископа Слов'янського та Херсонського Є. Булгаріса (Булгаря) було відкрито ще один заклад підвищеного типу – Полтавську Слов'янську семінарію. Спочатку в 1776 р. при Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі була влаштована школа півчих, до якої набрали 10 хлопчиків. У школі вивчали катехізис, арифметику, географію, історію, латинську мову. Щоб збільшити кількість учнів, по єпархії розіслали наказ: підготувати списки дітей віком від 8 до 14 років, не хворих, які вміли читати і писати російською мовою (хлопчиків із гарним голосом мали відряджати до школи терміново) [98, с. 265]. Архієпископ також звернувся з проханням до Св. Синоду відкрити в Полтаві семінарію. Цікаво, що архієпископ переконав колишнього гетьмана графа К. Розумовського надати свій будинок біля Спаської церкви в Полтаві під приміщення закладу. Для розширення навчального закладу архієпископ особисто виділив 500 руб., закликавши до добродійних внесків духовенство та міщан, що дозволило взяти на утримання 7 сиріт [75, с. 1017–1019].

Не дочекавшись офіційного дозволу, архієпископ оголосив про відкриття в 1778 р. замість семінарії училища. На посаду інспектора-наглядача закладу Є. Булгаріс запросив свого земляка – грека Н. Феотокі, за клопотанням якого Катерина II у 1779 р. звеліла видавати щорічно на утримання Полтавської Слов'янської семінарії 2 тис. крб. У розісланих духовенству єпархії грамотах наголошувалося, що заклад створюється для дітей «всякого звання до навчання здібних» [98]. Тож з початку існування цей заклад мав всестановий характер, а програма навчання була подібною до колегіумів. Існування класів філософії і богослов'я також дозволяє

класифікувати цей навчальний заклад як заклад підвищеного рівня (а не середнього, як визначається групою полтавських учених).

У 1780 р. відбулося урочисте відкриття Полтавської Слов'янської семінарії на базі існуючого училища. У 1786 р., після перейменування Слов'яно-Херсонської єпархії в Катеринославську і Херсонсько-Таврійську, заклад офіційно став називатися Катеринославською семінарією, у 1798 р. його було переведено до Новомиргорода Херсонської губернії, а в 1803 р. – до Катеринослава [74, с. 99–106].

Ця семінарія була популярним навчальним закладом регіону, що підтверджує кількісний аналіз вихованців: у 1789 р. тут навчався 271 учень, а в 1797 р. – 319. Більшість викладачів були випускниками Київської академії і Харківського колегіуму. Вихованцями семінарії були поет І. Котляревський, літератор М. Гнєдич, перекладач І. Мартинов, ректор і професор Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії С. Гаєвський та ін.

Умови воєнного часу і Руїни другої половини XVII століття стали тяжким випробуванням для найбільшого в Україні навчального закладу – Києво-Могилянського колегіуму, який тоді існував з перервами і великими проблемами; різко зменшилася кількість учнів. Тож стабілізація діяльності закладу потребувала значних інтелектуальних і матеріальних зусиль. Зі зміцненням Української козацької держави ним почала опікуватися нова національна еліта. Українські гетьмани, більшість з яких були високоосвіченими людьми, систематично надавали академії маєтності на утримання та виступали гарантом її прав і привілеїв.

Ще Богдан Хмельницький своїми універсалами надавав привілеї Києво-Могилянському колегіуму (майбутній академії), передаючи на потреби закладу значні маєтності, декларував освітні права українців у Білоцерківських (1651 р.) та Березневих (1654 р.) статтях. Питання розвитку освіти порушував і його спадкоємець Ю. Хмельницький у Переяславських статтях (1659 р.): «Школи всіляких мов для навчання дітей у Малій Росії аби могли будь-де вільно перебувати, як у Києві, так і будь-де по

містах» [325, с. 95]. І. Виговський вимагав від правлячих кіл Польщі надання Київському колегіуму статусу академії, що й було закріплено в Гадяцькому договорі (1658 р.), проте не ратифіковано польським сеймом. Подібні положення висувалися гетьманом М. Ханенком, закріплювалося Глухівськими статтями Д. Многогрішного (1669 р.) і Коломацькими статтями І. Мазепи (1687 р.), Статтями І. Скоропадського (1722 р.) та Д. Апостола (1728 р.) [62, с. 18]. Таким чином, всі українські можновладці, визнаючи важливість освіти для українського народу, намагалися всіляко сприяти її розвитку.

Найбільшим покровителем та меценатом Київської академії став І. Мазепа, якому заклад завдячує своїм відродженням та розбудовою в кінці XVII – на початку XVIII століття: його коштом споруджувалися нові корпуси, надавалися в користування та дарувалися маєтності; тільки на стипендії студентам гетьман систематично надавав до 1000 руб. [291]. За часів І. Мазепи чисельність студентського контингенту була найбільшою – понад 2000 осіб, завдяки чому тисячі українців змогли здобувати вищу освіту на батьківщині [273, с. 229]. Тож не випадково Академія певний час називалася Могило-Мазепіанською.

Саме І. Мазепа домогся офіційного визнання за навчальним закладом статусу академії за обов'язкової умови дотримання канонів православної церкви, «щоб вчення було благочестиве християнське, східного віросповідання» [108, с. 508]. Це пояснювалося перш за все підозріливим ставленням Москви і Петербурга до вивчення латинської та польської мови, використання іноземної літератури тощо.

Як свідчить аналіз джерел, організаційні особливості Києво-Могилянської академії вибудовувалися відповідно до однієї з основних тенденцій розвитку українського національного шкільництва у XVIII столітті – демократизації, що споріднювало заклад з європейськими університетами: загальнодоступний всестановий характер, академічний суд, корпоративна солідарність викладачів і студентів, поєднання релігійного і

світського компонентів, зміст освіти, виборність ректора і викладачів, діяльність студентських конгрегацій. Проте Академія мала і деякі суттєві відмінності: зокрема, вона не поділялася на факультети і не надавала вчених ступенів.

Навчальний рік у Києво-Могилянській академії та православних колегіумах тривав з 1 вересня до середини липня, проте абітурієнтів приймали протягом усього року (після співбесіди з префектом їх зараховували, залежно від рівня знань, до певного класу) [314]. Після закінчення граматичних класів учні отримували свідоцтво, а після завершення старшого класу або повного курсу наук студентам видавався атестат, в якому успішність переважно не фіксувалася.

Необхідно підкреслити, що за кількістю вихованців Києво-Могилянська академія була найбільшою освітньою установою не лише Російської імперії, але й Європи загалом. У той час, коли на початку XVIII століття в найбільших єзуїтських колегіумах Речі Посполитої навчалось 200–800 учнів, в Академії в 1727 р. було 654 студентів, а в середині 1740-х рр. – 1100 [249, с. 144].

Зауважимо, що академічна спільнота наполегливо обстоювала свої права і привілеї, виступаючи проти вилучення кращих студентів до Росії. Так, київський архієпископ Р. Заборовський у 1733 р. наказав, щоб дітей священнослужителів, які були здатні до «слов'яно-польсько-латинського» навчання, направляли в Київ, аргументуючи це тим, що укази Петра I (1708 р.) та Анни Іоанівни (1732 р.) щодо направлення дітей церковнослужителів на навчання до Москви не мають юридичної сили і підривають авторитет Київської академії [385, арк. 42 зв.–43]. Тож духовенство щорічно мало направляти своїх дітей до Києво-Могилянської академії.

Очолював Академію ректор, якого шляхом голосування обирали з професорсько-викладацького складу, погоджуючи кандидатуру з митрополитом, іноді – з гетьманом. Згідно з традицією, він мав викладати

курси у вищих класах. Водночас ректор ставав ігуменом Богоявленського монастиря, на базі якої функціонувала Академія [313].

До обов'язків ректора входила організація навчального процесу: він брав участь у складанні навчальних планів, затверджував їх, контролював якість викладання, приймав рішення про переведення вихованців до іншого класу, мав вирішальний голос у розв'язанні конфліктних внутрішніх і зовнішніх академічних питань. Так, документи свідчать [358, арк. 107 зв.], що конфлікти між префектом та викладацько-студентським складом вирішував академічний суд на чолі з ректором, при цьому доноси не заохочувалися.

Префект був найближчим помічником ректора, якого він сам призначав на цю посаду. До обов'язків префекта належало разом із ректором здійснювати прийом абітурієнтів, відвідувати лекції, контролювати процес викладання і поведінку студентів. Він же дбав про їх забезпечення житлом та харчуванням, очолював суд, що розглядав конфлікти між викладачами і студентами.

Характерною тенденцією розвитку національного шкільництва в досліджуваній період став рух громадськості за створення в Україні університетів європейського рівня і перетворення на університети Академії та колегіумів, що набув масового характеру. Як свідчить аналіз джерел, протягом XVII–XVIII століть багато українських гетьманів (І. Виговський, П. Дорошенко, М. Ханенко та ін.) наполягали на необхідності відкриття вітчизняних вищих шкіл. Зокрема, І. Мазепа мав намір відкрити університет в Батурині, однак польська і російська влада не підтримала цей задум [247]. Найближче до реалізації цього актуального завдання підійшов К. Розумовський, який із часу обрання на гетьманство також переймався ідеєю заснування університету в Батурині. Проте розробка проекту, доручена Г. Теплову, була завершена тільки в 1760 р. У передмові було обґрунтовано мотивацію цього задуму: традиційне прагнення українців до знань, брак української професури, тривалий досвід здобуття знань у європейських університетах і потреба «малоросійського шляхетства» навчати своїх дітей не

тільки за кордоном, але й удома [260]. Відтак затребуваність цього навчального закладу була очевидною.

За гетьманом визначалося пожиттєве право фундатора і протектора Батуринського університету. Заклад мав утримуватися за рахунок тимчасового і вічного фондів, основу яких становили б добровільні внески від гетьмана і старшини (близько 20 тис. крб.) та прибутки з Батуринського монастиря [257, с. 112]. Планувалося, що це буде сучасний науково-освітній комплекс, до складу якого входитимуть також церква, лікарня, гуртожитки для магістрів і професорів, бібліотека, друкарня, ботанічний сад, «анатомічний музей».

Передбачався трирічний курс навчання, прийом вступних іспитів особисто ректором і визначення ним напряму навчання абітурієнта відповідно до виявлених схильностей. Цікаво, що право зарахування до закладу мали кращі випускники класу риторики Києво-Могилянської академії. До викладацької діяльності мали намір спочатку запросити іноземних учених, а згодом замінити їх українською професурою.

Вважаємо, що проект Батуринського університету вирізнявся розширеним змістом навчальної програми (спроба виділити історико-філологічні, юридичні, фізико-математичні, природничі, хіміко-біологічні і класичні групи наук), колегіальністю управління (директоріум у складі ректора і провідних професорів мав розробити концепцію діяльності університету, затверджену гетьманським універсалом) і демократизмом (доступ до навчання кріпаків у разі їх звільнення; всестановий характер освіти; дозвіл кожному студенту незалежно від походження носити шпагу) [190, с. 17]. Планувалося створення підготовчої семінарії на 40 здібних учнів із гетьманською стипендією – для «незаможних дітей шляхетських та всілякого стану людей, здібних до науки»), що, на думку В. Різниченка [260], опосередковано вказує на особистий вплив К. Розумовського, який сам був вихідцем із простих козаків.

Призначення Батуринського університету полягало у формуванні генерації національної еліти, щоб «гарантувати поповнення ... Докторів, Магістрів і Професорів з числа малоросійських людей» [260, с. 4]. Викладання передбачалося здійснювати латинською, грецькою і французькою мовою. Проект було складено за зразком передових німецьких університетів зі збереженням зовнішньої атрибутики академічного життя (зокрема, при публічних актах ректор мав прикрашатися парпурою). Причому К. Розумовський наполягав на праві автономії Батуринського університету. Російський професор А. Андрєєв називає цей проект одним із найдосконаліших в історії вітчизняної вищої освіти [8, с. 43]. На нашу думку, попри нереалізованість проекту, він чітко ілюструє гетьманське бачення тенденцій розвитку вищої освіти. Ця пам'ятка – своєрідний ідеал українського університету європейського рівня, що поєднував класичний і новий тип реальної школи.

На другу половину XVIII століття припадає активізація ініціатив представників козацької еліти щодо реформування національного шкільництва і заснування в Україні університетів, жіночих училищ, військових навчальних закладів. Зокрема, в петиції К. Розумовського і генеральної старшини до Катерини II про відновлення прав і привілеїв Малоросії (1764 р.) йшлося про необхідність відкриття низки гімназій та двох університетів на території північно-східної України [395, арк. 6]. Один із них пропонувався в Батурині, а другий – на базі Києво-Могилянської академії (у складі чотирьох факультетів). При новостворених закладах планувалося відкрити друкарню. Проте уряд Російської імперії унеможливив реалізацію цих намірів.

У 1766 р. козацька старшина за посередництвом київського генерал-губернатора І. Глібова знову звернулася до Катерини II з проханням дозволити відкрити в Академії медичний та математичний факультети, таким чином перетворивши її на університет [93, с. 95]. Серед іншого клопотали про збільшення виплат викладачам і бідним студентам, проте вдалося

домогтися тільки щорічної державної допомоги розміром 500 руб. (тоді як Харківський колегіум отримував 3000 руб., а Московський університет – 4847 руб.) [108, с. 521], що лише підтвердило намір імператриці ліквідувати цей осередок вільнодумства.

У низці клопотань українське шляхетство (чернігівське, переяславське, київське, глухівське, стародубське, ніжинське, батуринське, сумське) домагалось відкриття університету в Україні, причому тільки переяславське та сумське шляхетство наполягали на його створенні саме у своєму регіоні [256]. Існує гіпотеза про намір К. Розумовського і Г. Сковороди відкрити університет у Сумах, що знайшло відображення в наказах депутатів від сумського шляхетства (1767 р.). Слобідському дворянству вдалося домогтися запровадження в Харківському колегіумі університетської програми з додатковими класами та вивченням французької та німецької мов [21]. Також порушувалося питання про відкриття друкарні для потреб Києво-Могилянської академії. Однак ці проекти не відповідали курсу перетворення України в провінцію Російської імперії.

Показово, що в більшості проектів планувалося відкрити вищу школу на землях Чернігово-Сіверщини, зокрема, у трьох проектах – у Чернігові (1765 р., 1786 р., 1801 р.) [119; 202, с. 85]. Адже тут діяв такий авторитетний осередок освіти, як Чернігівський колегіум, що міг би стати базою для університету, забезпечивши його підготовленими студентами і викладачами. Найближчим до реалізації був проект 1786 р.; внаслідок секуляризації церковних маєтностей у Чернігові було закрито Троїцько-Іллінський, П'ятницький, Борисоглібський монастирі. В наказі від 10 квітня 1786 р. зазначалося про перетворення Троїцького Іллінського монастиря в приміщення для заснування університету в цьому місті [246, с. 576]. Але згодом маєтності та будівлі монастиря було передано в державний бюджет, а під приводом браку коштів університет у Чернігові так і не було відкрито.

Громадський рух за створення університетів в Україні, започаткований у XVIII столітті, тривав до початку XIX століття. Хоча більшість спроб

українського шляхетства підняти рівень освіти в рідному краї не дістали логічного завершення, все ж вони є свідченням національних прагнень до знань. Так, у 1802 р. директор Новгород-Сіверської головної школи І. Халанський звернувся до малоросійського генерал-губернатора князя О. Куракіна з обґрунтованим проектом заснування університету в Новгород-Сіверську (у зв'язку зі сприятливими природно-географічними умовами і солідною матеріальною базою Спасо-Преображенського монастиря) [217, с. 592–593]. Проте із заснуванням університету в Харкові цей проект не був здійснений.

Отже, у XVIII столітті на Лівобережній та Слобідській Україні відбувалася розбудова мережі закладів національного шкільництва, що уможлиблювала здобуття українцями початкової, середньої, професійної і вищої освіти, однак цей процес проходив нерівномірно. Основними організаційними особливостями вітчизняного національного шкільництва були демократичні і самоврядні традиції (відносна автономність навчальних закладів, громадський характер управління освітою, виборність учителів і викладачів, що уможлиблювало конкурентну основу їх діяльності), а також значне поширення шкіл, їх доступність для всіх верств суспільства (виокремлення учнів не за заможністю, походженням і віком, а за сумлінністю у здобутті знань).

3.2. Змістові та методичні особливості функціонування закладів національного шкільництва у досліджуваний період

Досліджуючи змістові та методичні особливості закладів національного шкільництва на території Лівобережної та Слобідської України у XVIII столітті, варто акцентувати увагу на змісті, формах і методах організації навчально-виховного процесу в закладах початкової освіти, Києво-Могилянській академії, православних колегіумах та Канцелярському курені. Хоча в досліджуваний період кожен заклад мав свої відмінності,

загальна спрямованість змісту освіти, методів навчання і виховання учнів і студентів мала багато спільного.

Метою початкової школи в Україні було виховання доброчесного християнина в дусі євангельської любові, покори і страху Божого, тож виховна складова домінувала над навчальною [264]. Дітей учили сповідувати православну віру, сумлінно дотримуватися церковних заповідей, любити ближнього, допомагати бідним, захищати сиріт, жити по правді, в любові та злагоді. Аналіз свідчень іноземців, історичних пам'яток XVIII століття засвідчує, що в українському шкільництві увиразнилися національні цінності, що виражалися в гаслі «Воля, Бог і Україна». Значна увага приділялася патріотичному вихованню молоді шляхом формування культу історичної пам'яті, відданості заповідям предків, на основі ідеалу козака-лицаря, який завзято боронить рідну землю і батьківську віру.

Характерною особливістю розвитку національного шкільництва був громадський характер управління. Якщо на Західній Україні функції контролю за школами в козацькі часи виконували братства, то на Лівобережжі та Слобожанщині їх перебрало на себе сільське і міське самоврядування. Саме громада забезпечувала діяльність початкових шкіл, контролювала добір педагогічних кадрів, зверталася до гетьмана і митрополита в разі намагань священиків без згоди парафіян призначити на вчительські посади своїх дітей, не завжди здатних до навчання школярів і церковного співу [211, с. 1–5].

Вважаємо, що виборність посади вчителя належить до прогресивних демократичних традицій національного шкільництва. У процесі дослідження встановлено, що при обранні дяків-учителів перевага надавалася православним українцям [434, арк. 25]. У кандидатів на посаду «пана бакаляра» («пана директора»), що суміщалася з дяківською, високо цінувалися гарний голос, ораторські здібності, добра вдача, почуття гумору та знання церковної служби. Між учителем і громадою укладався контракт,

який міг бути або продовженим, або розірваним у разі невиконання сторонами своїх зобов'язань.

Основу вчительських кадрів у народній школі становили мандрівні дяки, які за своїм способом життя нагадували західноєвропейських вагантів і кліриків, проте, на відміну від останніх, не тільки сприяли розвитку естетичних смаків населення, але й здійснювали активну просвітницьку діяльність. Яскравими зразками їх творчості були численні українські пісні, що стали народними, вірші, щедро насичені гумором та написані чистою народною мовою. Слушною є думка О. Субтельного, що мандрівні дяки, «пройняті духом національних традицій» та «обізнані із західноєвропейською наукою», крім сучасних знань, «несли почуття власної гідності та непримиренності» [283, с. 93].

Відомий етнограф П. Житецький [90], аналізуючи рукописні шкільні збірники, укладені дяками-вчителями, вказував на добірні вірші, народні пісні з нотами, сентенції, прислів'я, малюнки з національним орнаментом, що є свідченням впливу народної педагогіки. Необхідно зазначити, що і в XIX столітті малолітній Тарас Шевченко черпав із дяківських збірників цінні думки Г. Сковороди та Д. Туптала. Отже, шкільні посібники і сам учитель-дяк були близькими та зрозумілими українцям, сприяючи проникненню елементів «високої» культури в народну.

Підтверджує цю думку і Д. Багалій [21, с. 103], який зазначає, що мандрівні дяки користувалися авторитетом серед української громадськості, адже були тісно пов'язані з народом, вчили дітей рідною мовою, в дусі народних чеснот і норм християнської моралі, на основі доступних і зрозумілих засобів народної педагогіки, не цуралися фізичної праці, допомагаючи селянам у господарстві.

До службових обов'язків дяка-вчителя належало навчання дітей грамоті, читанню псалтиря і часослова, церковним наспівам на вісім голосів. Проте освіта могла не вичерпуватися елементарною грамотністю, що цілком залежало від знань, умінь і навичок певного вчителя. Деякі батьки за окрему

винагороду домовлялися про опанування школярем іноземних мов (грецької або латини), гри на музичних інструментах, малювання, арифметики тощо.

До XVIII століття в початкових школах увага не зосереджувалася на навчанні письму, оскільки це не зумовлювалося практичними потребами і було необхідним лише для окремих осіб. Оволодіння каліграфічними навичками потребувало великих зусиль: вчилися писати на папері у приватних вчителів або в школах при монастирях і соборах, де учнів готували до книгописання [108, с. 434]. М. Яременко вказує, що на початку XVIII століття актуальною була проблема втрати навичок письма у частини представників козацької старшини і духовенства. Проте погоджуємося з С. Бабишиним [18, с. 76–77], що нові засоби навчання XVIII століття (зокрема, поява зошитів), орфографічна реформа, запровадження громадянського шрифту на основі київського скоропису значно спростило техніку написання літер і сприяло інтенсифікації занять із письма.

Процес навчання в народній школі поділявся на три етапи: вивчення азбуки, часослова та псалтиря (що підтверджується, зокрема, спогадами І. Тимківського) [97]. На першому етапі батьки платили від 50 коп. до 1 руб., на другому – 1–2 руб., на третьому – до 5 руб. [263, с. 75]. За традицією, завершення певним учнем кожного етапу знаменувалося спільною трапезою учителя зі школярами [18, с. 74], що символізувало радість за успіхи свого «однокашника». У народній школі переважали репродуктивні методи навчання: багаторазове читання тексту, повторення, вивчення напам'ять, проте водночас цінувалися допитливість, кмітливість, оригінальність думки вихованців. Необхідно звернути увагу на індивідуальну форму навчання, що залежало від знань, здібностей і потреб кожного школяра. Підвищенню відповідальності учнів, поліпшенню перевірки домашніх завдань та збільшенню пропускних можливостей школи сприяло виокремлення серед кращих і старших учнів помічників учителя, які допомагали йому в навчальному процесі.

У навчанні грамоти панувала букво-складова методика: склади утворювалися за першими літерами назв церковно-слов'янських літер (наприклад, склад «ба» утворювався від «буки» і «аз»). Оскільки назва букв не співпадала з їх звучанням (в – «веди», г – «глаголь» тощо), вивчення слов'янської азбуки було нелегкою справою, про що свідчить народне прислів'я: «Аз, буки, а дітям муки». Вчителям доводилося вдаватися до методичної винахідливості і використання наочності, апелюючи до абстрактно-образного мислення, зорової і звукової пам'яті дітей. Зокрема, застосовувалося проспівування кожної букви (від першої до останньої й у зворотному напрямі), демонстрація азбуки, поділеної на стовпчики (щоб запам'ятати літери «не по місцю, а по образу») [18, с. 73]. Широко використовувалися повторення, асоціації, ілюстрації, демонстрації (зокрема, завдяки зміні статури вчителем) [263, с. 75]. Засвоївши склади, учні переходили до читання акровіршів (віршів релігійно-морального змісту, в яких кожний рядок починався з порядкової літери алфавіту).

Наступні етапи навчання передбачали читання часослова і псалтиря, вивчення молитов. Використання богослужбових книг пояснювалося їх образністю, доступністю, поетичними перифразами; це забезпечувало учня комплексом елементарних знань, необхідних для розуміння порядку церковної служби і самостійного читання молитов, та цілком відповідало завданням початкової освіти досліджуваного періоду.

Необхідно зазначити, що дітей навчали не тільки читати, але й правильно розуміти прочитане, адже книги містили моральні сентенції. У період українського бароко твори виховного змісту переважно мали релігійний характер, були написані вибагливим стилем, з роздумами і доказами, що потребувало підготовленого читача. Незважаючи на зростання інтересу до освітньо-виховної проблематики, у XVIII столітті ще відчувався брак спеціальних педагогічних творів; широко використовувався доробок попередників (нові списки «Бджіл», «Золотоустів», «Ізмарагдів», праці С. Полоцького, Є. Славинецького), а також букварі та граматики [101; 112].

Такі книги, як «Учительні слова», «Повчання», «Азбуковники», відзначалися прямим «дидактизмом», прагненням виховати в людині певні якості, врятувати від гріха.

У букварях XVIII століття завдання підбиралися у такий спосіб, щоб дати учням уявлення про граматичні форми, загальновживані слова, прислів'я. Крім основного матеріалу, вони містили шкільні правила, моральні настанови для вчителів та учнів, основи християнської віри, щоб прищепити вихованцям переконання в істинності православ'я, навчити основам релігійної полеміки. Найпопулярнішими букварями й азбуковниками (збірниками статей для читання та настанов для викладачів) були видані в Києві, Чернігові і Львові «Шкільне доброчинство», буквар С. Зизанія, «Граматика» М. Смотрицького та інші [112, с. 94]. Більшість із них складені у формі дитячої енциклопедії, що забезпечувало загальноосвітній характер навчання. На думку академіка Я. Ісаєвича [105, с. 90], свідченням значного поширення грамотності в Україні у XVIII столітті є зростання вдвічі тиражів букварів порівняно з XVII століттям.

Яскравою пам'яткою навчально-методичної літератури досліджуваного періоду є рукописна «Козацька читанка» [226], що містила не тільки моральні настанови, але й відомості з вітчизняної історії, географії, права, зокрема універсали українських гетьманів, що засвідчує прагнення узгодити навчальний матеріал з актуальними потребами українського суспільства.

У ЦДІАУК вдалося виявити матеріали про замовлення гетьманом К. Розумовським 2 ірмологіонів, 3 часословів, 7 псалтирів та інших книг [399, арк. 1–3] та полковником І. Кулябкою (понад 2 тис. букварів і часословців) [62, с. 21] у друкарні Києво-Печерської Лаври, що підтверджує турботу козацької адміністрації про забезпечення шкіл навчальною літературою.

Необхідно зауважити, що міські школи XVIII століття надавали можливість учням поглиблено вивчати певні предмети, що пояснювалося

вищими інтелектуальними запитами міщан і наявністю значної пропозиції (великої кількості високоосвічених учителів). Діалогічна форма навчання в системі «вчитель-учень» сприяла успішному розумовому розвитку і духовному розкріпаченню особистості. Вчителі прагнули у процесі спілкування збуджувати самосвідомість учнів, розвивати критичне мислення, що й було реалізовано в практиці діяльності братських шкіл в Україні.

Школи при полкових козацьких канцеляріях і магістратах вирізнялися поглибленим вивченням, окрім читання й письма, діловодства, красномовства і математики [263, с. 76]. Щодо змістового аспекту навчання в полкових школах слушною є думка лубенського полковника І. Кулябки, який обґрунтовував необхідність вивчення письма й арифметики, їх доцільність у практичній діяльності [234, с. 104]. Так, діти «спочатку мають вчити буквар, а потім часослов», «до обіду вчитися читати, а по обіді розпочинати помалу писати», а людей, які вміють рахувати, потрібно поглиблено навчати арифметиці, особливо полкових канцеляристів і сотенних писарів [391, арк. 254 зв.].

Особливістю організації педагогічного процесу в школах України досліджуваного періоду було поєднання вітчизняних освітніх традицій (щодо мети і православних цінностей) з інноваціями – переважно європейського походження. Погоджуємося з Б. Годом [56], що українські навчальні заклади XVII–XVIII століть (особливо Академія та колегіуми) в засадничих питаннях орієнтувалися на гуманістичні школи (єзуїтські колегіуми і протестантські гімназії), що створювалися в добу Ренесансу в Західній Європі і Речі Посполитій. У гуманістичних школах, на противагу середньовічним, уникали фізичних методів впливу, віддаючи перевагу моральному стимулюванню. В Україні фізичні покарання використовувалися переважно в народних школах та в молодших класах колегіумів, що зумовлювалося консерватизмом (старозаповітністю) виховних цінностей. Основою змістового компоненту в закладах підвищеного рівня було вивчення «вільних наук», античної спадщини, івриту (з метою вивчення оригінальних текстів Святого Письма)

та латини (як загальноприйнятої мови науки, освіти та культури). Зазначимо, що латина визначалася як обов'язковий до вивчення курс [261]. Проте зауважимо, що вищезазначені предмети викладалися в Україні ще у двірцевих школах Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, що зумовлювалося орієнтацією на грецько-візантійську традицію. Дослідниця Г. Навольська [212, с. 16] серед інновацій, запозичених із практики єзуїтських шкіл, відзначає активне використання методів мотивації пізнавальної діяльності учнів і різних форм навчальної роботи.

Загальноосвітній характер, демократичні традиції, витоки яких сягали братських шкіл, значною мірою зумовили всестановість Києво-Могилянської академії та православних колегіумів: кожен бажачий, визнаючи православну віру, міг вступити до них та залишити їх. Вільний перехід до іншого закладу чи попереднього класу зумовлювався бажанням конкретного вихованця прослухати певну дисципліну або авторський курс улюбленого викладача, поглибивши знання в певній галузі [105]. Аналіз праць дореволюційних російських дослідників П. Знаменського [100] і К. Харламповича [312] дозволяє констатувати, що, незважаючи на принцип добровільності навчання, учні освітніх закладів України рідко втікали з них, на відміну від вихованців російських шкіл цього періоду, заснованих на примусі.

Порівняльний аналіз організаційних і змістово-методичних засад діяльності освітніх закладів України свідчить, що вони мали багато спільного і були подібними до західноєвропейських колегіумів, академій, університетів, особливо польських і чеських. Повний курс навчання в Академії становив 12 років і був триступеневим, що забезпечувало ґрунтовну підготовку вихованців: I – початковий рівень освіти – граматичні класи (фара, інфіма, граматика та синтаксима), II – середній – класи піїтики (поетики) та риторики; III – вищий – класи філософії та богослов'я (відкриті в колегіумах в останній чверті XVIII століття). Робочий день вихованця розпочинався ранковою молитвою о 4-й годині і був дуже

насиченим [94, с. 164]. Протягом навчального року щодня (крім недільних і святкових днів) у всіх класах було по вісім лекцій (60 хвилин кожна). Обідня перерва тривала дві години.

Проте, на відміну від єзуїтських і протестантських шкіл, в українських освітніх закладах значно менше часу припадало на відпочинок вихованців, зовсім не приділялася увага формуванню світських манер і фізичному вихованню молоді, натомість багато вихованців закладу здійснювали бойовий гарт у Запорізькій Січі та на полях битв.

Необхідно звернути увагу на певні відмінності в діяльності православних колегіумів щодо термінів навчання. Так, у Чернігівському та Переяславському колегіумах навчання тривало шість років, а з уведенням філософії та богослов'я – вісім [300], у Харківському – 12 років. Курс навчання в Полтавській слов'янській семінарії тривав 10 років [98]. На думку Л. Посохової [251], високий рівень викладання в Харківському колегіумі був підставою для того, що в офіційній документації за ним закріпилася назва «академія». На нашу думку, велике значення мала й лояльність цього закладу до уряду Російської імперії, що була винагороджена моральною і матеріальною підтримкою.

Важливою спільною характеристикою Києво-Могилянської академії і колегіумів була «індивідуальна траєкторія навчання» (Л. Соколовська [279]), надання вихованцям можливості вивчати предмети за вибором. Так, усі предмети поділялися на обов'язкові і необов'язкові (ординарні і неординарні), що дозволяло реалізовувати в навчанні індивідуальний і диференційні підходи. Це наводить на аналогію щодо інваріантної і варіативної складової в змісті сучасної освіти. Всього в Академії було вісім ординарних класів, але кількість предметів сягала тридцяти і більше. Спектр необов'язкових предметів був досить широкий: грецька, польська, німецька, французька, єврейська і російська мови, історія й географія, математика (чиста – алгебра й геометрія, змішана – оптика, діоптрика, фізика, гідростатика, гідравліка, цивільна й військова архітектура, механіка,

математична хронологія), музика і нотний спів, малювання, вище красномовство, сільська та домашня економіка, медицина [313, с. 69]. Проте перелік предметів постійно змінювався відповідно до актуальних проблем суспільства і рівня розвитку науки.

Аналіз архівних джерел показує, що в кінці XVIII століття змістовий компонент Харківського колегіуму становили слов'янська, грецька, латинська, французька, німецька та єврейська мови, математика, географія, інженерна справа, малювання, архітектура, артилерія з геодезією та інші дисципліни [466, арк. 2]. Суттєвою особливістю Харківського колегіуму було те, що в 1768 р. з ініціативи слобожанського шляхетства на його базі відкрито «додаткові класи», де пріоритет надавався математиці та новим мовам. Вони створювалися для дворян, але були доступними і всім колегіантам, чому сприяв узгоджений із Харківським колегіумом розклад занять [21, с. 156]. Наприкінці XVIII століття ці додаткові класи було вилучено зі складу колегіуму і перетворено на Харківське казенне училище.

Свої особливості мав і Переяславський колегіум, який за кількістю екстраординарних дисциплін поступався Чернігівському та Харківському. Цікаво, що при заснуванні колегіуму до нижчих класів зараховували осіб із початковою освітою, а до вищих – студентів, які вже навчалися в Києво-Могилянській академії [240].

Близькою до колегіумів за змістом освіти була Полтавська Слов'янська семінарія, що мала класи латинської мови, риторики та «додаткові класи» (грецької, французької, німецької мови, математики та малювання); з 1783 р. – клас філософії, з 1786 р. – богослов'я [98].

Аналіз змістового компоненту Академії та колегіумів засвідчує пріоритетність вивчення мов. Щодо Академії, то єрусалимський патріарх Паїсій ще в 1649 році зазначав, що вихованців Київського колегіуму навчали «слов'янській, як їм властивій, латинській, як благопотрібній їм, бо живуть між латинами, і частково грецькій мовам» [297, с. 111–112]. І хоча іноземні мови належали до неординарних предметів, учням не радили ухилятися від їх

вивчення, оскільки це уможливлювало їх участь у різноманітних урочистостях на рівні закладу і міста, створюючи передумови для кар'єрного зростання. Так, матеріали ДАЧО свідчать [384, акр. 8 зв.], що в 1781 р. колегіанти вітали в Чернігові спадкоємця престолу російською, польською, латинською, німецькою, грецькою, французькою мовами. Зауважимо, що за академічною Інструкцією 1764 р. С. Миславського [3, с. 57] паралельне вивчення кількох мов визнавалося найбільш ефективною методикою філологічної підготовки.

У першій половині XVIII століття була в широкому вжитку руська або українська літературна (книжна) мова: нею писали твори, вірші, наукові і політичні трактати, літописи, листи, судові акти, гетьманські універсали, проповіді і повчання; здійснювалися переклади з іноземних мов. Пам'ятками української мови залишалися «Лексикон слов'яноруський» П. Беринди та перша граматика української літературної мови І. Ужєвича. Рідна мова споріднювала вихованців із джерелами української культури і власним народом, адже навчальний матеріал пов'язувався з актуальними потребами суспільства. О. Лобисевич «для честі нації, матері нашої, що завжди природою і вченістю людей великих мала» написав твір «Вєргілієвих пастухів в український кобєняк перелицьованих» [313, с. 76], присвятивши його гетьману К. Розумовському. Вихованці закладів національного шкільництва (П. Гулак-Артемівський, І. Котляревський та ін.) ще під час навчання починали писати вірші українською мовою. Апеляція до національних героїв та української проблематики сприяла патріотичному вихованню молоді [319, с. 32]. Це знайшло відображення в «Енеїді» І. Котляревського: «Любов к Отчизні, що героїть, / Там сила вража не устоїть, / Там грудь міцніша від гармат...» [134, с. 14]. Вихованцем Академії О. Павловським було створено граматику нової української мови, що містила чимало зразків усної народної творчості.

Київські професори наполягали на необхідності досконалого володіння рідною мовою, тож у стінах вітчизняних навчальних закладів народилося

багато дум, кантів, псалмів і світських пісень народною мовою. Так, українською мовою писали Л. Баранович, П. Величковський, І. Максимович, О. Митура, Д. Туптало, Ф. Прокопович; на думку літературознавців, останній є предтечею української літературної мови. Проте вже в 1720 р. вийшов наказ Петра I про друк в Малоросії виключно церковних книг і тільки після узгодження їх з великоросійськими, «щоби ніякої різниці і окремого наріччя в них не було» [246, с. 117]. Політика русифікації, що посилювалася в наступні десятиріччя, не сприяла становленню української літературної мови, яка розвивалася переважно в позаінституційному середовищі.

Також заклади національного шкільництва України відрізнялися від європейських шкіл вивченням церковно-слов'янської мови, освяченої православною традицією. Це відбувалося шляхом читання текстів, що використовувалися при богослужінні; виняткове значення мала «Граматики слов'янська» М. Смотрицького – підручник, що використовувався в школах України і Росії кілька століть [100, с. 436]. Однак в українських освітніх закладах середнього і вищого рівня ця мова поступово була витіснена латиною.

З метою залучення до досягнень західної цивілізації виняткова увага приділялася латині: нею здійснювалося викладання, проводилися диспути. Викладачі самі намагалися спілкуватися виключно латиною і зобов'язували до цього своїх вихованців, створюючи сприятливе мовне середовище для її засвоєння. Джерела свідчать, що вивчення латини розпочиналося у класі інфіми і передбачало опанування правил граматики, граматичний розбір речень, вправи з перекладу [397, арк. 2–5 зв.]. Перевага надавалася посібникам Е. Альвара та Целларія, популярним у Європі (див. Додаток Е).

Знання грецької мови також було ознакою освіченої людини та ключем до пізнання античної спадщини, богословської літератури і водночас даниною грецько-візантійській традиції. В Академії і колегіумах України широко практикувалися переклади творів з давньогрецької і новогрецької мови, вивчення богослужбових книг за оригіналами. Ефективним методом

опанування розмовної грецької мови було занурення в мовне середовище (наприклад, поїздки колегіантів до грецької колонії в Ніжині з метою безпосереднього спілкування з носіями мови) [250, с. 118].

Протягом XVIII століття з деякими перервами вивчалася польська мова, що насамперед зумовлювалося історичною традицією, адже Україна тривалий час перебувала у складі Речі Посполитої. Нею віршували Л. Баранович і Ф. Прокопович, писали листи, драми-мораліте, виголошували промови.

На початку XVIII століття зі зростанням інтересу до новітніх здобутків людства в Києво-Могилянській академії (а згодом і в колегіумах) посилилась увага до європейських мов: у 1738 р. відновлюється викладання давньогрецької і починається вивчення німецької мови, а з 1753 р. – французької та давньоєврейської [273, с. 243].

З матеріалів ЦДІАУК випливає, що високий рівень філологічної підготовки студентів Академії в другій половині XVIII століття створив сприятливі передумови для опановування турецької мови [433, арк. 1–5] – винятково актуальної в тогочасних геополітичних умовах. Як свідчить аналіз спогадів М. Антоновського, саме навчаючись у Києві він опанував східні мови [116]. Досконало володів турецькою інший вихованець Академії – історик В. Рубан, який був перекладачем на Запорізькій Січі. Багато знавців східної культури, турецької і татарської мови було серед козацької старшини, хоча толерантне ставлення щодо цього не виключало політичної та релігійної полеміки.

Грунтовну філологічну підготовку забезпечували й православні колегіуми України. Порівняльний аналіз свідчить: якщо в Чернігові та Переяславі особлива увага приділялася грецькій і польській, то в Харкові – новим мовам (де, крім німецької та французької, вивчалася італійська). Засобом оптимізації оволодіння іноземними мовами було запрошення на роботу іноземців – етнічних німців (К. Ремер, К. Фоген) і французів (П. Брульон, П. де Коветт, Й. Форинель) [108, с. 487], які вчили студентів

читати, перекладати і спілкуватися з дотриманням правильної вимови. Викладачами іноземних мов успішно працювали вихованці Академії Г. Баранович, К. Крижановський, В. Лашевський, К. Матушевич, Д. Нащинський, І. Самойлович, І. Ставицький, В. Ступницький, Х. Халчинський [313].

Тож серед вихованців Києво-Могилянської академії і колегіумів була значна кількість відомих поліглотів і перекладачів (М. Бантиш-Каменський, Г. Бужинський, С. Гамалія, М. Гнідич, П. Завадовський, К. Кіндратович, Я. Козельський, Г. Лозицький, Т. Лопатинський, М. Мотоніс, Г. Полетика, В. Рубан, Л. Січкарьов, Ф. Туманський та ін.) [299], багато з них працювало в Петербурзькій академії наук та дипломатичних і просвітницьких місіях у країнах Європи та Азії. Так, Г. Полетика був укладачем шеститомного порівняльного словника російської, давньогрецької, латинської, французької, німецької та англійської мови. Велику перекладацьку роботу здійснювали Г. Бужинський (твори С. Пуффендорфа і В. Стратемана, 4-томний історичний словник Буддея) і С. Гамалія (22 томи творів Я. Бьоме).

З другої половини XVIII століття в навчальних закладах панівні позиції поступово посіла російська мова. Водночас активізувалися урядові розпорядження щодо обмеження вживання української мови. Зокрема, згідно з Указом 1753 р., у Києво-Могилянській академії було заборонено викладання українською мовою, у 1769 р. вийшла заборона Св. Синоду на друк та використання українського «Букваря», у 1784 р. професори отримали наказ читати лекції виключно російською під загрозою звільнення тощо. Із середини XVIII століття в Європі посилювалася тенденція до вивчення національних мов; водночас в Академії та колегіумах під тиском російського уряду запроваджувалося обов'язкове вивчення російської мови та літератури, читання лекцій «з дотриманням вимови, яка властива Великоросії» [220, с. 154]. Якщо австрійським урядом у 1775 р. при Львівському університеті було відкрито Руський Інститут з метою підготовки вчителів для україномовного населення, то в російській імперії посилювалися

протилежні тенденції. Аналіз джерел свідчить, що примусова русифікація викликала протест викладачів Академії в кінці XVIII століття. Тому основним критерієм добору викладацьких кадрів стала лояльність до чинної влади.

Гуманітарна освіта в Академії і колегіумах забезпечувалася класами поетики та риторики. Так, у першому вивчалися правила віршування, види та жанри поетичних творів. Цікаво, що вихованців спонукали виявляти творчий підхід до справи: робити великі віршовані переклади з іноземної мови на рідну і навпаки, писати вірші різними мовами, акровірші [250, с. 216].

Починаючи з епохи Відродження поезія вважалася універсальною наукою, що в досконалій формі виражає весь обсяг знань свого часу (філософських, моральних, історичних, астрономічних, географічних). Розквіту поетичної творчості в досліджуваний період сприяли традиції українського народу; проте формалізм шкільної поезії зумовив негативне ставлення до неї як до схоластичного, відірваного від життя явища, доступного для розуміння лише академічним інтелектуалам. Порівняльний аналіз засвідчує: якщо в Чернігові барокова поезія творилася ще в середині XVIII століття, то в Києві дотримувалися «шкільного класицизму», наслідуючи раціоналізм поетики Ф. Прокоповича. Тож саме на базі Чернігівського колегіуму сформувався видатний осередок української барокової літератури, репрезентованої іменами Л. Барановича, Г. Кононовича, І. Лип'яцького, І. Максимовича, А. Стаховського та інші [300, с. 124].

При вивченні поетики використовувалися досягнення літературно-теоретичної думки доби Відродження – посібники і твори М.-Д. Віді, А. Донаті, Я. Понтана, Д. Скалігеро, що сприяло секуляризації й гуманізації української поезії і драми [108, с. 485]. Неолатинська українська література вільно функціонувала в європейському культурному просторі.

У класі риторики оволодівали мистецтвом красномовства шляхом складання і виголошення різноманітних промов, послань, судових позовів.

Опанувавши це, студенти могли поліпшити своє матеріальне становище за рахунок підробітків. Лекції ораторів вирізнялися насиченістю історичними прикладами і крилатими виразами, озброювали православних інтелектуалів засобами ведення полеміки з католиками [254, с. 126]. Тому клас риторики був найулюбленішим і найпопулярнішим у студентів.

Написання панегіриків та промов світського характеру – на честь відомих політичних, церковних діячів, покровителів, меценатів Києво-Могилянської академії і колегіумів (П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Могили, Л. Барановича) або значних суспільно-політичних подій – виховувало у студентів почуття патріотизму, вірності православ'ю, повагу до *alma-mater*. Сотні таких творів стали народними піснями й думами («Їхав козак за Дунай», «Ой, горе тій чайці», «Ой, на горі та женці жнуть», «Висипався хміль із міха...» тощо) [107, с. 313–314].

Вищий рівень освіти забезпечувався класами філософії і богослов'я. Курси філософії містили діалектику, логіку, метафізику та фізику, інколи включали питання етики та моралі (у Ф. Прокоповича, С. Калиновського, І. Міткевича, С. Кулябки, М. Казачинського, Г. Кониського) [114, с. 6].

З другої половини XVIII століття основою філософських курсів в Україні стала новітня система Лейбніца-Вольфа, що витіснила традиційне викладання за Аристотелем [75, с. 748]. Ця філософія Нового часу ґрунтувалася на здобутках природничих наук, вирізнялася раціоналізмом і практицизмом, узгодженням із догмами церкви. Вона була в основі латиномовного підручника, написаного німецьким філософом Ф. Баумейстером і спрямованого на формування активної життєвої позиції людини, пізнання і вдосконалення світу.

Доброю традицією навчальних закладів України було використання творчого підходу до викладацької діяльності: кожен викладач розробляв власний курс лекцій (рукописний або друкований). Сучасні дослідники (В. Литвинов, В. Нічик, Л. Посохова, Ю. Стратій) зазначають, що при повторному читанні курсів підручники суттєво вдосконалювалися. Проте

авторський курс лекцій мав дістати схвалення керівництва закладу і церковних ієрархів. Так, Г. Сковорода, працюючи в Переяславському і Харківському колегіумах (при цьому відмовившись від заробітної плати [456, арк. 1]), написав посібники з поезики та християнської етики, що користувалися винятковою популярністю серед студентів, проте зазнали нищівної критики з боку церковного кліру.

Траплялося, що деякі викладачі при розробці лекцій зловживали використанням думок авторитетів або цілих розділів із праць інших викладачів. Тому Ф. Прокопович наголошував на необхідності активізації наукової діяльності і створення оригінальних наукових праць. З огляду на це становлять інтерес рукописні підручники з риторики й філософії професора І. Кроковського, де матеріал викладено шляхом постановки запитань з певної теми і тверджень автора лекції; широко використано приклади, пояснення, аналіз різних думок, що співвідноситься з поширеною педагогічною практикою Європи [308]. Цікавим є підручник з риторики «Ключ знання» префекта Чернігівського колегіуму А. Стаховського, складений у формі військової інструкції [300, с. 128]. Серед друкованих видань особливою популярністю в Україні та за її межами користувалися підручники І. Гізеля, М. Козачинського, Г. Кониського, С. Кулябки, Ф. Прокоповича, С. Тодорського, Д. Туптала, С. Яворського.

Як свідчать матеріали Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, в курсах лекцій і творах вітчизняних професорів XVIII століття поряд із християнськими мислителями (К. Александрійським, І. Дамаскіном, І. Златоустом, Е. Мосхопулом) згадувалися античні автори – Боецій, Вергілій, Вітрувій, Горацій, Епікур, Катулл, Лукрецій Кар, Овідій, Пліній, Птолемей, Сенека, Цицерон, що сприяло формуванню активної громадянської позиції вихованців. Широко цитувалися відомі гуманісти Ф. Аквінський, Ц. Бароній, П. Бембо, Д.-Ф. Бонавентура. До творів Д. Аліг'єрі, Д. Боккаччо, Ф. Петрарки апелювали у процесі релігійної полеміки.

Аналіз курсів лекцій, творів і каталогів приватних бібліотек українських викладачів засвідчує їх обізнаність із творчістю німецьких гуманістів С. Бранта, Й. Рейхліна, М. Руфа, педагогічними ідеями реформаторів Ф. Буддея, М. Лютера, Ф. Меланхтона (піднесення людського розуму, критичні студії Біблії, ідеалізація раннього християнства, викриття кризи католицької церкви) [221].

У лекційних курсах згадувалися вчення французів П. Абеляра, Ж. Бурідана, Р. Декарта, Ж. Фернеля та ін. У бібліотеках навчальних закладів були широко представлені праці енциклопедистів-просвітників А. Вольтера, Д. Дідро, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо [313, с. 249]. Зауважимо, що більшість із них перекладено на російську мову саме вихованцями Києво-Могилянської академії та колегіумів.

Інтелектуальна еліта України була обізнана з ідеями представників педагогічної думки і просвітництва Англії (А. Кентерберійського, Д. Локка, Т. Мора, Д. Скотта), філософів – Ф. Бекона, Т. Гоббса, вчених – Р. Бойля, В. Гарвея, Р. Гука [200], які націлювали на пізнання природи і суспільства засобами розуму, дослідів, експериментів.

Суттєвий вплив на формування державно-правових концепцій в Україні мали мислителі Голландії (Г. Гроцій, Ю. Ліпсій), адже ідеї природного права, зближення закону і моралі, орієнтації на республіканський устрій відповідали потребам легітимації козацької держави [108, с. 488]. Популярністю користувалися праці голландського гуманіста Еразма Роттердамського і датського астронома Тихо Браге.

В Україні були добре відомі твори швейцарських гуманістів Ж. Кальвіна, Н. Мануеля, У. Цвінглі та вчених Ф. Бонівара, Й. Мурета, Парацельса; чеських гуманістів Я. Гуса, І. Празького, П. Хельчицького і особливо – видатного педагога Я.-А. Коменського [273]. Доробок Португалії й Іспанії репрезентований іменами Х. -Л. Вівеса, Р. Луллія, І. Севільського, М. Сервета та представниками «другої схоластики» (Р. Арріага, Б. Медина, Ф. Овієдо, М. Перес).

Отже, аналіз курсів професорів Києво-Могилянської академії та православних колегіумів засвідчує відкритість української інтелектуальної еліти до здобутків передової європейської думки – як з метою запозичення цінних ідей, так і для конструктивної критики.

Стосовно богословського класу в Києво-Могилянській академії та колегіумах України необхідно зауважити, що до нього вступали переважно ті вихованці, які обрали шлях пастирського служіння. Цей клас відвідувало небагато студентів – більшість віддавала перевагу світським наукам. При цьому порівняльний аналіз свідчить, що саме богословський клас мав виразну специфіку. Відомо, що в католицьких колегіумах Європи виховання «побожності» здійснювалося не завдяки поглибленому вивченню релігійних дисциплін (за винятком катехізису), а шляхом формування релігійного фанатизму та емоційного впливу на учнів у процесі їх залучення до позашкільних заходів. Натомість зміст курсу богослов'я в Академії і колегіумах становили власне богословські науки (догматичне й моральне богослов'я, церковна історія, герменевтика та пасхалія) [397, арк. 2-5 зв.] (див. Додаток Е). Хоча курс викладався за системою Ф. Аквінського, однак українські професори зробили суттєвий внесок у розвиток православного фундаменталізму.

Загалом більшість вихованців закладів національного шкільництва вирізнялися конфесійною толерантністю, чому сприяв досвід навчання українців за кордоном, віддавали пріоритет розуму і були прибічниками оновлення ортодоксального православ'я. Серед них багато подвижників благочестя, зарахованих Руською православною церквою до лику святих: І. Білгородський, П. Величковський, С. Іркутський, Г. Кониський, П. Конюсевич, Ф. Лещинський, І. Максимович, А. Мацієвич, К. Політанський, а також майбутній Константинопольський патріарх Костянтин I [106].

Зміст освіти в закладах національного шкільництва поглиблювався за рахунок необов'язкових предметів, що з часом відокремилися від основних.

Так, у кінці XVIII століття, зі зростанням інтересу до природознавства, почали викладатися астрономія, біологія, мінералогія, зоологія. Це свідчить про прагнення реформувати програму Києво-Могилянської академії і колегіумів з метою забезпечення практичної доцільності і відповідності тогочасній європейській науці. Ще до відкриття в Академії профільного класу (1799 р.) майбутні засновники сільськогосподарських шкіл (А. Самборський, П. Прокопович, А. Прокопович-Антонський) вивчали елементи природничих наук у курсі філософії. У класі сільської та домашньої економіки опановували методи економічного ведення господарства, камеральні (фінансові) дисципліни, основи рільництва, садівництва, рибальства, правила утримання та лікування худоби, птиці, бджіл тощо [313, с. 98].

Аналіз архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що вивчення творів Авіценни, Везалія, Бекона, Гіппократа, наявність у бібліотечних фондах відповідної літератури, ґрунтовні знання з латини забезпечували пристойну медичну підготовку вихованців у XVIII столітті, хоча офіційно медичний клас було відкрито в Академії в 1802 р. В Академії і колегіумах освіти здобували основоположник вітчизняного акушерства, ботаніки й фізіотерапії Н. Максимович-Амбодик; почесний член 12 зарубіжних академій, основоположник вітчизняної епідеміології Д. Самойлович; основоположник вітчизняної анатомічної школи П. Згурський; перший клінічний професор Російської імперії Г. Базилевич; професор Кельнської академії І. Полетика та багато інших медиків-практиків, авторів підручників, медичних словників, розробників вітчизняної медичної термінології тощо [5].

Поява вищої математики в курсах православних навчальних закладів (і в Російській імперії загалом) пов'язана з іменем Ф. Прокоповича, який написав підручник для української молоді, що нині зберігається в ІР НБУВ. У другій половині XVIII століття було відкрито спеціальні класи чистої математики, де викладалась алгебра і геометрія, та змішаної математики, де викладалась механіка, гідростатика, гідравліка, оптика,

тригонометрія, астрономія, гідрографія, математична хронологія, цивільна й військова архітектура. Відомими викладачами математики були професор І. Фальковський (друг Г. Сковороди), який відкрив математичний і фізичний кабінети, забезпечивши їх науковим приладдям, і П. Брульон, за проектом якого для Академії було виготовлено цікавий засіб наочності – сонячний годинник. Як зазначає П. Знаменський [100, с. 97], у Харківському колегіумі також був розкішно організований математичний клас, забезпечений належним обладнанням. Особливою популярністю користувався посібник з арифметики вихованця колегіуму С. Антоновського. Свідченням добрих знань з архітектури може бути діяльність І. Григоровича-Барського та С. Ковніра – засновників українського бароко в архітектурі. Водночас необхідно зазначити, що рівень викладання математики і природничих наук поступався гуманітарним.

У закладах національного шкільництва зароджувалася й історична наука. Серед їх вихованців багато відомих літописців (Роман Ракушка Романовський (Самовидець), Самійло Величко, Григорій Граб'янка) та істориків (П. Симоновський, В. Рубан, М. Бантиш-Каменський, М. Берлинський) [116]. Саме вони заклали підвалини історії України як окремої галузі знань, що сприяло усвідомленню українською молоддю своєї національної ідентичності. Великою популярністю користувався перший офіційний підручник з вітчизняної історії «Синопис», авторство якого приписують І. Гізелю. За сто років ця книга витримала близько 30 перевидань і була відома в Європі.

Тривалий час знання з історії засвоювалися вихованцями спочатку в класах поетики та риторики, де історичні праці використовувалися для перекладу або як зразок художнього стилю. До історичної проблематики зверталися автори полемічних і драматичних творів, які оспівували такі поняття, як вітчизна, народ, його земля і віра, славили їх захисників – від руських князів до козацтва і гетьманів [313, с. 89]. Так, видатною подією в духовному житті академістів стала прем'єра трагікомедії Ф. Прокоповича

«Володимир» (1705 р.), що відбувалася за особистої участі І. Мазепи і утверджувала спадкоємність просвітницької діяльності від київського князя до гетьмана. Такі праці пробуджували національну свідомість українців, прагнення служити високим ідеалам і Україні. Вже на початку XVIII століття історія та географія виділилися в окремі предмети, а пізніше в окремий неординарний клас [2, с. 348].

У Києво-Могилянській академії та православних колегіумах забезпечувався високий рівень художньо-естетичного розвитку вихованців, що сприяло формуванню гармонійно розвиненої особистості. Саме тут творилися перлини музики і партесного співу в українському народному стилі, насичені фольклором. Вихованці цих закладів (М. Березовський, Д. Бортнянський і А. Ведель) зробили суттєвий внесок у розвиток музичної культури України та Росії.

Суттєву роль у музичному вихованні молоді відігравало хорове мистецтво, свідченням чого було існування студентських хорів та інструментального оркестру в колегіумах та Академії. Так, академічний хор налічував понад 300 студентів [313, с. 106]. Музичні дисципліни викладалися як окремі предмети, іспити з них були обов'язковими для випускників старших класів. Навчання ґрунтувалося на традиціях староукраїнської професійної музики, вітчизняної гімнографії, давньоруської, греко-візантійської, болгарської культури церковного співу [266, с. 90].

З часом простежується тенденція до професіоналізації навчання музики; з метою «ушляхетнення серця» заохочувалася гра на музичних інструментах. В Інструкції ректора Києво-Могилянської академії Р. Забаровського (1734 р.) зазначалося, що студентам дозволяється грати «на пристойних для студента музичних інструментах, щоб не залишатися завжди у напруженому стані» [213, с. 151]; відкрилися класи «нотного ірмологійного співу» (1790 р.) та інструментальної музики (1801 р.).

У Харківському колегіумі від початку його заснування музичні класи становили цілісну систему музичного виховання, а з відкриттям «додаткових

класів» на базі цього закладу музичне мистецтво (зокрема, нотна грамота та спів) викладалося і там. Здібні до співу учні організували перший у Харкові церковний хор. Серед видатних викладачів музики вирізняються особи А. Веделя, який одночасно очолював Харківський губернський хор, та Я. Цеха – керівника «класичного» інструментального оркестру. Крім вокального мистецтва в подальшому було запроваджено й інструментальні класи, вивчення теоретичних дисциплін [123, с. 13]. Зазначимо, що такі форми музичної навчання, як нотні класи, були попередниками спеціальних музичних шкіл.

Діяльність Переяславського колегіуму також наближалася до своєрідної мистецької школи з акцентом на вокально-хоровому навчанні та концертній практиці. В Чернігові серйозна увага приділялася мистецтву співу та грі на інструментах, зокрема на скрипці, гусях, кобзі (чи бандурі), лірі, трубі, віолончелі. У навчальному процесі значна увага приділялася написанню музики до кантів, псалмів, шкільних п'єс, виступам у хорі та інструментальному оркестрі, що були відомі в Україні та за її межами. Одним із майстрів партесного співу був вихованець колегіуму І. Хандобок.

Тож вокальна, хорова й інструментальна музика була глибоко національною за своїм духом і у зв'язку з традиційною схильністю до неї українського народу була улюбленою справою вихованців закладів національного шкільництва.

Важливе значення в гуманітарній підготовці українців мала художня освіта. У другій половині XVIII століття в Києво-Могилянській академії та Харківському колегіумі виокремився рисувальний клас, де навчали різних техніках малювання, графіки й живопису. В Києві склалася одна з найбільших художньо-граверних шкіл (І. та В. Григоровичі-Барські, Г. і Д. Левицькі, І. Митура, О. та Л. Тарасевичі, І. Щирський та ін.), що впливала на весь православний світ. Про велике значення малювання свідчать майстерно прикрашені рукописні підручники і конспекти лекцій, оголошення і тези диспутів, чому сприяли багаті мистецькі традиції

українського народу. Методика викладання малюнка, вірогідно, полягала в копіюванні гравюр, фронтописів книг, ікон з переходом до «вправ з натури» [268, с. 116].

На підготовку висококваліфікованих кадрів адміністрації Гетьманщини була спрямована діяльність Канцелярського куреня при Генеральній військовій канцелярії. Як свідчать джерела, представники козацької еліти досконало вивчали юриспруденцію, фінансово-економічні науки і військову теорію. До навчальної програми також входили хоровий спів, гра на музичних інструментах, фізичне виховання і вправи, володіння зброєю і їзда верхи [178]. Причому хор військових канцеляристів славився в Україні та за її межами.

Специфіка навчання військових канцеляристів полягала у його вираженому практичному спрямуванні, що здійснювалося шляхом залучення молоді до ведення окремих справ у канцелярії, призначення до складу комісій, що виїздили в сотні й полки [263, с. 198]. Ці форми роботи сприяли кристалізації умінь та навичок, нагромадженню досвіду для подальшої адміністративної діяльності. За виконання відповідальних доручень молоді канцеляристи отримували досить високу платню.

Отже, у цьому навчальному закладі на базі загальної вищої освіти здійснювалася професійна підготовка до роботи на керівних посадах адміністративного апарату Гетьманщини. Завдяки ґрунтовним знанням і володінню кількома іноземними мовами випускники Канцелярського куреня користувалися попитом і пошаною в суспільстві. На думку О. Пріцака, у XVIII столітті саме військові канцеляристи стали носіями історичної пам'яті рідного народу: в їх середовищі виник феномен «козацької історіографії», що утверджував українську державницьку ідею [37, с. 59–60].

Аналізуючи кадрові характеристики закладів національного шкільництва, необхідно відзначити демократичний підхід до формування викладацького складу. Викладачі обиралися на конкурсній основі перед початком кожного навчального року. До них висувалися високі вимоги: крім

досконалого володіння своїм предметом, вони мали бути зразком у зовнішньому вигляді, інтелектуальних і моральних якостях. На загальному зібранні визначалися претенденти на вакантні місця і шляхом голосування обирали переможця, якого затверджував митрополит. Як правило, викладачі починали працювати з нижчих класів, переходячи до наступних разом зі своїми учнями [48]. Це потребувало від наставників терпіння, широкої ерудиції, обізнаності в різних науках, здатності працювати з різними віковими групами та великою аудиторією (до 200 осіб).

Викладачі, які гідно пройшли цей шлях до останнього класу включно, отримували звання професора, могли претендувати на посаду ректора та просування в церковній ієрархії. В Інструкції 1734 р. зазначалося: «Діячі науки завжди повинні служити для учнів високим взірцем... скромності, ввічливості, доброго виховання й освіченості, а також мають бути прикладом не тільки внутрішньої чистоти, а й зовнішньої охайності тіла й одягу. При цьому треба слідкувати, щоб негідні не допускались до вищих ступенів академічного навчання» [108, с. 460]. Склад адміністрації Академії і колегіумів свідчить про те, що вищі посади обіймали найдостойніші професори, інтелектуальна еліта нації. Основу вчительських кадрів становили представники духовенства; світських осіб, яких запрошували для викладання неординарних предметів, переважно іменували магістрами.

Цікаво, що педагогічний колектив був різновіковим: поруч працювали і юні випускники, і досвідчені кваліфіковані викладачі. Наприкінці XVIII століття в Харківському, Переяславському та Чернігівському колегіумах працювало відповідно 13, 10 та 5 вчителів [249, с. 146]. Заробітна платня диференціювалася залежно від класу і в середньому становила 60 руб. на рік. Найвищий рівень матеріального забезпечення мали викладачі старших класів та представники адміністрації.

У методичному арсеналі тогочасної педагогічної практики широко використовували диспути, порівняння, протиставлення, аналогії, практичні вправи (копіювання, масштабування та самостійне складання карт).

Популярним був і такий навчальний прийом, як зразок, що мав суттєве освітньо-виховне значення. Учням надавалися зразки промов, матеріал про жанри літературних творів (епопею, комедію, трагедію, елегію, сатиру) і можливість проявити себе спочатку згідно зі зразком, а потім творчо.

У навчальному процесі активно практикувалося вивчення матеріалів і реферування періодичних видань з Росії і Європи, що використовувалися у «вищій школі, особливо для наслідування ... російського і латинського стилю, та для знання географії і ... політики» [467, арк. 1].

Обов'язкова домашня робота складалася з виконання письмового завдання та переказу засвоєного товаришам або членам родини. Як різновид самостійної роботи практикувалося ведення учнями зошитів, що містили прислів'я, цитати, афоризми. Так, Ф. Прокопович у своїй «Риторичі» [254, с. 127] радив після конспектування трактату кожне риторичне правило закріплювати численними практичними вправами, самостійними пошуками прикладів на його підтвердження.

Однією з ефективних форм навчально-виховного процесу були диспути, під час яких студенти дискутували між собою на визначену тему, що сприяло закріпленню вивченого матеріалу і мало вагоме виховне значення. Адже тут часто порушувалися актуальні, суперечливі проблеми суспільства, велася релігійна полеміка. Диспути проводилися щосуботи і участь у них була обов'язковою: аргументатор обґрунтовував певну тезу, а троє студентів заперечували йому, що вимагало умінь переконливо відстоювати власну точку зору, досконало володіти термінологією, правильно будувати силогізми тощо. Крім «внутрішніх» диспутів, практикувалися поточні й підсумкові – в кінці навчального курсу або певної його частини (кілька разів на рік – публічного характеру) [164]. Диспути сприяли забезпеченню громадського контролю за діяльністю навчального закладу; вони носили відкритий характер, привертали суспільну увагу до освітянських проблем, демонстрували досягнення студентів, залучаючи меценатів.

Важливою складовою педагогічного процесу в Академії і колегіумах була наукова робота викладачів і студентів. Наукові праці професорів були відомі далеко за межами України. Наставники здійснювали керівництво науковою діяльністю студентів, допомагаючи їм у підготовці «малих» і «великих» дисертацій [313, с. 98]. Необхідно зауважити, що латиномовні дисертаційні роботи вихованців Академії та колегіумів зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і заслуговують спеціального дослідження.

В організації педагогічного процесу, наслідуючи єзуїтську практику, тогочасна школа ґрунтувалася на підтримці духу суперництва, конкуренції та змагання за кращі результати в навчанні. Зокрема, викладачі оприлюднювали «рейтинг» успішності вихованців; за виконання певних завдань кожен міг поліпшити свій результат (указавши прізвище учня, на місце якого він претендував). Популярними були конкурси на краще виконання вправ чи написання творів, а переможець як винагороду отримував найнеобхідніше (хліб, свічки, одяг, взуття) [16, с. 12].

Успіхи гарантували збільшення балів, а провини – їх зменшення. Так, І. Тимківський згадував, що, навчаючись у Переяславському колегіумі, взимку він заслужив 500 «схвалень», половину з яких прогуляв навесні, оскільки полюбляв грати у м'яч [97, с. 1381].

В Академії і колегіумах активно використовувалися різні форми роботи – індивідуальні, групові, парні, а також елементи ігрових технологій навчання. Клас часто ділили на дві групи, наприклад «римлян» та «карфагенян», які змагалися між собою за кращі оцінки. Крім того, у групах створювалися пари учнів – «суперників», які уважно стежили за відповідями один одного [313, с. 148]. За допомогою доповнень, виправлень, складних запитань кожен мав довести недосконалість відповідей свого опонента і водночас – власний високий рівень знань.

Під впливом єзуїтського шкільництва в українських навчальних закладах також активно використовувалися елементи театральної педагогіки,

що розвивало акторську майстерність вихованців, вміння гарно триматися на публіці і мало потужний виховний ефект. Продуктом творчої співпраці викладачів і студентів була шкільна драма, присвячена біблійній та патріотичній тематиці, що сприяло формуванню особистості і національної гідності української молоді. У перервах між діями драми виконували інтермедії (невеличкі комічні сценки), що ознайомлювали з історією, традиціями, побутом народу. Популярністю користувалися «Володимир» Ф. Прокоповича, «Милість Божа Україну ... через Богдана Хмельницького ... що звільнила» і «Комічна дія» М. Довгалевського, «Трагікомедія» В. Лащевського, «Воскресіння мертвих» Г. Кониського, драми різдвяних та пасхальних циклів, історичного змісту [307].

Широко застосовувалися елементи взаємонавчання (коли учень ставив запитання товаришу грецькою мовою, а той відповідав слов'янською) [319, с. 33]. Взаємоконтроль за успіхами в навчанні передбачав і використання так званого калькулюса – паперового сувою, де записували ім'я порушника правил (він прагнув передати його іншим, інакше вранці на нього чекало покарання) [162, с. 430–431].

Звертаючи увагу на систему оцінювання знань в Академії та колегіумах, слід відзначити її широкий діапазон. Учительська оцінка могла вказувати на схвалення чи засудження – у стислій формі або розлогих характеристиках. Так, при вступі до Харківського колегіуму фіксувалися вміння абітурієнтів читати і писати російською мовою, як то «значно поспів», «середнього успіху», «достатнього успіху», «добре тямущий», «тямущий», «не тямущий», «дуже тупий», «мало надії» [352, арк. 2–3].

У закладах національного шкільництва активно використовувався широкий спектр методів і засобів мотивації навчальної діяльності і поведінки вихованців, однак перевага надавалася поясненню та переконанню. Як зазначає О. Водолажченко [53], у Харківському колегіумі популярною була письмова обіцянка, складена зазвичай у присутності своїх товаришів, де зазначалося, що учень забуде лінощі, впертість, розбещеність і буде щодня

відвідувати заняття. Цей гуманний метод виховання прищеплював учням почуття відповідальності за свої вчинки.

Цінною пам'яткою педагогічної думки є Інструкція для інспекторів Харківського колегіуму (1776 р.), що є свідченням шанобливого ставлення до учнів. Тут зазначалося: «Учнів за гріхи карати вельми помірно, за розглядом провини, не від гніву, не від злості... а більше намагатися виправляти їх не стільки покаранням, скільки настановами» [251, с. 114]. Дослідниці Л. Посоховій [250, с. 125] вдалося довести існування заборони на вживання лайливих та образливих слів щодо колегіантів. Отже, не допускалися не тільки фізичні покарання, але й моральні приниження вихованців.

Статус вихованців в академічній спільноті визначався не його статками або походженням, а виключно здібностями, сумлінністю і зразковою поведінкою. Кращі з них посідали чільні місця у класах, почесно іменувалися сенаторами, обіймали відповідальні посади в системі самоврядування.

Аналіз архівних матеріалів дозволяє визначити такі засоби мотивації навчальної діяльності і поведінки вихованців, як допуск до виконання почесних місій (супровід митрополита, захист гідності *alma-mater* на публічних диспутах, виконання функцій аудитора); публічне вшанування, лаврування «вінценосних» поетів; направлення на навчання за кордон коштом закладу (або ректора); допуск до читання рідкісних книг у приватних бібліотеках професорів; рекомендації на посади інспекторів, учителів, викладачів, іншу роботу.

Так, за традицією, студенти, які мали почесне звання «інспекторів», могли займатися «медичною наукою і в університетах, враховуючи їх схильності», їх направляли за кордон «для отримання кращих знань у науках, щоб академія могла забезпечити себе кращими вчителями» [441, арк. 1–2 зв.]. Під час канікул інспектори могли працювати домашніми вчителями у забезпечених родинах; найбільш здібні студенти відбиралися для заміщення вчительських посад [470, арк. 70–72.]. Так, у фондах ІЦДІАУК є відомості про навчання в Харківському колегіумі його майбутніх викладачів

А. Прокоповича та Д. Попова [473, арк. 2–4]. Бідним і сумлінним вихованцям надавалися тривалі відпустки, щоб ті заробили кошти для подальшого здобуття освіти [90, с. 193–194].

Розповсюдженими засобами покарання недбалих вихованців були штрафи, догани, позбавлення кондицій (канікул), рідше – карцер. У випадку богохульства, злісного хуліганства, втечі, крадіжки, рідше – внаслідок безвідповідального ставлення до навчання (після низки доган) використовувалися фізичні засоби впливу: поклони, стояння навколішки, биття лінійками, різками, киями. Причому каральні функції здійснювали не викладачі, а призначені особи, інколи із середовища вихованців. В Інструкції Києво-Могилянської академії 1764 р. зазначалося, що молодші учні можуть отримувати від 3 до 12 ударів різками, а до старших треба застосовувати тільки переконання [3, с. 219]. Вважалося, що покарання принижує гідність старшокласників, проте навіть студентів богословського класу за значні провини могли карати до 60 ударів батоном.

Часто фізичні випробування були своєрідною ініціацією «новобранців», іспитом на фізичну і моральну зрілість. У навчальних закладах XVIII століття традиційними були «суботники» і «звичай березової каші», коли всіх вихованців сікли березовою різкою. Однак цей ритуал використовувався з профілактичною метою, сприяючи вихованню покори і терпіння. Серед перлин народної мудрості збереглися такі жартівливі приказки: «Наука не дається без дрюка», «Мало ти ще каші їв» тощо.

До того ж свавілля викладачів обмежувалося можливістю вихованців оскаржити неправомірні дії своїх наставників перед адміністрацією закладу. Вдалося встановити, що гарячкових викладачів за перевищення повноважень зобов'язували платити штраф, бити поклони та навіть звільняли з роботи. А в 1770 р. київським митрополитом Г. Кременецьким взагалі було скасовано фізичні покарання спочатку в Києво-Могилянській академії, а згодом і в колегіумах [106, с. 257]. Так, в Інструкції інспекторам Харківського колегіуму (1796 р.) зазначалося: «учнів ніколи не бити по щоках, за волосся

не рвати, не бити по спині, не штрикати нічим», заборонялося використовувати вихованців як слуг, давати прізвиська, обзивати тощо [161, с. 82–83].

Отже, заборонялося будь-яке приниження юної особистості. Колишні вихованці національних закладів шкільництва іноді навіть вважали поведінку своїх наставників «надто поблажливою».

Загалом характер освіти в закладах національного шкільництва був досить гуманний. Спогади вихованців Академії і колегіумів, зокрема І. Тимківського [97], свідчать про шанобливі відносини з наставниками, їх солідарність у прагненні до розумного, доброго, вічного. Погоджуємося із результатами порівняльного аналізу, здійсненого Л. Посоховою [250], яка встановила, що покарання в українських школах досліджуваного періоду було значно м'якшим, ніж у російських, де панував дух примусу і авторитаризму. Зауважимо, що і в Європі докорінне пом'якшення у ставленні до дитини пов'язане з поширенням педагогічних ідей Ж.-Ж. Руссо наприкінці XVIII століття.

Високий рівень ефективності навчально-виховного процесу в закладах національного шкільництва забезпечувався шляхом урахування індивідуальних особливостей вихованців (як здібних, так і невстигаючих). Так, студентів «тупих і до навчання не дуже здатних» за рахунок Харківського колегіуму направляли на підготовку до «вільного палітурника» [468, арк. 1]. А згідно з розпорядженням єпископату (1764 р.) вихованців Переяславського колегіуму, нездатних до вивчення латинської мови, а отже, й до опанування основних дисциплін, залучали до навчання живопису, аптекарській справі, столярству тощо; особливо ж цінувалося ремесло іконописця [162].

Необхідно зауважити, що принципи виховання, зумовлені гуманістичними традиціями, були засвоєні Києво-Могилянським колегіумом ще за часів П. Могили (це зафіксовано у збірнику молитов та настанов «Анфологійон», 1636 р.) та викладені в академічних інструкціях 1734, 1747,

1751, 1763 рр., інших документах [38]. Студенти мали дотримуватися чіткого розпорядку дня, брати активну участь в усіх академічних заходах, у суспільному і культурному житті рідного краю (у святах і урочистостях з нагоди прибуття видатних осіб, відзначення перемог тощо), виступаючи з вітальними промовами, діалогами, п'єсами, музичними творами, виголошуючи проповіді в церкві «на задоволення слухачів». Все це сприяло розвитку ораторських і літературних здібностей, естетичному вихованню студентів.

Участь вихованців закладів національного шкільництва в релігійних святах і процесіях також мала насамперед виховну мету, нейтралізуючи католицькі впливи та сприяючи вихованню молоді в дусі відданості православ'ю. Улюбленою формою культурного дозвілля були травневі рекреації, коли студенти разом із викладачами тричі виїздили на відпочинок, спільно готували до них п'єси, діалоги, сценки, вірші, музичні виступи, влаштовували ігри на свіжому повітрі тощо [338]. Звичною практикою були екскурсії, прогулянки вихованців і наставників, що часто завершувалися спільними трапезами. Учень Г. Сковороди М. Ковалінський [91] пригадує систематичні прогулянки зі своїм вчителем за місто, де вони милувалися краєвидами, обговорюючи нагальні питання. Чергування навчання та відпочинку сприяло налагодженню тісних міжособистісних стосунків між учасниками педагогічного процесу.

На особливу увагу заслуговує демократична система управління в Києво-Могилянській академії та колегіумах: це право автономії, наявність власного суду над викладачами і студентами, виборність ректора і наставників, діяльність корпорації викладачів, розвиток студентського та учнівського самоврядування. Проте в 60-ті роки XVIII століття була скасована традиція обрання ректора; він почав призначатися розпорядженням церковних ієрархів Синоду без попереднього узгодження кандидатури з викладацькою корпорацією.

На допомогу префекту та викладачам залучалися кращі вихованці, які контролювали підготовку домашніх завдань і поведінку учнів, отримуючи почесні звання аудиторів, інспекторів, цензорів. Це було цінною практикою для потенційних викладачів. Перевіряти засвоєння вивченого матеріалу і підготовку домашніх завдань учителю допомагав аудитор – студент із найвищими успіхами в навчанні. Вранці, ще до приходу вчителя, аудитор перевіряв знання учнів, відзначаючи результати кожного. Потім учитель на свій розсуд викликав деяких вихованців, щоб переконатися в об'єктивності оцінки. В суботу аудитор і вчитель спільно здійснювали контроль вивченого за тиждень матеріалу [295, с. 362–363]. Внаслідок делегації частини повноважень вихованцям діяла чітка система контролю за шкільним і позашкільним життям спільними зусиллями колективу закладу.

Інспектори (кращі старшокурсники) контролювали навчання та поведінку молодших у позакласному житті – в бурсі та на квартирах. Аналіз джерел свідчить, що призначення інспекторів було в компетенції адміністрації, але обов'язково узгоджувалося з думкою студентства, інакше це призводило до конфліктів. Часто інспектори виконували функцію домашніх наставників, оточуючи молодших і слабших товаришів увагою і турботою, особливо під час епідемій, хвороб, канікул [50, с. 81–82].

Тож пріоритетом виховного процесу в навчальних закладах України XVIII століття було забезпечення дисципліни і порядку, перешкоджання проявам девіантної поведінки і деяким пустошам вихованців. Дієва любов до ближнього, турбота про хворих товаришів, додаткові заняття з невідстаючими було обов'язком усіх студентів, оскільки існувала певна колективна відповідальність за результати навчально-виховної діяльності.

Необхідно зазначити, що система інспекторства та аудиторства не втратила чинності і в духовних семінаріях України, але в другій половині XIX століття вона зазнала гострої критики як така, що заохочувала «зубріння» і відволікала старшокласників від занять. Було поставлено під сумнів об'єктивність оцінки аудитора, який не завжди мав достатній рівень

знань і підготовки. Дослідниця О. Травкіна [300], визнаючи, що ця система забезпечувала високу ефективність навчально-виховного процесу, водночас зазначає, що дух суперництва та доносів породжував зовнішню покірливість і прагнення до панування над іншими, сприяв хабарництву та зловживанням.

Суттєво сприяли вихованню в дусі відданості православ'ю, своїй Батьківщині та *alma-mater* студентські об'єднання – конгрегації – фактично незалежні організації з правами юридичних осіб. Засновані ще П. Могилою, конгрегації були відновлені на початку XVIII століття в Академії, а згодом і в колегіумах. Такі релігійні товариства були широко розповсюдженими в Західній Європі. До Великої конгрегації входили студенти класів філософії та богослов'я, до Малої – вихованці нижчих класів [297, с. 277–278].

Ритуал вступу до конгрегації супроводжувався обітницею вірності Богоматері, зібранню, *alma-mater*, що скріплювалося цілуванням хреста, Євангелія і підписом. Характерними ознаками діяльності товариства були виборність керівництва, самоврядування, наявність спільної каси (за рахунок пожертвувань). Свято студентської конгрегації в день зачаття Св. Анни відзначалося дуже пишно: архієреєм відправлялася літургія, запрошувалися поважні особи, покровителі закладу, які жертвували на потреби малозабезпечених учнів, улаштовувався урочистий обід. Святково вбрані члени конгрегації зі свічками в руках співали в церкві і брали участь у виборах керівництва (у Київській академії – це префекти, асистенти і нотарії, у Чернігівському колегіумі – конгрегаційний еклексіарх), збирали пожертви на потреби колегіуму, молилися за жертводавців [81]. Отже, метою конгрегації було не тільки морально-релігійне виховання молоді, але й формування почуттів взаємодопомоги, братерства, відданості академічним традиціям самостійності, гідності, добродійності, здатності до захисту своїх інтересів. Проте у процесі регламентації російським урядом шкільного життя в кінці XVIII століття самоврядні засади усувалися, а конгрегації було ліквідовано.

Отже, навчально-виховний процес у закладах національного шкільництва України у XVIII столітті ґрунтувався на принципах гуманізму, демократизму, добровільності та рівності можливостей у здобутті знань. Виховання молоді було зорієнтовано на формування відданості православ'ю та активну участь у суспільному житті.

Проведений аналіз дозволив виокремити й недоліки в організації навчально-виховного процесу в закладах національного шкільництва: вузькість змісту навчання в початкових школах; недостатній рівень викладання природничих і точних наук у колегіумах та Києво-Могилянській академії внаслідок гуманітарної домінанти освіти (що було характерним і для гуманістичних шкіл та докласичних університетів Європи); недостатня врегульованість нормативно-правової бази і незадовільний фінансовий стан освітніх закладів, слабе матеріальне забезпечення вчителів, викладачів і вихованців; застосування фізичних покарань; значне розумове перевантаження учнів і викладачів колегіумів та Академії.

3.3. Політика уряду Російської імперії та Св. Синоду щодо розвитку національного шкільництва України у другій половині XVIII століття

Політика уряду Російської імперії та Св. Синоду щодо традицій національного шкільництва в Україні характеризувалася суперечливістю і непослідовністю. З одного боку, існував великий попит на вихованців українських шкіл, які активно залучалися до різних галузей суспільного життя і реформування системи освіти. З іншого – самодержавство прагнуло встановити жорсткий контроль над розвитком освіти в Україні.

Початок цієї політики був покладений реформаторською діяльністю Петра I, який для реалізації своїх задумів потребував освічених, діяльних фахівців. У своїх проєвропейських перетвореннях Росії він знаходив односторонців не в середовищі «партії довгих борід» (московського духовенства), а серед вихованців Київської академії, які становили

найвагомішу і найосвіченішу частину всієї російської ієрархії (члени Св. Синоду, митрополити, єпископи, архімандрити, ігумени) [242]. До середини XVIII століття в Російській імперії фактично існувала монополія українців на чільні церковні посади.

Саме Петру I (за ініціативою Ф. Прокоповича) належить першість у визначенні освітнього цензу духовенства [106, с. 268]. За його наказом 1722 р. особа не могла отримати духовне звання «без свідоцтва про моральні якості і знання грамоти» [392, арк. 42 зв.–43]. Політика Св. Синоду спрямовувалося на забезпечення обов'язкового характеру освіти представників духовенства і їх нащадків. Дітям священнослужителів навіть було заборонено брати шлюб без свідоцтва про відповідну освіту. До дітей-утікачів із навчальних закладів вживалися жорсткі індивідуальні санкції. Інколи батьки вдавалися до хитрощів, але посилення на хворобу сина потребувало підтвердження лікаря, священника або вчителя. Щодо тих батьків, які приховували своїх дітей, запроваджувалися суворі штрафи, їх навіть могли позбавити духовного сану [474, арк. 1].

У фондах ДАСО вдалося віднайти цікавий документ, де визначався розмір штрафів: наказувалося всіх священнослужителів, які своїх дітей віком від 10 до 15 років «від шкільного навчання приховувати будуть, штрафувати без всіляких винятків», а саме «за кожен місяць з прототопів по 2 крб., з попів по карбованцю з половиною, з дяків і пономарів по 50 коп. з людини» з наступним направленням цих дітей до школи [373, арк. 24]. А «хто сина в академію не відправить і син залишиться неграмотним, такого до виробництва, на місце батьківське, не допускати» [373, арк. 24 зв.]. Діти, які досягли 15-річного віку і не здобули освіти, направлялися на військову службу [373, арк. 25 зв.]. Перебування дітей поза межами навчальних закладів було можливим лише в період «вакацій» (канікул) з 26 червня по 1 вересня [373, арк. 25]. Здобувши елементарну грамотність, діти духовенства направлялися до навчальних закладів підвищеного рівня,

щорічно подаючи в дикастерію (духовне відомство) іменні списки із зазначенням рівня знань.

Аналіз численних архівних джерел засвідчує, що за часів правління Анни Іоанівни контроль за освітнім цензом духовенства став особливо пильним [355, арк. 8, 390–392; 436, арк. 390–391; 477, арк. 1 зв.]. Зокрема, більшість священиків навчали «грамоти і риторики і почасти філософії» своїх братів, дітей і племінників, щоб вони, отримавши духовний сан, зайняли місце «достойників цих» [436, арк. 14]. У 1795 р. Чернігівський єпископ Ієрофей визначив обов'язком духовенства вміти писати і виголошувати повчання перед парафіями [367, арк. 30–30 зв.].

З часом при розподілі церковних посад все більше уваги приділялося освітньому рівню претендента, про що свідчать матеріали ДАЧО. Так, А. Романовський після вивчення риторики в Чернігівській семінарії міг претендувати на батьківське місце священика Миколаївської церкви м. Іваниці Прилуцької протопопії [388, арк. 6–7], а Л. Симонович, який володів елементарною грамотністю, «по причині крайньої його тупості до продовження навчання академічного» міг претендувати лише на паломницький або пономарський чин [387, арк. 3]. Поширеною практикою стало складання відомостей щодо тих дітей духовенства, які навчаються в Київській академії і можуть претендувати на «приказний чин і вчителі різних шкіл» [343, арк. 10]. Аналіз архівних матеріалів свідчить, що внаслідок таких заходів відсоток дітей духовенства, не охоплених середньою і вищою освітою, був незначним.

Предметом особливої уваги російських самодержавців була діяльність Київської академії. Так, серед матеріалів ЦДІАУК є наказ Петра I (1701 р.), що підтверджує ректору Києво-Братської школи Прокопію Калачинському його грамоту від 11 січня 1694 р. про затвердження статусу цього навчального закладу [439, арк. 1]. Водночас імператор активно втручався в діяльність Києво-Могилянської академії (особливо після Полтавської баталії), провівши її чистку (внаслідок чого із 2000 студентів тут залишилося

160), запровадивши сувору цензуру і наклавши табу на «вільнодумство». У 1727 р. він видав наказ про те, що зі шкіл потрібно вилучати учнів «розкольніцьких» і слідкувати, щоб вчителі не чинили «розкольніцьких» речей [392, арк. 204–205]. У разі царської немилості вони відбували заслання в Сибіру, на Уралі і Сахаліні, де продовжували просвітницьку діяльність, засновуючи школи, бібліотеки, церковні хори, іконописні майстерні [320].

Під впливом О. Розумовського підтримувала діяльність Києво-Могилянської академії імператриця Єлизавета Петрівна. Так, за її наказом (1742 р.), у відповідь на прохання київського архієпископа Р. Заборовського, підтверджено грамоту Івана і Петра Олексійовичів від 1701 р. про правила прийому і навчання «дітей руського народу всіх чинів і з інших країн прибувших благочестивої грецької віри ревнителів» у Києво-Братській школі та утримання її коштом військового скарбу [440, арк. 1–2]. Водночас, продовжуючи політику Петра I щодо боротьби з «інакомислієм», наказувалося «неспокійних і вражди чинивших учнів» усмиряти і «ні до якого самовілля не допускати і таких в учнівську спільноту не приймати», а «відступників і противників віри грецької, також єретиків» у згадувані школи не приймати і «всі єретицькі науки відсікати і викорінювати» [440, арк. 1 зв.]. Відтак тривалий час російські самодержці змушені були, як зазначає В. Ключевський, визнавати «давні привілеї малоросійського духовенства» [118, с. 157].

Проте необхідністю загальної освіти для народу російський уряд не переймався, більше турбуючись про розвиток професійної освіти для забезпечення державних потреб, армії, флоту, економіки імперії [159]. У ці спеціальні школи допускалися представники певних станів, а селяни і міщани – тільки як виняток. Зокрема, з метою підготовки солдат російської армії в деяких містах Петро I створював цифірні школи, а Анна Іоанівна і Катерина II підтримували гарнізонні школи, в яких навчали «початкової грамоти і інших наук», причому передбачалося утримання сиріт за державний кошт [409, арк. 2; 431, арк. 3; 438, арк. 49]. Так, у 1754 р. в

5 гарнізонних школах Київського гарнізону учням-сиротам виплачувалося «жалування» в розмірі 11 руб. 50 коп. [419, арк. 154]. Опікувався організацією навчання в гарнізонних школах і гетьман К. Розумовський [409, арк. 11–11 зв.; 413, арк. 1–1 зв.] (див. Додаток 3). Цікаві свідчення щодо направлення на навчання в Ніжинську гарнізонну школу неписьменного 40-річного чоловіка вдалося віднайти в ЦДІАУК [424].

Аналіз архівних матеріалів [396, арк. 37–38; 384, арк. 15; 385, арк. 137] свідчить, що примусовий характер навчання, сувора муштра і палична дисципліна в цих школах не знайшли підтримки в народі. У 1744 р. гарнізонні школи були об'єднані з цифірними і проіснували до 1798 р.; проте, незважаючи на різні соціальні виплати, в них спостерігалось значне зменшення учнівського контингенту [423, арк. 1; 429, арк. 1–3]. Тож спроби запровадити новий тип початкових шкіл не досягли очікуваних результатів: їх кількість була незначною.

Заслуговує на особливу увагу проблема виховання і навчання обездолених дітей. Так, у 1724 р. вийшов наказ Св. Синоду, що відносив питання освіти і виховання дітей-сиріт (хлопців і дівчат) до компетенції монастирів [454, арк. 4 зв.]. У процесі реформування Катериною II системи опіки було наказано створити для них «будинки милосердя» в регіонах, але через 2–5 років сиріт мали віддавати до «виховних будинків» Москви і Петербурга [349, арк. 233]. Причому за перевезення дітей передбачалася винагорода: за 2-річного – 10 руб., за 3-річного – 18 руб., за 4-річного – 24 руб., за 5-річного – 30 руб. [349, арк. 233 зв.].

Політика російського уряду спрямовувалася на боротьбу з жебрацтвом шляхом закріпачення мандрівних дяків, закриття церков, монастирів, шкіл і шпиталів, що були «розсадниками вільнодумства», притулками для кобзарів і мандрівників, німечих. А всі діти не шляхетського походження з раннього віку змушені були працювати. У фондах ДАСО збереглася інформація про те, що священник с. Капустинці Переяславської єпархії В. Тимківський у 1776 р., «як справжній благодійник, що переймається загальним благом», відкрив у

своєму селі «виховний будинок» для «найдених, принесених, випадково народжених» немовлят обох статей, що призвело до зменшення «блукаючих по вулицях безсоромно жебракуючих» людей [361, арк. 9].

Іноді «виховні будинки» брали під опіку не тільки сиріт, але й напівсиріт та малозабезпечених дітей. Так, у 1776 р. вдова лікаря і цілюрника слобідських козацьких полків І. Грозинського Пелагея подала клопотання про прийняття на навчання її малолітнього сина Матвія, посилаючись на його особливу схильність до знань [461, арк. 23]. Проте в кінці XVIII століття у зв'язку з різними зловживаннями і перевищенням квоти дітей, які знаходилися на «державному утриманні», умови прийому до виховних закладів стали жорсткішими, тому вступити до них могли лише найздібніші і найнужденніші [472, арк. 1–1 зв.].

Перед вихованцями «виховних будинків» відкривалися перспективи військової або цивільної кар'єри. Так, у 1781 р. 12 учнів Харківського сиротинця вступили на «військову і в штатську службу» [454, арк. 5]. Проте достеменно невідомо: було це їх власним бажанням чи умовою здобуття освіти за рахунок казни. Адже дітей військових спочатку направляли до школи, а потім «ні в яку службу, крім приказної» не приймали. Діти ж, які досягли повноліття і «зовсім грамоти читати та писати не вміють», направлялися спочатку на навчання, а вже потім на службу [459, арк. 101]. Це свідчить про те, що згідно з політикою російського уряду освіта визначалася не особистими інтересами і прагненнями здобувачів, а потребами держави.

У XVIII столітті зазнала суттєвих змін жіноча освіта, хоча відомості щодо неї дуже обмежені. Особливості історичного розвитку українських земель зумовили досить високий, порівняно з іншими східнослов'янськими народами, статус жінки. На це звертали увагу іноземці (Г. де Боплан, П. Карпіні, П. Алепський), які бували в Україні у XVI–XVIII століттях [52]. Як свідчить аналіз архівних матеріалів [400; 414–415], українки, насамперед представниці вищих станів і духовенства, отримували домашню освіту і навчалися в монастирських школах, їх навчанням також займалися освічені

брати і батьки, особливо представники козацької старшини та священики. Так, в одному з наказів священнослужителям наголошувалося, що вони мають навчати не лише синів, але й доньок грамоті і «наставляти їх як і всіх домочадців» [354, арк. 400]. А з листа Г. Полетики до сина Василя дізнаємося, що батько наполягав, щоб той обов'язково навчав своїх сестер [156].

Тож авторитетна російська дослідниця професор Т. Таїрова-Яковлєва [291] цілком виправдано вказує на порівняно високий рівень освіченості українських жінок у цей період, що пояснювалося історичною традицією. Проте, спираючись на дослідження О. Дзюби [78], дозволимо висловити припущення, що українки були грамотними, однак у більшості неписьменними. Це було зумовлено практичною доцільністю: адже їм доводилося частіше читати (особливо молитовники), ніж писати. Як свідчить Я. Ісаєвич [105], в козацькі часи українські жінки брали активну участь у публічному житті (деякі з них навіть мали свої печатки), впливали на політику та економіку, особисто обстоювали свої права у суді, що потребувало обізнаності з юридичними тонкощами, активно займалися доброчинністю і меценатством у галузі освіти і культури. У XVIII столітті серед жінок-меценаток вирізнялися представниці гетьмансько-старшинського середовища Марія-Магдалена Мазепина, Наталія Розумовська та Анастасія Скоропадська.

Відомо, що за часів правління Катерини II започатковано низку урядових заходів у галузі жіночої освіти: зокрема, у 1764 р. було засноване Виховне товариство шляхетних дівчат (Смольний інститут), призначене для дворянських дітей, основним завданням якого стало виховання в дусі дворянської моралі та вміння поводитися у світському товаристві (навчання «політесу») [93, с. 160]. В Україні інститути шляхетних дівчат набули поширення з другої половини XVIII століття. Цей закритий тип навчального закладу забезпечував загальну середню освіту і релігійно-моральне виховання дворянок. Спочатку термін навчання становив 12 років, згодом –

9, в окремих закладах (Київському, Харківському) – 7 [108, с. 268]. Більшість інститутів приймали дівчат з 9-річного віку. При вступі складалися іспити зі знання молитов, основ російської та іноземної мови, арифметики.

Порівняльний аналіз свідчить: хоча в другій половині XVIII століття зросла кількість навчальних закладів для жінок, проте метою освіти залишалася підготовка до вузькосімейної сфери діяльності та засвоєння жінкою обов'язків щодо Бога, царя і людей, відповідно до пануючої ідеології. У жіночих навчальних закладах панували словесно-догматичні методи навчання; уроки надиктовувалися вчителями, спочатку записувалися на чернетках, а потім переписувалися декілька разів «начисто».

Значного поширення в науковій літературі дістала думка про те, що пансіонна освіта з'явилася в Україні внаслідок освітніх реформ Російської імперії. Однак ще в середині XVIII століття, за часів К. Розумовського, у Глухові почали діяти два приватні пансіони для дітей «малоросійського шляхетства» [30].

Приватні пансіони (жіночі та чоловічі) надавали середню освіту з варіативним компонентом освіти (відповідно до місцевих потреб і можливостей). Організаторами і керівниками таких закладів виступали переважно іноземці [69, с. 82–87]. Доброї слави зажив приватний пансіон мадам Анни де Лоянс у гетьманській столиці, що містився поряд із палацом і придворним театром. Фахівці (зокрема, Л. Івченко [103]) вважають, що саме тут вперше в Україні і Росії було запроваджено навчання гри на фортепіано. Серед вихованок цього закладу були переважно представниці гетьмансько-старшинського середовища, наприклад доньки генерального судді Якіма Сулими Ганна і Параскева [27, с. 97]. Зберігся лист-подяка доньки Сулими своїй матері і вітчиму, в якому зазначено, що вона опанувала серйозні науки [78, с. 77]. Необхідно зазначити, що лист датований 1763 роком – ще до відкриття славнозвісного Смольного інституту шляхетних дівчат, звідки випливає, що пансіонна освіта розвивалася в Україні не внаслідок «благотворного впливу» Петербурга, а була результатом прямих контактів із

Заходом і свідченням орієнтації української суспільної еліти на нові європейські стандарти.

Аналіз джерел дозволяє припустити, що наприкінці XVIII ст. в Україні було близько десяти пансіонів: тільки на території Харківщини існували пансіони Гілейна, Дерезвіля, мадам Мандовіль [245, с. 163], у 1779 р. планувалося відкриття пансіону Вілленіє, а згодом Фотієва [69, с. 82–87]. У 1790 р. у Ніжині створено пансіон Гаспері Кампіоті, а ще раніше тут діяв пансіон Штуча – так звані жіночі курси, де викладалися французька, німецька та російська мова, історія, географія, арифметика, міфологія, музика, танці, чистописання, рукоділля. Навчання тривало три роки, а плата становила 800 руб. щорічно [268, с. 148].

Відомо про численні спроби відкрити пансіон у м. Ромни. Так, ще в 1756 р. М. Ханенко просив свого сина Василя знайти гарного вчителя в Кілі (де той навчався) з метою створення приватної гімназії для дітей козацької старшини (приблизно десяти), обіцяючи тому 3 руб. у місяць від кожного учня та житло [153, с. 494]. Проте цей задум не було реалізовано. Невідомою залишається й доля спроби Г. Полетики відкрити пансіон для хлопців і дівчат Г. Больє (1781 р.), де мали викладати французьку і німецьку мову, арифметику, малювання, географію, історію, доброчинство [153, с. 495].

Цінна інформація щодо намагання заснувати в Ромнах у 1793 р. пансіону швейцарця С. Штера міститься у фондах ДАСО. У плані передбачався становий характер закладу, орієнтовна кількість вихованців, мета, організаційні засади, методи виховання, зміст початкової програми, розклад та фінансові зобов'язання сторін [349, арк. 7–9 зв.]. Тут мали вивчатися закон віри, французька, німецька і російська мова, космографія, географія, історія, арифметика [349, арк. 8]. Однак чи був відкритий цей заклад – достеменно не відомо.

До початку XIX століття пансіони існували в Чернігові, Києві, Полтаві, Харкові, а потім – і в кожній губернії [268, с. 149]. На жаль, опрацьовані архівні матеріали не дозволяють встановити точну кількість чоловічих і

жіночих пансіонів на території України, тим більше, що їх діяльність мала нестабільний характер.

Загалом пансіони були вузькостановими закладами закритого типу, призначеними для дворянства, що поглиблювало становий принцип в освіті наприкінці XVIII століття. Засновані на «культурі Європи», вони сприяли формуванню зверхнього ставлення до рідної культури. Адже пансіони створювалися іноземцями, переважно випадковими людьми (іноді справжніми аферистами) без належної педагогічної освіти. Цим було зумовлено негативне ставлення до них окремих представників української інтелектуальної еліти (зокрема, Г. Сковороди). Їх небезпідставно критикували за орієнтацію не на високі духовні та інтелектуальні потреби, а на легковажний спосіб життя і світські втіхи. Водночас пансіони свідчили про диверсифікацію та урізноманітнення типології навчальних закладів.

З другої половини XVIII століття на Лівобережжі та Слобожанщині активізувався процес докорінних змін у галузі освіти в дусі «освіченого абсолютизму», спрямованого на заспокоєння суспільної думки та зміцнення позицій монархії. Російська імперія гостро потребувала освічених людей різних спеціальностей; водночас уряд прагнув мінімізувати фінансові витрати на розвиток освіти, перетворивши навчальні заклади середнього і вищого рівня на привілей дворянства.

Необхідно звернути увагу на те, що саме в цей період активізувався процес інкорпорації України до складу Російської імперії. Так, унаслідок скасування гетьманства на Лівобережній Україні (1764 р.) було обмежено автономію українських земель. У 1781 р. територію Гетьманщини було перетворено на Малоросійське генерал-губернаторство у складі Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Водночас у 1765 р. було скасовано козацький полково-сотенний устрій Слобідської України, яку було перетворено на Слобідсько-Українську губернію (1765 р.) та Харківське намісництво (1780 р.); в 1796 р. Слобідсько-Українську губернію було відновлено. У 1796 р. на Лівобережжі було створено Малоросійську губернію

з центром у Чернігові [283, с. 449]. Станове розшарування суспільства, зрівняння козацької старшини у правах та привілеях із російським дворянством свідчило про втрату політичної і соціально-економічної самобутності українських земель.

У процесі перетворення Лівобережжя і Слобожанщини на пересічні російські провінції на особливу увагу заслуговує культурно-освітня складова, що на початку XVIII століття якісно вирізняла українські землі. Занепад самобутнього національного шкільництва України наприкінці досліджуваного періоду був зумовлений як соціально-економічними змінами (введення кріпацтва, зубожіння козацького загалу), так і цілеспрямованою освітньою політикою російського уряду (поглиблення становості, секуляризація монастирських земель, закріпачення мандрівних дяків, ліквідація виборності посади вчителя, обмеження загальноосвітнього характеру навчальних закладів).

Держава, ослабивши вплив української церкви, громадської і приватної ініціативи, перебирала на себе функцію опікування шкільництвом, визначила нову освітню систему, поглиблюючи станovu нерівність та забезпечуючи державницьку ідеологію. Все це зумовило уподібнення української народної культури, мови, освіти, суспільного ладу російським «стандартам», незважаючи на те, що стан освіти в самій Росії був на досить низькому рівні: за свідченнями авторитетного російського історика В. Ключевського, існував тільки один університет у Москві (де в 1765 р. навчалось лише 6 студентів) та три гімназії – в Казані, Москві й Петербурзі; кількість народних шкіл узагалі була мізерною [118, с. 84].

На думку В. Денисенка [76], прагнення уряду та Св. Синоду взяти під повний контроль місцеву православну церкву – духовного і матеріального лідера просвітницького руху українського суспільства – призвело до занепаду не тільки церковних установ, але й навчальних закладів, на базі яких вони діяли. Колегіуми було перетворено на духовні школи рівня семінарій (станових навчальних закладів, навчання в яких мало примусовий

характер, на відміну від України, де панували демократичні засади, добровільний характер вступу до вищих шкіл представників різних станів і вільного виходу з них [4, с. 348]), що зменшувало їх значення як загальноосвітніх навчальних закладів всеукраїнського рівня.

В умовах самодержавства велике значення мало особисте ставлення вищих посадовців до певного навчального закладу. Так, Катерина II бачила в Києво-Могилянській академії «розсадник вільнодумства», внаслідок чого заклад опинився у скрутному становищі; було відмінено низку академічних привілеїв, а у 1763 р. припинено виплату жалування викладачам [296, с. 294–295]. Однак після того як керівництву Академії вдалося переконати Катерину II у своїй лояльності, імператриця відновила асигнування грошей на її утримання, наказала відкрити при ній світську типографію «для друку книг як російською, так і іноземними мовами» [244, с. 594].

З другої половини XVIII століття було введено обов'язкові друковані підручники. Зокрема, у 1782 р. на всі протопопії було розподілено 4845 екземплярів нової азбуки (зокрема, на Роменську – 316) [362, арк. 58–58 зв.], що сприяло уніфікації освіти і водночас поклало край традиції розробки викладачами власних курсів, самостійності та творчому підходу в організації навчального процесу.

Безрезультатними були і звернення громадськості Києва, і митрополита А. Могилянського до імператриці з цих питань. На вищі посади почали призначали або не українців, або осіб, байдужих до національних інтересів, які тривалий час працювали в Росії. Особливо ревними провідниками курсу уряду і Св. Синоду були київські митрополити Г. Кременецький та С. Миславський. Водночас останній намагався наблизити програми академії до університетських, дбав про її матеріальне забезпечення. У цей час конкуренція між навчальними закладами загострилася: зокрема, С. Миславський висував вимогу дозволити церковно- і священнослужительським дітям Чернігівської єпархії навчатися в Київській

академії «таким класам, яких в Чернігівській семінарії не було», що сприяло б збільшенню кількості студентів в Академії [363, арк. 97]. Ця ініціатива не знайшла підтримки в єпископа Чернігівського та Ніжинського Іеофіла, який визначив, що діти Чернігівської єпархії мають навчатися лише в Чернігові, а ті, хто не з'явиться в новому навчальному році, підлягатимуть штрафу [363, арк. 97].

Навіть у кінці XVIII століття випускники Києво-Могилянської академії і колегіумів продовжували користуватися високим попитом на ринку праці. Так, у 1793 р. вийшло розпорядження брати на канцелярські вакансії в єпарших і духовних правліннях дітей церковнослужителів, які вміють каліграфічно і правильно писати [354, арк. 325]. З цією метою здійснювалася співпраця з навчальними закладами, де вчителі та префект мали спостерігати за цими вміннями учнів.

Вивчення джерел свідчить, що за часів Катерини II навіть існував проект переведення Академії до Києво-Печерської лаври, а в її приміщеннях Богоявленського (Братського) монастиря планувалося влаштувати шпиталь для солдатів [57]. Але, побоюючись великого суспільного резонансу від ліквідації «Київських Афін», російська влада обмежилася тактикою поступового виснаження закладу. Секуляризація церковних земель, ліквідація монастиря зруйнували традиційну матеріальну базу, різко погіршили фінансовий стан академії. Наприкінці XVIII століття Києво-Могилянську академію було реорганізовано в педагогічний навчальний заклад – Головну окружну академію, в якій завершували свою освіту випускники Чернігівської, Новгородської та Слуцької семінарій, готуючись стати вчителями народних училищ. А за реформою 1798 р. її фактично було перетворено на духовну академію [273, с. 382], чим завершилася історія славетного осередку суспільного, освітнього та духовного життя українців.

У кінці XVIII століття політика Російської імперії в галузі вищої освіти характеризувалася суперечливістю і непослідовністю: «культ Заходу» змінювався майже повним ігноруванням європейських досягнень (особливо

після Французької буржуазної революції). Охоронна політика уряду передбачала ретельну фільтрацію іноземних впливів (як джерела «інакомислія» і вільнолюбства), суворої цензури, вилучення іноземної літератури, табу на виїзд громадян (особливо козаків) за кордон. Показовим у цьому сенсі є наказ Павла I «Про заборону відправляти учнів в іноземні заклади» (1798 р.), яким було заборонено направляти студентів до університетів Європи: аргументація зводилася до поширення «нині в іноземних училищах шкідливих правил, і виховання незрілих умів неприборканих і розпусних розум підбурюючих» [345, арк. 30]. Унаслідок цих заходів багато новаторських культурно-освітніх проектів функціонувало напівлегально, переважно на приватному рівні (у формі автономістичних і просвітницьких гуртків, так званих «хутірських академій», салонів), а Україна, яка ніколи не відмежовувалася від світу штучними перепонами, була вилучена з європейського контексту та інкорпорована в імперські структури.

У цьому контексті заслуговує на увагу діяльність у 60-х роках XVIII – на початку XIX століття «Попівської академії» – культурно-освітнього гуртка, створеного О. Паліциним в с. Попівка поблизу Сум. Саме із цим середовищем, що знаходилося під впливом ідей Г. Сковороди, пов'язані ініціативи створення університету в Сумах і Харкові. Академік М. Сумцов високо оцінив значення «Попівської академії»: «У харківському краї, у кращій, найбільш населеній і багатій його частині, Сумському й Охтирському повітах, з'явився розсадник західноєвропейської освіти, переважно просвітньої і філантропічної французької літератури XVIII століття», що певний час (до появи Харківського університету) виконував функції вищого навчального закладу [393].

Діяльність гуртка О. Паліцина спрямовувалася на вивчення та популяризацію ідей Просвітництва, поширення освіти у краї, розвиток літератури і мистецтва, служіння батьківщині [11, с. 8]. На засіданнях «Попівської академії» оприлюднювалися авторські твори, аналізувалися

здобутки європейської науки, точилися дискусії на суспільно-політичні та освітньо-виховні теми – про сенс життя, значення творчості, моралі, освіти, виховання, проблеми суспільства.

Активну участь у діяльності цього інтелектуального осередку брали відомі просвітники, літератори, архітектори, художники, суспільні діячі, ліберальні поміщики, представники духовенства та відставні офіцери (М. Алфьоров, брати Павло та Михайло Байкови, Іван та Іполит Богдановичі, Є. Васильєв, С. Глінка, В. Капніст, В. Каразін, А. Кардашевський, К. Ланова, Є. Станевич, М. Ушинський, В. Ярославський та ін.), внесок яких у розвиток освіти перевершує провінційні дискусії загальнокультурного характеру [277, с. 6]. Необхідно зауважити, що серед діячів «Попівської академії» був Мусій Ушинський (рідний дядько видатного українського педагога К. Ушинського), який зібрав найбільшу суму пожертв від сумського шляхетства і охтирського купецтва для створення Харківського університету [130, с. 27].

Олександр Олександрович Паліцин (1741–1816 рр.) – просвітник, літератор, архітектор, перекладач, предводитель сумського дворянства, почесний член Харківського університету, який реалізовував «волю жити і працювати у відповідності зі своїм покликанням, знаходячи в цьому високе моральне задоволення» [293, с. 28]. Велику роль у розвитку смаків членів академії відіграли унікальна колекція творів образотворчого мистецтва та бібліотека (одна з найсолідніших на Слобожанщині). Ці зібрання згодом були подаровані Харківському університету.

Серед діячів гуртка були донька та вихованці О. Паліцина, яких він навчав архітектурі, живопису, прищеплюючи їм любов до мистецтва, літератури, природознавства. Вони користувалися його матеріальною підтримкою і жили в його маєтку [285, с. 197]. Відкриття ж у маєтку О. Паліцина приватної школи, де вчителювали сам просвітитель і його донька, сприяло поширенню елементарної освіти серед селян.

До видатних діячів «Попівської академії» належить також Василь Назарович Каразін (1773–1842 рр.) – учений і винахідник, який називав себе учнем Г. Сковороди; був ініціатором створення Міністерства народної освіти Російської імперії, заснування Харківського університету та реалізації прогресивної реформи системи освіти 1804 р. [317, с. 5–6]. У вихованні майбутніх поколінь В. Каразін особливо важливу роль відводив духовенству, яке мало «своїм прикладом навчити... людину-громадянина», займатися «просвітництвом народу». З цією метою необхідно відкривати гімназії, «відмежовані від обтяжливих засад застарілої схоластики», натомість викладати в них «чисте вчення Христове» [478, арк. 2].

Серед інших осередків, що поєднували культурно-освітні і автономістичні напрями діяльності, були Новгород-Сіверський гурток та гурток у с. Сваркове поблизу Глухова. Їх головною особливістю було те, що до їх складу входили представники гетьмансько-старшинських родин, які виступали за відновлення гетьманства і культурно-освітній розвиток України. Так, осередок під Глуховом об'єднував П. і П. Апостолів, Я. і А. Полуботків, Я. Марковича, С. Міклашевського, М. Скоропадського та ін. До Новгород-Сіверського гуртка входили А. Гудович, Г. Долинський, В. Капніст, О. Лобисевич, М. Миклашевський, Г. Полетика, А. Рачинський, Ф. Туманський, І. Халанський, В. Шишацький та ін.

У 60–70 роках XVIII століття у процесі підготовки до освітніх реформ у Російській імперії було розроблено низку шкільних проектів і започатковано багато цікавих ініціатив. Так, проект професора Московського університету П. Дільтея (1764 р.) передбачав організацію системи освіти на основі створення приватних шкіл, гімназій та трьох університетів (зокрема і в Батурині) [395, арк. 6].

Оригінальними є пропозиції виховання Києво-Могилянської академії В. Золотницького – депутата Комісії зі складання проекту нового Уложення законів Російської імперії від шляхетства Київського полку (1767 р.), який у дусі Просвітництва доводив, що саме освіта народу є основою благополуччя

держави. В його проекті представлено засади нової системи освіти, що складалася б із початкової (школи), середньої (гімназії) і вищої (університети) ланок. Передбачалася організація мережі приватних закладів, громадських шкіл при церквах, на утримання яких кожен мав надавати кошти залежно від статків. Середні школи (гімназії) призначалися для всіх верств, за винятком кріпаків [93, с. 117]. Тобто В. Золотницький пов'язував освітні реформи насамперед із розвитком громадської і приватної ініціативи.

Ще один проект організації загальнодоступних шкіл був розроблений у 1771 р. за участю вихованця Києво-Могилянської академії графа П. Завадовського.

У 1765 р. генерал-губернатор Малоросії П. Румянцев подав проект про заснування університету в Чернігові або в Києві, а в 1781 р. в доповіді Катерині II пропонував на її честь відкрити в Глухові вищу військову школу, посиляючись на місцеві традиції підготовки козаків. У 1786 р. вийшов царський указ про відкриття університету в Чернігові, що не було виконано під приводом браку коштів [268, с. 219]. Тоді ж під протекторатом князя Г. Потьомкіна було відкрито Академію мистецтв та музики в Катеринославі, яку, як свідчить Л. Баранівська, у 1787 р. було переведено до Кременчука, де вона проіснувала кілька років [27, с. 71].

Згідно з «Установленням для управління губерніями» (1775 р.) Катерини II, турбота про новостворені навчальні заклади покладалася на Прикази суспільної опіки [246, с. 414]. Проте за браком коштів ці школи так і не відкрилися.

У 1782 р. під наглядом Катерини II було створено «Комісію по заснуванню училищ» на чолі з вихованцем Києво-Могилянської академії П. Завадовським, що розробила план створення університетів і визначила умови вступу до них (подібні до Академії), але справа завмерла [20, с. 175].

З 1786 р. у Російській імперії було запроваджено «Статут народних училищ», що передбачав реформування сфери управління освітою: до обов'язків губернаторів віднесено нагляд за школами, а Приказ суспільної

опіки мав дбати про матеріальне та фінансове забезпечення сиротинців, шпиталів, лікарень, будинків для убогих та немічних тощо [246, с. 653, 657]; керівництво навчальною частиною здійснювали директори народних училищ, які призначалися губернаторами. Тож управління освітою набуло державного характеру і водночас бюрократизувалося.

Згідно з наказом Катерини II (1786 р.), у Російській імперії створювалися головні, середні та малі народні училища. На території Слобідської України відкрилося 6 малих народних училищ – в Острозі, Ізюмі, Богодухові, Сумах, Охтирці, Стародубі, на утримання кожного з яких передбачалося по 500 крб. [379, арк. 7]. Архівні матеріали свідчать, що в 1790 р. в Охтирському училищі навчалося 50 учнів, в Ізюмському – 26, у Сумському – 25, проте кількість учнів не була сталою. У 1799 р. за сприяння М. Міклашевського і Г. Полетики було відкрито мале народне училище в Ромнах, на яке виділялося 1000 руб. з місцевого бюджету [372, арк. 13.].

Тоді ж на території України було створено головні народні училища: за підрахунками різних авторів (В. Кравець [137, с. 75], О. Удод [306, с. 64], М. Ярмаченко [263, с. 79] та ін.), їх кількість коливалася від 3 до 10, причому жоден з них не враховує Харківське головне народне училище. Хоча про середню ланку в «Статуті народних училищ» взагалі не йшлося, функції середніх навчальних закладів виконували головні народні училища. Проте в цих закладах могли навчатися тільки представники вищих верств населення.

Тож створення народних училищ було спробою запровадження в Російській імперії системи світських середніх навчальних закладів і водночас це було кроком назустріч гендерній рівності – дівчата отримали змогу навчатися не тільки в пансіонах, але й у державних школах. За браком окремих закладів допускалося спільне навчання хлопчиків і дівчаток, але вік дівчини мав не перевищувати 12 років [108, с. 449]. Дівчата ж із початковою освітою мали право навчатися в жіночих пансіонах та інститутах.

Необхідно зазначити, що діяльність нових типів навчальних закладів не узгоджувалася з досвідом розвитку національного шкільництва на

Лівобережній та Слобідській Україні, внаслідок чого ігнорувалися демократичні традиції та громадський характер управління. Попри задекларований всестановий статус, тепер більшість учнів походило із привілейованих станів. До того ж головні народні училища мали поодинокий характер, що за кількісними та якісними показниками не задовольняло інтереси багатьох верств українського суспільства. Особливо яскраво це ілюструється на прикладі Києва, що мав суттєві особливості в політичному статусі, соціальному складі населення, рівні розвитку культури. Тут було відкрите одне головне народне училище, де навчалося в середньому 140 учнів, що не могло задовольнити потреби навіть киян [263, с. 134].

Про недовіру до нових шкіл та їх незначний авторитет серед населення свідчить і той факт, що українська громадськість, яка здійснювала суттєву матеріальну підтримку Академії та колегіумів, фактично припинила свою добродійну діяльність. Фінансування головних народних училищ здійснювалося переважно урядом або з місцевого бюджету.

За Статутом 1786 р. головні народні училища мали чотири класи. Тут викладалися читання, письмо, Закон Божий, Євангеліє, катехізис, священна історія, мораль, вчення про чини людини та громадянина, загальна історія, математика, загальна європейська географія, російська географія, російська історія, механіка, фізика, природнича історія, малювання, архітектура [246, с. 520]. Латинську, німецьку або французьку мову вивчали ті, хто мав намір продовжувати освіту в університетах та гімназіях. Як бачимо, за змістом освіти це наближало їх до колегіумів, однак зі значно зменшеним терміном навчання.

У головних народних училищах працювало до 15 вчителів, навантаження яких становило 10–48 годин на тиждень. Директор отримував 500 руб. на рік, вчителі – 150–400 руб. [379, арк. 4]. Більшість учителів новостворених закладів були випускниками Київської академії та колегіумів, які згодом сформували основу викладацького складу гімназій і багато зробили для їх розвитку.

Порівняльний аналіз засвідчує: якщо у 60–70 рр. XVIII ст. в колегіумах здобувало освіту понад 2200 осіб за рік, то в головних народних училищах – близько 730 учнів [93, с. 112]. Це доводить більшу популярність колегіумів. Зауважимо, що серед учнів головних народних училищ 4–11% становили дівчата, тоді як у колегіумах навчалися тільки юнаки. За соціальним складом серед учнів головних народних училищ Лівобережжя і Слобожанщини, на відміну від колегіумів, переважали вихідці з дворян і військових. Так, у Харківському головному училищі в 1798 р. із 306 учнів 102 було з дворянських сімей, 118 – обер-офіцерів, 29 – купців і 26 – міщан, 23 – солдатів і тільки 2 – духовних осіб [382, арк. 1].

На особливу увагу заслуговує діяльність Харківського казенного училища (1768 р.), що виникло в результаті відокремлення «додаткових класів» від Харківського колегіуму (тобто зберігало провідні характеристики закладів українського національного шкільництва) і водночас зазнало змін у результаті освітніх реформ кінця XVIII ст. Хоча в науковій літературі досить часто цей навчальний заклад структурно не виокремлюють (вважаючи його за «додаткові класи» Харківського колегіуму), проте певний час він мав свої особливості в управлінні і змісті освіти.

Це був світський середній навчальний заклад військового спрямування, що мав свої традиції. Його вихованці носили військову форму, зброю та відвідували практичні військові заняття (артилерійська стрільба, спорудження фортець та завоювання ними). Архівні матеріали дозволяють з'ясувати зміст навчання в Харківському казенному училищі, що охоплював Закон Божий, французьку та німецьку мову, російську грамоту, фортифікацію, артилерію, геометрію, арифметику, геодезію, малювання та живопис, історію та географію, вокально-інструментальну музику, танці, гру на клавикорді [455, арк. 36-36 зв.]. На відміну від колегіумів, було чітко визначено віковий ценз учнів (13–18 років).

Матеріали ДАХО свідчать, що претенденти на вчительські посади подавали характеристики з попередньої роботи, підтверджуючи свою

кваліфікацію та добропорядність. Так, у 1787 р. колезький протоколіст І. Переверзєв «виявив бажання бути при класах Інспектором, і просив про призначення його на цю посаду»; при цьому він надав характеристики з Харківського колегіуму та Воронежської семінарії, в яких зазначалося, що він має гарні знання «в науках» і є порядною людиною [376, арк. 67]. Зазначимо, що розмір заробітної плати варіювався залежно від особистих досягнень кожного викладача [455, арк. 37].

Вчителям дозволялося після схвалення керівництвом обирати методи та форми навчання і виховання, брати участь у розробці навчальної програми, додаючи потрібні дисципліни. При цьому інспектор контролював доцільність обрання методу, який би був легшим та ефективнішим для учнів [376, арк. 67 зв.].

Необхідно зазначити демократичність учнівського складу Харківського казенного училища: тут навчалися діти всіх верств населення (крім кріпосних), що споріднювало його з колегіумами. Архівні матеріали підтверджують [376, арк. 5], що малозабезпечені учні претендували на навчання за державний кошт. Серед них перевага надавалася дітям-сиротам державних службовців та військових [376, арк. 15], причому більшість дітей офіцерів змінювали шкільну лаву на військову службу [376, арк. 18].

Хоча Харківське казенне училище відіграло позитивну роль у розвитку освіти в Україні, проте у 1789 р. воно було ліквідоване шляхом приєднання до головного народного училища [159, с. 197], що сприяло стабілізації навчально-методичного забезпечення педагогічного процесу. Зокрема, внаслідок об'єднання постійно зростав обсяг бібліотечного фонду: якщо в 1790 р. було 679 «книг для учнів» [455, арк. 13 зв.], то в реєстрі 1798 р. зафіксовано 936 книг, з яких 95 роздано бідним учням і як винагороду за успіхи в навчанні [381, арк. 4–4 зв.].

Водночас це призвело до звуження змісту освіти. Так, у Харківському казенному училищі тепер вивчали російську, французьку та німецьку мову, риторику, історію, географію, арифметику, геометрію, фізику, архітектуру,

тригонометрію, геодезію, фортифікацію, артилерію, малювання [382, арк. 1]. Проте, як і раніше, велика роль відводилася дисциплінам мистецько-музичного спрямування, що дозволяло і надалі постачати співаків до придворного хору.

У ДАХО містяться матеріали щодо порядку публічних випробувань у Харківському казенному училищі у 1798 р. Вони передбачали відповіді на питання, виголошення доповідей, написання творів, розв'язання задач, переклади статей, креслення [380, арк. 1–4]. Найсумлінніші 77 учнів отримали похвальні листи [383, арк. 1–1 зв.].

Для Харківського головного казенного училища була характерна й тенденція до зростання учнівського контингенту: якщо в 1790 р. тут навчалось 176 учнів [455, арк. 16], то в 1798 р. – 341 [380, арк. 3]. Істотним джерелом фінансування була плата за навчання волонтерів (дітей із заможних дворянських сімей, які утримувалися власним коштом і жили окремо). Проте, попри збільшення кількості волонтерів, брак коштів залишався хронічною проблемою для цього та інших навчальних закладів, що фінансувалися за залишковим принципом. Порівняльний аналіз свідчить про нестабільність матеріального забезпечення закладу: якщо в 1790 р. виділялося 7616 руб., то в 1798 р. – 5085 руб. [379, арк. 4–4 зв.].

У 1798 р. в училищі працювало 27 чоловік (з них 14 учителів) [380, арк. 3]. Заробітна плата становила 150–400 руб. на рік, залежно від обсягу і якості роботи вчителя [379, арк. 4–4 зв.]. Так, у 1794 р. колишній учитель риторики Харківського колегіуму (і його вихованець) А. Крезов погодився викладати тут риторику і катехізис, отримуючи 200 руб. на рік і сподіваючись на збільшення винагороди «за ревність і старанність» [377, арк. 1–1 зв.]. У матеріалах ДАХО також є лист щодо призначення у 1798 р. на вчительську посаду вихованця колегіуму протоієрея В. Фотієва, який мав досвід викладання катехісису, логіки та красномовства в Харківському народному училищі [378, арк. 5].

Отже, політика уряду Російської імперії та Св. Синоду у другій половині XVIII століття, незважаючи на свою суперечливість, мала на меті системне вирішення освітніх проблем на загальнодержавному рівні. Причинами ж недосконалості освітніх реформ у Російській імперії були: брак спадкоємності ланок освіти; недостатня кількість навчальних закладів; незадовільність фінансування; неефективність системи управління; відсутність системи підготовки вчительських кадрів (основу викладацького складу нових шкіл становили вчителі колегіумів). Політика централізації, уніфікації, русифікації освіти, ігнорування російським урядом регіональних особливостей та традицій українського національного шкільництва також негативним чином позначилися на характері навчально-виховного процесу, розвитку української культури та призвели до деформації національної самосвідомості.

Висновки до розділу 3

Встановлено, що Лівобережна та Слобідська Україна в досліджуваний період досягли високого рівня культурно-освітнього розвитку; відбулося інституційне оформлення розгалуженої мережі закладів національного шкільництва, що в цілому задовольняла потреби населення в початковій, професійній, середній і вищій освіті. У першій половині XVIII століття почали функціонувати українські православні колегіуми (Чернігівський, 1700 р.; Харківський, 1726 р.; Переяславський, 1738 р.), Києво-Могилянська академія домоглася офіційного підтвердження статусу вищого навчального закладу (1701 р.). З метою підготовки висококваліфікованих службовців гетьманського уряду було створено Канцелярський курінь при Генеральній військовій канцелярії.

Застосування методу синхронного аналізу дозволило констатувати, що за рівнем грамотності населення України не поступалося багатьом країнам Європи і значно випереджало Росію. Опрацювання архівних матеріалів та

свідчень іноземних мандрівників підтвердило, що більшість українських сіл досліджуваного періоду мали свою церкву, школу і шпиталь при ній. Діахронний аналіз засвідчив, що кількість народних шкіл на Лівобережжі та Слобожанщині в середині XVIII століття була значно більшою, ніж у першій половині XIX століття після освітніх реформ уряду Російської імперії. Оригінальним феноменом культурно-освітнього життя був інститут мандрівних дяків, що ґрунтувався на засадах української народної педагогіки, користувався авторитетом у населення. Основу змістового компоненту закладів початкової освіти (полкових, сотенних, парафіяльних, дяківських, монастирських шкіл) становила елементарна грамотність з можливістю вивчення додаткових предметів. Забезпечення практично-доцільними знаннями, вміннями і навичками здійснювали заклади професійної освіти (музично-співацькі, художньо-мистецькі, військові, ремісничо-цехові).

З'ясовано, що в період «освіченого гетьманату» К. Розумовського освіта стала пріоритетом політики козацької держави (реалізація проекту загального початкового навчання; створення перших приватних пансіонів; розвиток професійної освіти, спроби започаткувати в Україні університети європейського зразка). Після скасування гетьманства (1764 р.) та полково-сотенного устрою (1765 р.) на території Лівобережної та Слобідської України уряд Російської імперії проводив освітню політику, спрямовану на поступове витіснення особливостей українського шкільництва. Прийняття «Статуту народних училищ» (1786 р.) законодавчо закріпило формування нової системи освіти, що повністю ігнорувала національні освітні традиції.

Методом структурно-порівняльного аналізу встановлено: якщо початкова школа України залишалася вірною старозаповітним цінностям, заповідям народної педагогіки, релігійному змісту освіти і патріархальним традиціям, закладеним ще в часи Київської Русі, то вищі рівні були більш відкритими до інновацій і міжкультурного діалогу. На основі аналізу першоджерел і сучасних наукових досліджень спростовано стереотипи про

догматизм і схоластичність викладання в Академії та її «училищних колоніях», на діяльність яких впливали прогресивні ідеї європейського і українського просвітництва, що сприяло гуманізації навчально-виховного процесу, зростанню поваги до особистості вихованця, розвитку демократичних засад.

Використання методів ретроспективного і логіко-семантичного аналізу при вивченні діяльності Чернігівського, Харківського, Переяславського колегіумів, Полтавської Слов'янської семінарії дозволило стверджувати, що ці навчальні заклади забезпечували своїх вихованців ґрунтовними знаннями і претендували на підвищення свого статусу. Базовим компонентом були «сім вільних наук», варіативна частина поступово вдосконалювалася за рахунок нових актуальних дисциплін. Запровадження в останній чверті XVIII століття викладання «вищих наук» (філософії і богослов'я) наблизило їх до вищих навчальних закладів.

Підтверджено поступову переорієнтацію схоластичного характеру викладання філософських курсів на раціоналістичну лейбніце-вольф'янську систему (прийняту в Європі), що вирізнялася щільним зв'язком із природничими науками, відсутністю антагонізму з канонами православ'я. Встановлено, що особливою ґрунтовністю вирізнялася філологічна підготовка вихованців Академії та колегіумів: крім класичних – латини, грецької, слов'янської і польської мов, вивчалися старосєврейська та сучасні засоби комунікації – французька, німецька, італійська та східні мови (за вибором). Естетичний розвиток вихованців здійснювався завдяки викладанню музики, малювання, вокального і багатоголосого співу, елементів театральної педагогіки. Гнучкість і варіативність змісту освіти уможливлювали врахування індивідуальних потреб і здібностей вихованців.

З'ясовано, що українознавче спрямування змісту національного шкільництва визначалося шляхом формування культу історичної пам'яті, вірності заповідям предків на основі ідеалу козака-лицаря, який боронить рідну землю і батьківську віру. Підтверджено, що більшість навчальної

літератури в початкових школах досліджуваного періоду становили рукописні шкільні збірники дяків-учителів з народними піснями, прислів'ями і матеріалом, пов'язаним з актуальними потребами українського суспільства.

У дослідженні узагальнено використання української мови у процесі викладання та написання творів провідними вітчизняними вченими-просвітниками (Л. Баранович, П. Величковський, К. Зиновіїв, І. Максимович, О. Митура, Д. Туптало, Ф. Прокопович). Вихованці закладів національного шкільництва були яскравими репрезентантами культури українського бароко – Д. Бортнянський, А. Ведель, І. Григорович-Барський, Г. Сковорода; І. Котляревський та О. Лобисевич заклали підвалини становлення української літературної мови; О. Павловський написав граматику нової української мови; М. Бантиш-Каменський, С. Величко, В. Рубан, А. Сатановський створили праці з історії України, що сприяли формуванню національної свідомості української молоді; представники гетьмансько-старшинських родин Марковичів, Полетик, Ханенків були першими дослідниками українських старожитностей.

Виявлено, що в Києво-Могилянській академії та православних колегіумах забезпечувалася підтримка творчих підходів до викладання (розробка авторських лекційних курсів та навчальної літератури); використовувався широкий спектр форм, методів і прийомів навчання (творчі проекти, диспути, театралізовані та рольові ігри, вправи прикладного характеру, реферування, анотування, написання дисертацій та інші), спрямованих на розвиток критичного мислення, самостійності та оригінальності думки. Пріоритет надавався позитивним методам стимулювання навчально-виховної діяльності: різним формам заохочення (похвала, подяка, публічне вшанування, настанова, обітниця, нагорода), змагальності та взаємоконтролю. Обмеження фізичних покарань, особливо щодо підлітків і юнаків, призвело до їх скасування в останній чверті XVIII століття. З'ясовано, що налагодженню паритетних стосунків у системі вчитель-учень сприяло право вихованців оскаржити неправомірні дії

вчителів, які зловживали своїм становищем, і домогтися їх звільнення з посади. Обґрунтовано реалізацію індивідуального та диференційованого підходів у навчанні, що здійснювалося завдяки підтримці обдарованої молоді (практика аудиторства, почесні посади в системі самоврядування, надання перспективи викладацької діяльності, відрядження на навчання за кордон, рекомендація на роботу); з невстигаючими вихованцями проводилися додаткові заняття та забезпечувалося оволодіння ними певним видом ремесла (навчання живопису, іконопису, аптекарству, технічні роботи з видавництва і оздоблення книг тощо).

Доведено, що навчально-виховний процес у закладах національного шкільництва мав гуманістичний характер. Значна увага приділялася формуванню корпоративної культури, патріотичному і громадянському вихованню молоді, повазі до викладачів і *alma-mater*, «доброчинній» поведінці, належному зовнішньому вигляду. Існувала колективна відповідальність викладачів і вихованців за результати навчально-виховної діяльності.

Визначено, що політика уряду Російської імперії та Св. Синоду стосовно українського національного шкільництва у другій половині XVIII століття полягала у спробі створення загальнодержавної системи освіти, яка не передбачала врахування інтересів багатьох верств українського суспільства, національних традицій виховання і громадського характеру управління навчальними закладами. Це супроводжувалося утвердженням великодержавних цінностей, посиленням станового, примусового та утилітарного характеру освіти, обмеженням міжкультурного діалогу («політика дозованого європеїзму»), впровадженням суворого бюрократичного контролю і жорсткої цензури. Внаслідок цього відбулося різке зменшення кількості народних шкіл, контингенту вихованців і рівня їх знань (нові типи шкіл не мали підтримки українського населення), активізація процесу відтоку «мізків» і талантів до Росії, що призводило до втрати національної еліти.

Отже, вивчення етапів розвитку освітньої мережі досліджуваного періоду дозволило виокремити її основні етапи та організаційні, змістові, методичні особливості функціонування навчальних закладів; характеристика політики уряду Російської імперії та Св. Синоду щодо розвитку національного шкільництва України засвідчила нівелювання вітчизняних освітніх традицій у другій половині XVIII століття.

Матеріали третього розділу висвітлені у працях автора [182–184; 187; 189–190; 194–195].

ВИСНОВКИ

Визначення провідних тенденцій та особливостей розвитку національного шкільництва на території Лівобережної та Слобідської України у XVIII столітті дозволило дійти таких **висновків**:

1. З'ясовано стан наукового розроблення проблеми в дорадянській, радянській та сучасній науковій літературі. Доведено, що більшість авторів XIX – початку XX століття відзначали високий культурно-освітній рівень розвитку України у XVIII столітті. Для історіографії радянського періоду була характерною тенденція до написання узагальнюючих праць; з другої половини XX століття почався сплеск наукового інтересу до історії національного шкільництва, що суттєво активізувався з проголошенням незалежності України. На сучасному етапі розширилася проблематика досліджень, з'явилася можливість аналізувати історико-педагогічні процеси на основі новітньої наукової методології.

Підтверджено, що обрана проблема є малодослідженою в сучасній історико-педагогічній науці; існує вагома перевага історичної, філософської, культурологічної, мистецтвознавчої науки стосовно дослідження розвитку національного шкільництва України у XVIII столітті, проте вони недостатнім чином висвітлюють педагогічні аспекти, що також є характерним для робіт іноземних вчених та представників української діаспори.

Уточнено формулювання основних понять – «національне шкільництво» та «національна освітня традиція».

Здійснено авторську класифікацію джерел на такі групи: офіційні документи та діловодна документація (архівні та опубліковані актові джерела та діловодна документація); матеріали особистого походження (щоденники, спогади, листи сучасників, свідчення іноземців); навчальна література, наукові та художні твори. Встановлено, що серед архівосховищ найбільшою насиченістю та інформативністю матеріалів щодо розвитку вітчизняної освіти у XVIII столітті вирізняються фонди ЦДІАУК, ДАСО та ІР НБУВ.

2. Розкрито комплекс зовнішніх і внутрішніх чинників становлення і розвитку національного шкільництва у XVIII столітті.

До зовнішніх чинників віднесено географічні (особливості географічного розташування України), політичні (розподіл українських земель між Польщею і Росією), ідеологічні (проникнення ідей гуманізму, Реформації, Контрреформації і Просвітництва), культурні (врахування надбань античних і середньовічних авторитетів, досягнень науки), педагогічні (вплив зарубіжної педагогічної думки), освітні (практика навчання українців в університетах Європи, використання досвіду єзуїтських і протестантських шкіл).

До внутрішніх чинників зараховано політичні (зміцнення козацької держави, освітня політика українських гетьманів, реформи уряду Російської імперії і Св. Синоду), ідеологічні (піднесення національної свідомості), соціально-економічні (розвиток буржуазних відносин, активізація торгівельних зв'язків, соціальне розшарування суспільства), духовні (православна парадигма, активна позиція української церкви в культурно-освітньому житті, традиції громадської і приватної доброчинності), ментальні (козацький лицарський ідеал, «культ знань», кордоцентризм, толерантність українського народу), педагогічні (вплив національних освітніх традицій, ідей народної та козацької педагогіки, українського просвітництва, виховного потенціалу національної еліти).

3. Виокремлено етапи та тенденції розвитку національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні в досліджуваний період.

I етап (1700–1764 рр.) – інтенсивної розбудови, період інституційного оформлення мережі закладів національного шкільництва: початкових шкіл (полкових, сотенних, парафіяльних, дяківських, монастирських), закладів професійної освіти (музично-співацьких, художньо-мистецьких, військових, ремісничо-цехових), Чернігівського, Переяславського, Харківського колегіумів, Полтавської Слов'янської семінарії, Канцелярського куреня та

Києво-Могилянської академії. Обґрунтовано, що найвищого рівня розвитку національне шкільництво досягло за часів «освіченого гетьманату» К. Розумовського (визнання освіти пріоритетом державної політики, спроби реформування галузі, активізація громадської і приватної ініціативи). Увиразнилися тенденції до демократизації, гуманізації, фундаменталізації, гуманітаризації, реалізації українознавчого спрямування освіти.

II етап (1764–1786 рр.) – інтеграції, період поступової трансформації українського національного шкільництва до загальноросійської системи освіти (після скасування гетьманства та інкорпорації українських земель до складу Російської імперії), що характеризується прагненням громадськості зберегти права та привілеї навчальних закладів Лівобережної та Слобідської України, відходом від вітчизняних прогресивних традицій і демократичних засад, активізацією відтоку «мізків» і талантів до Росії.

III етап (1786–1802 рр.) – асиміляції, період освітніх реформ уряду Російської імперії, організації нової системи освіти, занепаду традиційного національного шкільництва і нереалізованих просвітницьких проектів «малоросійського шляхетства», посилення тенденцій до централізації, уніфікації, регламентації, русифікації, секуляризації освіти, її станового та утилітарного характеру, змін у ціннісних засадах, меті, характері і змісті освіти, управлінні галуззю, міжнародному вимірі, стилі взаємин учитель-учень, навчально-методичному забезпеченні.

4. Визначено організаційні, змістові та методичні особливості функціонування закладів національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті.

Встановлено організаційні особливості розвитку національного шкільництва: демократичні і самоврядні традиції, всестановий і гуманістичний характер, принципи добровільності та рівних можливостей у здобутті освіти, наявність академічної свободи, що стимулювало прагнення до творчого пошуку і пошавлення наукової думки.

Доведено, що змістові особливості діяльності закладів національного шкільництва варіювалися відповідно до рівня освіти: в закладах початкової освіти вони характеризувалися гнучкістю, залежністю від потреб конкретної громади, індивідуальних особливостей учнів і професійної майстерності викладачів; у Києво-Могилянській академії та православних колегіумах увиразнилися тенденції до посилення інтелектуальної насиченості, наукоємності дисциплін (вивчення класичних і нових мов, математики, психології, етики, «вищих наук», елементів медицини і природознавства), забезпечення естетичної складової підготовки вихованців (музичні, рисувальні, театральні класи).

З'ясовано, що методичні особливості національного шкільництва полягали в поєднанні традицій та інновацій, реалізації індивідуального та диференційованого підходів до організації навчально-виховного процесу, застосуванні позитивних методів стимулювання активності вихованців, різних форм заохочення, змагальності, взаємонавчання, взаємоконтролю, активних методів і прийомів, що сприяло розвитку творчих здібностей, здатності до аргументації і захисту власної думки, формування особистої гідності.

5. Схарактеризовано політику уряду Російської імперії та Св. Синоду щодо розвитку національного шкільництва України в другій половині XVIII століття: створення загальноросійської системи освіти; розмежування навчальних закладів на світські та духовні; поглиблення їх вузькопрофесійного спрямування, станового та утилітарного характеру; розширення можливостей використання ідей і методичного доробку російського просвітництва; централізація, уніфікація та русифікація галузі; ігнорування традицій і особливостей українського національного шкільництва; обмеження вільного доступу до навчання; ліквідація демократичних і самоврядних засад; викорінення творчого підходу у викладанні.

Класифіковано зміни в розвитку національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні внаслідок інтеграції до загальноросійської системи освіти наприкінці XVIII століття: в ціннісних засадах (від «воля – Бог – Україна» до «православ'я – самодержавство – народність»); у меті навчально-виховного процесу (від вільного розвитку і самореалізації активної, творчої особистості до формування «вірнопідданого» громадянина і покірливого християнина); у характері освіти (від всестанового і добровільного до станового і примусового); в управлінні галуззю (від громадського до державного); у міжнародному вимірі (від вільного перебування в європейському культурно-освітньому просторі до охоронної політики «дозованого європеїзму»); у змісті навчання (від загальноосвітнього до вузькоспеціалізованого утилітарного); у стилі взаємин учитель-учень (від переважно демократичного до авторитарного); в навчально-методичному забезпеченні (від творчого викладання до уніфікованого і цензурованого).

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів обраної проблеми. Предметом спеціального вивчення можуть бути тенденції розвитку жіночої та професійної освіти на території України у XVIII столітті, трансформація функцій і соціального статусу вчителя, організація позанавчальної роботи у вітчизняних закладах освіти в досліджуваний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янова Н. М. Образотворче мистецтво як чинник національного виховання особистості (українознавчий аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.12 «Українознавство» / Н. М. Авер'янова. – К., 2007. – 17 с.
2. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II : 1721–1795. Т. I : 1721–1750 гг., ч. 1 / с введен. и прим. Н. И. Петрова. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1904. – 463 с.
3. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II : 1721–1795. Т. I : 1721–1750 гг., ч. 2 / с введен. и прим. Н. И. Петрова. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1904. – 508 с.
4. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Т. III : Царствование Екатерины II (1762–1796 гг.) – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1906. – 574 с.
5. Алексієвець Л. М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних слов'янських країн (XVII–XVIII ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль, 1999. – 216 с.
6. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія / А. М. Алексюк. – К. : Либідь, 1998. – 557 с.
7. Алешинцев И. А. История гимназического образования в России (XVIII и XIX в.) / И. А. Алешинцев. – СПб. : Издательство Богдановой, 1912. – 346 с.
8. Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы / А. Ю. Андреев. – М. : Знак, 2009. – 640 с.
9. Андрущенко В. Культура, ідеологія, особистість. Методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 577 с.

10. Антология педагогической мысли Украинской ССР / сост. Н. П. Калениченко. – М. : Педагогика, 1988. – 640 с.
11. Антологія просвітницької думки членів Попівської академії (кінець XVIII – початок XIX ст.) / упорядник та автор вступних статей О. І. Скоробагатська ; наук. ред. А. А. Сбруєва. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2006. – 382 с.
12. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К. : Дніпро, 1991. – 238 с.
13. Артемова Л. В. Історія педагогіки України : підручник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів / Л. В. Артемова. – К. : Либідь, 2006. – 424 с.
14. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – 696 с. ; 2003. – Т. 3. – 952 с.
15. Аскоченський В. Василь Григорович-Барський – знаменитый путешественник XVIII в. / В. Аскоченський. – К., 1854.
16. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею / В. Аскоченский. – К., 1856. – Т. 1. – 370 с. ; Т. 2. – 567 с.
17. Атаманенко А. Є. Співпраця Українського історичного товариства з українським науковим інститутом Гарвардського університету / А. Є. Атаманенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXX. – С. 263–268.
18. Бабишин С. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні : X – початок XX ст. / С. Бабишин. – К., 1991. – 381 с.
19. Багале́й Д. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : историческая монографія : в 2 т. Т. I : XVII–XVIII века : репринтное издание / Д. Багале́й, Д. Миллер ; відповідальний за випуск В. Жуков. – Х., 1993. – 572 с.
20. Багале́й Д. Очерки из русской истории / Д. Багале́й. – Х., 1911. – Т. 1. – 624 с. ; 1913. – Т. 2. – 374 с.

21. Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій ; передмова, коментар В. Кравченка ; художник, упорядник ілюстрацій В. Ріяка. – Х. : Дельта, 1993. – 256 с. : іл. – (Пам'ятки історичної думки України).
22. Багрій Т. В. Розвиток освіти і педагогічної думки на Переяславщині (початок XVIII – перша чверть XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Т. В. Багрій. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 20 с.
23. Бакай С. Ю. Музично-педагогічні ідеї та просвітницька діяльність Г. С. Сковороди на Слобожанщині : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С. Ю. Бакай. – Х., 2004. – 19 с.
24. Бакуменко П. Ханенки / П. Бакуменко, В. Кощій // Україна. – 1992. – № 26. – С. 1–4.
25. Бантыш-Каменский Д. История Малой России : в 3 ч. Ч. 1–3 / Д. Бантыш-Каменский. – 2-е издание. – М., 1830.
26. Барабаш Ю. Григорий Сковорода и традиция «мандров» : из заметок об украинской литературной старине / Ю. Барабаш // Вопросы литературы. – 1988. – № 3. – С. 86–110.
27. Баранівська Л. І. Гетьмансько-старшинське середовище і культурно-музичне життя в Україні другої половини XVII–XVIII ст. : дис. ... канд. мист. : 17.00.03 «Музичне мистецтво» / Л. І. Баранівська. – К., 2001. – 247 с. + 320 с. (додатки).
28. Березівська Л. Основоположні засади історико-педагогічних досліджень : теорія і методологія / Л. Березівська // Шлях освіти. – 2010. – № 1 (55). – С. 37–42.
29. Бех І. Д. Виховання особистості : сходження до духовності / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
30. Белашов В. І. Глухів – столиця Гетьманщини : до «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.) / В. І. Белашов. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. – 220 с.

31. Біляшівський Б. Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій / Б. Біляшівський // Український археографічний щорічник. – 2010. – Вип. 7, т. 10. – С. 243–258.

32. Боголюбов А. Н. Российская наука XVIII века / А. Н. Боголюбов // Вопросы истории. – 1980. – № 4. – С. 82–94.

33. Богуцький Ю. П. Українська культура в європейському контексті / Ю. П. Богуцький, В. П. Андрущенко, Ж. О. Безвершук [та ін.]. – К. : Знання, 2007. – 679 с.

34. Болотовата Г. В. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. : описово-статистичні джерела / Г. В. Болотовата. – К. : Наукова думка, 1989. – 392 с.

35. Бондаренко В. В. Педагогічні погляди та просвітницька діяльність Д. С. Туптала (Димитрія Ростовського) у контексті освітнього простору другої половини XVII – XVIII століть : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. В. Бондаренко. – Полтава, 2010. – 20 с.

36. Боплан Г. Опис України / Г. Боплан ; пер. з франц. В. Косик. – Львів : Мета, 1998. – 179 с.

37. Борисенко В. А. До проблеми соціально-економічних факторів феномену державницької школи української історіографії XVII – початку XIX ст. / В. А. Борисенко // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження : творча спадщина родини Марковичів : матеріали наукової конференції, (28–29 травня 1998 р., м. Глухів) / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : ІнЮРЕ, 1999. – С. 58–69.

38. Булгаков М. История Киевской академии / М. Булгаков. – СПб. : Типография Жирнакова, 1843. – 226 с.

39. «Быть русским по духу и европейцем по образованию» : университеты Российской империи в образовательном пространстве Центральной и Восточной Европы XVIII – начала XX в. : сб. ст.

/ [отв. сост. А. Ю. Андреев ; отв. ред. серии А. В. Доронин]. – М. : РОССПЭН, 2009. – 335 с. – (Россия и Европа. Век за веком).

40. Варипаєв О. М. Мандрівництво у східнослов'янській культурі : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / О. М. Варипаєв. – Х., 2000. – 19 с.

41. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских : в 4-х т. Т. 1. / А. А. Васильчиков. – СПб., 1880. – 624 с.

42. Васюта О. Музичне життя на Чернігівщині у XVIII–XIX ст. : історико-культурологічне дослідження / О. Васюта. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 1997. – 212 с.

43. Васюта О. Набори співаків з Чернігово-Сіверщини до придворної співацької капели у XVIII – першій половині XIX століття / О. Васюта // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 63–72.

44. Ваховський Л. Ц. Філософія виховання західної цивілізації в епоху просвітництва : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія виховання» / Л. Ц. Ваховський. – Х., 2002. – 40 с.

45. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава : Полтавський вісник, 1994. – 190 с.

46. Вечерський В. В. Гетьманські столиці України / В. В. Вечерський. – К. : Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2008. – 320 с. : іл. – (Невідома Україна).

47. Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII в. / Д. Вишневский // Труды Киевской духовной академии. – 1902. – №№ 1, 3, 5, 10 ; 1903. – №№ 6, 7, 8, 9.

48. Вишневский Д. Общее направление образования в Киевской академии в первой половине XVIII в. / Д. Вишневский // Киевская старина. – 1904. – Т. 84, № 1/3. – С. 169–178.

49. [Вишневский Д.] Случай из гувернёрской жизни : страничка из истории Полтавской семинарии за первую половину XVIII в. / Д. Вишневский // Киевская старина. – 1895. – № 1. – С. 7.

50. Вишневский Д. Средства содержания профессоров Киевской академии в первой половине XVIII в. / Д. Вишневский // Киевская старина. – 1896. – № 6. – С. 79–86.

51. Вишневський О. Український національний характер та сучасний ідеал виховання української молоді / О. Вишневський // Педагогічна думка. – 2013. – № 1. – С. 3–8.

52. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст. / О. Вінтоняк. – Львів ; Мюнхен, 1995. – 141 с.

53. Водолажченко О. З історії Харківського колегіуму в XVIII ст. / О. Водолажченко // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – 1927. – Т. 6. – С. 107–122.

54. Ганелин Ш. И. История педагогики / Ш. И. Ганелин, Е. Л. Голант. – М., 1940. – 408 с.

55. Глузман А. В. Университетское педагогическое образование. Опыт статистического исследования : монография / А. В. Глузман. – К. : Просвіта, 1996. – 312 с.

56. Год Б. В. Ідея всебічного й гармонійного виховання особистості в епоху європейського Відродження : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Б. В. Год. – Полтава, 2005. – 541 с. : табл.

57. Голубев С. История Киевской академии / С. Голубев // Университетские известия. – 1885. – №№ 11, 12 ; 1886. – №№ 5, 6, 8 ; 1887. – №№ 4, 5, 6, 7.

58. Голубев С. Киевская академия в конце XVII – начале XVIII вв. / С. Голубев // Труды Киевской духовной академии. – 1901. – № 11. – С. 306–406.

59. Голубев С. Очерки из истории Киевской духовной академии за XVIII ст. / С. Голубев // Киевская старина. – 1889. – № 4. – С. 1–26.

60. Голубчик Г. Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія» : дис. ... канд. іст. наук :

07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Г. Д. Голубчик. – Дніпропетровськ, 2003. – 209 с.

61. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 206 с.

62. Горенко Л. Гетьмани та козацька старшина як культурно-освітні діячі другої половини XVII – XVIII ст. в Україні / Л. Горенко // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 2/3. – С. 16–26.

63. Горський В. С. Alma-mater вищої освіти в Україні / В. С. Горський // Наукові записки НаУКМА. – 2000. – Т. 18 : Ювілейний випуск. – С. 81–87.

64. Горський В. С. Київ в історії філософії України / В. С. Горський, Я. М. Стратій, А. Г. Тихолаз, М. Л. Ткачук. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 2000. – 264 с. : іл.

65. Грачотті С. Спадок Ренесансу в українському бароко / С. Грачотті // Українське бароко : матеріали I конгресу Міжнародної асоціації україністів, (27 серпня – 3 вересня 1990 р.). – К., 1993. – С. 3–11.

66. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. : репринтне видання / М. Грушевський ; [ред. кол. : П. Сохань (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1994. – 704 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

67. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці / М. Грушевський. – Київ ; Львів, 1912. – 248 с. : іл.

68. Грушевський М. Три академії / М. Грушевський // Вісник АН України. – 1991. – № 11. – С. 89–99.

69. Грушевський О. Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII ст. / О. Грушевський // Україна. – 1924. – № 1/2. – С. 82–87.

70. Гуржій О. Гетьманська влада в Українській козацькій державі в першій чверті XVIII ст. : на прикладі діяльності І. Скоропадського :

автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / О. Гуржій. – К., 1999. – 32 с.

71. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. М. Гупан. – К., 2001. – 39 с.

72. Даденков М. Ф. Історія педагогіки / М. Ф. Даденков. – К. : Радянська школа, 1947. – 328 с.

73. Данилевский Г. Украинская старина : материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. Данилевский. – Х. : Издательство Заленского и Любарского, 1866. – 436 с.

74. Демидовский В. Кое-что из переяславского семинарского быта последней четверти прошлого [XVIII] века / В. Демидовский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1876. – № 11. – С. 341.

75. Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени её основания (1738 г.) до преобразования в 1817 г. / В. Демидовский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1888. – № 20. – С. 735–776.

76. Денисенко В. А. Духовна освіта в Україні Х–XVIII ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / В. А. Денисенко. – Чернівці, 2011. – 31 с.

77. Дзира І. Козацькі літописи 30-80-х рр. XVIII століття як історичне джерело та пам'ятки української історіографії : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / І. Дзира. – К., 2007. – 439 с.

78. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / О. М. Дзюба ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Інститут історії України, 2012. – 347 с.

79. Дічек Н. Феофан Прокопович і слов'янське освітнє барокко / Н. Дічек // Історико-педагогічний альманах. – 2007. – № 2. – С. 48–55.

80. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича : 1717–1767 гг. – К., 1893. – Т. 1. – 329 с. ; 1895. – Т. 2. – 342 с. ; 1897. – Т. 3. – 418 с. ; 1913. – Т. 4. – 385 с.

81. Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии : 1700–1712 гг. / Н. Докучаев // Черниговские епархиальные известия. – 1870. – №№ 14, 15, 16, 20 ; 1871. – №№ 1, 2.

82. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2 т. Т. 2 : Від половини XVII століття / Д. І. Дорошенко. – 2-ге вид., репр. – К., 1992. – 351 с.

83. Друганова О. М. Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. М. Друганова. – Х., 2009. – 42 с.

84. Дячук Л. Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII – початку XIX ст.) як пам'ятки історичної думки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Л. Дячук. – К., 2001. – 231 с.

85. Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 9 : Прил – С / ред. кол. : В. А. Смолій (гол.) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2012. – 944 с.

86. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

87. Енциклопедія українознавства : в 10 т. Т. 1–10 / гол. ред. В. Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1954–1989.

88. Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX століття) : дисертація у формі наукової доповіді на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / М. Б. Євтух. – К., 1996. – 70 с.

89. Ефименко П. Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору / П. Ефименко // Киевская старина. – 1883. – Т. 6, № 5. – С. 169–174.

90. Житецкий П. Странствующие школьники в Старой Малороссии / П. Житецкий // Киевская старина. – 1892. – Т. 36, № 1/3. – С. 189–205.

91. Житие Г. С. Сковороды, описанное другом его, М. И. Ковалинским / Н. Сумцов, Н. Добротворский // Киевская старина. – 1886. – № 9. – С. 103–150.

92. Жовтий С. А. Роль українців у розвитку російської культури в другій половині XVII – XVIII століттях : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12 «Українознавство» / С. А. Жовтий. – К., 2011. – 16 с.

93. Жураковский Г. Из истории просвещения в дореволюционной России / Г. Жураковский. – М. : Педагогика, 1978. – 160 с.

94. Задорожна О. День могилянського студента / О. Задорожна // Київська академія. – 2006. – Вип. 2/3. – С. 163–177.

95. Зайцев Д. А. Киево-Могилянская школа в ее влиянии на русскую религиозно-философскую мысль второй половины XVII в. : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03 «История философии» / Д. А. Зайцев. – М., 2010. – 179 с. : ил.

96. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>

97. Записки Ильи Федоровича Тимковского. Мое определение в службу : сказание в трех частях // Русский архив. – 1874. – Тетрадь 5. – Стлб. 1381–1382.

98. Записки о Полтаве и ее памятниках : [репринтное издание] / В. Е. Бучневич ; предисловие В. А. Мокляк. – Х. : Издательство «САГА», 2010. – 459 с. : ил.

99. Захара И. С. Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII – XVIII вв. : Стефан Яворский / И. С. Захара. – К., 1982. – 159 с.

100. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года / П. Знаменский. – Казань, 1881. – 806 с.

101. Золотухіна С. Т. Тенденції розвитку виховуючого навчання / С. Т. Золотухіна. – Х. : Основа, 1995. – 292 с.

102. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії : монографія / І. А. Зязюн. – Київ ; Черкаси : Видавничий відділ ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – 608 с.

103. Івченко Л. В. Реконструкція нотної колекції графа О. К. Розумовського за каталогами XVIII сторіччя / Л. В. Івченко ; О. С. Онищенко (гол. ред.). – К. : НБУВ, 2004. – 644 с. : ноти.

104. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Д. Ісаєвич. – Вид. 2-ге, перероблене і доповнене. – Львів : Вища школа, 1983. – 156 с.

105. Исаевич Я. Д. Украинская культура XVIII столетия / Я. Д. Исаевич // Вопросы истории. – 1980. – № 8. – С. 85–97.

106. Історія релігії в Україні : у 10 т. Т. 3 : Православ'я в Україні / ред. кол. : А. Колодний (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Український Центр духовної культури, 1999. – 559 с.

107. Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. – 4-те вид., стер. – К. : Либідь, 2002. – 656 с.

108. Історія української культури : у 5 т. Т. 3 : Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / гол. ред. кол. : Б. Патон (гол. ред.) [та ін.] ; ред. кол. : В. Смолій (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1246 с.

109. Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / упоряд. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя. – К., 2003. – 766 с. – (Вища освіта XXI століття).

110. Йосипенко С. Л. Духовна культура України XVII – першої половини XVIII століть (історико-філософський аналіз) : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.05 «Історія філософії» / С. Л. Йосипенко. – К., 2009. – 394 с.

111. Кагамлик С. Р. Світло духовності і культури. З історії Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст. / С. Р. Кагамлик. – К. : Наш час, 2008. – 327 с. : іл. – (Невідома Україна).

112. Каневська О. Б. Виховання особистості на засадах морально-християнських цінностей в Україні (XVI – перша половина XVIII століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Б. Каневська. – Луганськ, 1997. – 236 с.

113. Капніст Василь Васильович : енциклопедія історії України : в 8 т. Т. 4 / упорядники : В. Гончаренко [та ін.]. – К., 2007. – 528 с.
114. Кашуба М. В. Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / М. В. Кашуба. – К. : Наукова думка, 1987. – 527 с.
115. Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : [каталог]. Випуск 2 : Документи з історії Києво-Могилянської академії за матеріалами фондів інституту рукопису (1615–1817) / уклад. Т. В. Міцан ; відп. ред. Л. А. Дубравіна. – К. : НБУВ, 2003. – 480 с.
116. Києво-Могилянська академія в іменах : XVII–XVIII ст. : енциклопедія. – К. : КМАкадемія, 2001. – 736 с.
117. Кисіль С. Участь вихованців Києво-Могилянської академії у розвитку освіти : друга половина XVII – початок XVIII ст. / С. Кисіль // Український історичний журнал. – 1983. – № 2. – С. 88–94.
118. Ключевский В. Курс русской истории : полное издание в одном томе / В. Ключевский ; [Е. Г. Басова (отв. ред.)]. – М. : Издательство «АЛЬФА-КНИГА», 2009. – 1197 с. : ил.
119. Ковалевский А. Проект основания университета в Чернигове / А. Коваленко // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 394.
120. Коваленко О. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського : до постановки проблеми / О. Коваленко // Українська козацька держава. Витоки та шляхи історичного розвитку : матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – Київ ; Черкаси, 1994. – С. 186–192.
121. Ковтун Г. О. Вісімнадцятирічний президент Академії наук / Г. О. Ковтун // Вісник Національної академії наук України. – 2008. – № 8. – С. 60–65.
122. Кониський Г. Філософські твори : у 2-х т. Т. 1 / Г. Кониський ; ред. кол. : М. М. Верников, М. В. Кашуба, І. В. Паславський та ін. – К. :

Наукова думка, 1990. – 496 с. – (Пам'ятники філософської культури українського народу).

123. Кононова О. В. Музична культура Харкова кінця XVIII – початку XX ст. : [монографія] / О. В. Кононова. – Х. : Основа, 2004. – 176 с.

124. Константинов Н. А. История педагогики / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаетова. – 5-е изд., доп. и перераб. – М. : Просвещение, 1982. – 447 с.

125. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

126. Концепція національного виховання студентської молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/4310/

127. Концепція національно-патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/legislation/other/5397/>

128. Корж-Усенко Л. В. Діалектика традицій та інновацій у розвитку освітнього процесу в Україні : історіографічний аспект / Л. В. Корж-Усенко, Д. В. Мартиненко // Виховання, освіта, менеджмент, філософія, право : історичний аспект : матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, (20–23 вересня 2011 р., м. Євпаторія) / ред. кол. : О. В. Глузман (гол. ред.) [та ін.]. – Ялта : РВВ РВНЗ КГУ, 2011. – С. 126–129.

129. Корж-Усенко Л. В. Козацька педагогіка : досвід, реалії, перспективи / Л. В. Корж-Усенко // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал / ред. кол. : А. А. Сбруєва (гол. ред.) [та ін.]. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2014. – Вип. 4 (38). – С. 237-245.

130. Корж-Усенко Л. В. Становлення елітарної особистості в умовах «шляхетського гнізда» : досвід педагогічної фамілістики XIX – початку XX ст. / Л. В. Корж-Усенко // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія : Психолого-педагогічні науки / [за заг. ред. проф. Є. І. Коваленко]. – Ніжин, 2009. – № 4. – С. 25–29.

131. Корж-Усенко Л. В. Традиції та інновації в історії педагогіки України / Л. В. Корж-Усенко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал / ред. кол. : А. А. Сбруєва (гол. ред.) [та ін.]. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. – Вип. 4 (6). – С. 28–38.

132. Корчмарик Б. Духові впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України / Б. Корчмарик. – 2-ге вид. – Львів, 1993. – 164 с.

133. Костомаров Н. Две русские народности : письмо редактору / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – № 3. – С. 33–80.

134. Котляревський І. Енеїда / І. Котляревський ; мал. А. Базилевича. – К. : Видавництво «ФОРМ-Стебеляк», 2012. – 272 с.

135. Кочубей Т. Розвиток освіти на українських землях у II пол. XVII – кін. XVIII ст. / Т. Кочубей // Історико-педагогічний альманах. – 2007. – № 2. – С. 38–47.

136. Кочубей Т. Д. Розвиток української педагогічної думки другої половини XVII – XVIII століття крізь призму вітчизняних досліджень : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Т. Д. Кочубей. – Луганськ, 2013. – 44 с.

137. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки / В. П. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 359 с.

138. Кремень В. Г. Україна : альтернатива поступу (критика історичного досвіду) / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.

139. Кривошея В. Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648–1781 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. Кривошея. – К., 2006. – 33 с.

140. Крупницький Б. Культурне життя України за гетьмана Данила Апостола / Б. Крупницький. – Кіль, 1948. – 95 с.

141. Крыжановский Е. Церковно-приходские школы в Малороссии в XVIII в. / Е. Крыжановский // Руководство для сельских пастырей. – 1861. – № 3.

142. Кузь В. Основи національного виховання : концептуальні положення / В. Кузь, Ю. Руденко, З. Сергійчук. – Умань : ІСДО, 1993. – 109 с.

143. Кук В. Канцелярський курінь [школа] у Глухові / В. Кук // Знання та праця. – 1969. – № 2. – С. 18–19.

144. Кулікова Л. Традиції античної освіти у вітчизняних навчальних закладах XVII – першої половини XIX ст. / Л. Кулікова // Шлях освіти. – 2007. – № 3. – С. 39–45.

145. Лазаревский А. Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка (1727–1753) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 4. – С. 17–32 ; № 7. – С. 65–80 ; № 9. – С. 81–96 ; № 10. – С. 97–113 ; № 11. – С. 113–128.

146. Лазаревский А. Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка (1727–1753) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1885. – № 10. – С. 209–224.

147. Лазаревский А. Дневник Петра Даниловича Апостола / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 300–303.

148. Лазаревский А. Дневник Петра Даниловича Апостола / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1895. – № 7/8. – С. 100–155.

149. Лазаревский А. К сведениям о старинной малороссийской школе / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1896. – Т. 53, № 4. – С. 8–9.

150. Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1891. – № 4. – С. 97–116.

151. Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии / А. Лазаревский. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1892. – Т. 1. – 129 с. ; 1895. – Т. 2. – 146 с. ; 1896. – Т. 3. – 158 с. ; 1898. – Т. 4. – 135 с. ; 1899. – Т. 5. – 148 с.

152. Лазаревский А. Письмо санкт-петербургского архиепископа Сильвестра Кулябки к его брату – лубенскому полковнику И. П. Кулябке / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1893. – № 1. – С. 171–172.

153. Лазаревский А. Предположение об открытии французского пансиона для детей в Ромне : 1781 г. / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1890. – Т. 30, № 9. – С. 494–495.

154. Лазаревский А. Статистические сведения об украинской народной школе в XVIII в. / А. Лазаревский // Основа. – 1862. – № 5. – С. 82–89.

155. Лазаревский А. Универсал гетмана Скоропадского о переводе «книг правных» на малорусский язык / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1887. – Т. 17, № 4. – С. 788–789.

156. Лазаревский А. Частная переписка Григория Андреевича Полетики: 1750–1784 гг. / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1893. – №№ 3, 4, 5, 6, 10, 11 ; 1894. – №№ 4, 6, 10 ; 1895. – №№ 5, 6, 7.

157. Лазечко П. Меценати української культури / П. Лазечко, Л. Лазечко // Дзвін. – 2003. – № 2. – С. 116–130 ; № 4. – С. 107–116 ; № 7. – С. 111–117 ; № 8. – С. 126–132 ; № 9. – С. 125–131.

158. Лапшин С. А. Правління гетьманського уряду в Україні в 1734–1750 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / С. А. Лапшин. – Черкаси, 2009. – 21 с.

159. Латышина Д. И. История педагогики. Воспитание и образование в России (X – начало XX века) / Д. И. Латышина. – М., 1998. – 583 с.

160. Лебедев А. Мандрованные дьяки в Слободской Украине / А. Лебедев // Харьковский календарь на 1885 г. – Х., 1884.

161. Лебедев А. Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в нём университета / А. Лебедев // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1886. – № 1.

162. Левицкий П. Прошлое Переяславского духовного училища (бывшей Переяславской семинарии) / П. Левицкий // Киевская старина. – 1889. – № 2. – С. 424–444.

163. Левківський М. В. Історія педагогіки : навчальний посібник / М. В. Левківський. – Житомир, 2002. – 292 с.
164. Линчевский М. Педагогия древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии / М. Линчевский // Труды Киевской духовной академии. – 1870. – №№ 7, 8, 9.
165. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. : [навчальний посібник] / М. А. Литвиненко. – Х. : Видавництво Харківського університету, 1970. – 203 с.
166. Литвинов В. Зв'язки ранніх українських та німецьких просвітників на початку XVIII ст. / В. Литвинов // Філософська думка. – 1970. – № 4. – С. 104–116.
167. Литвинов В. Україна в пошуках своєї ідентичності : історико-філософський нарис / В. Литвинов. – К. : Наукова думка, 2008. – 527 с.
168. Литвинова Т. Один з перших істориків Роменщини : В. Г. Полетика / Т. Литвинова // 1100-літній Ромен : сторінки історії : матеріали ювілейної наукової конференції, (13–14 вересня 2002 р.) / [відповідальна за випуск В. І. Чмихова]. – Київ ; Ромни, 2002. – С. 3–6.
169. Литвинова Т. Суспільна думка України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. : Григорій та Василь Полетики : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 17.00.01 «Історія України» / Т. Литвинова. – Дніпропетровськ, 1992. – 21 с.
170. Лоський І. Українці на студіях в Німеччині в XVI–XVIII ст. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1931. – Т. 151. – С. 99–110.
171. Луговий О. Визначне жіноцтво України : історичні життєписи / О. Луговий. – К. : Ярославів вал, 2004. – 270 с.
172. Лужний Р. Тисяча років християнської культури на Україні / Р. Лужний // Сучасність : література, мистецтво, суспільне життя : зб. наук. ст. – Мюнхен, 1988. – Ч. 7/8 (327/328). – С. 192–205.
173. Лукашевич Ю. Б. О казаках Украины / Ю. Б. Лукашевич. – СПб. : Издательство СПбГУ, 2006. – 136 с. : ил.

174. Лутай В. С. Розробка сучасної філософії освіти на засадах синергетики / В. С. Лутай // Вища освіта України. – 2009. – № 1. – С. 33–35.

175. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навчальний посібник / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко. – К. : Знання, 2006. – 447 с. : іл.

176. Любименко И. Проект 1779 г. об устройстве филиала Академии наук в Глухове и о написании истории Украины / И. Любименко // Вестник Академии наук СССР. – 1935. – № 5. – С. 47–54.

177. Мазур П. Отчі світильники : сторінки з історії школи і педагогічної думки в Україні епохи Відродження (XV – початок XVIII ст.) / П. Мазур. – Донецьк : Український культурологічний центр, 1998. – 105 с.

178. Максимович Г. Обучение грамоте и воинской экзерциции в старой Малороссии до конца XVIII в. / Г. Максимович // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1913. – Т. 23, № 2. – С. 89–142.

179. Максимович М. О лаврской могилянкой школе / М. Максимович // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1846. – № 6. – С. 77–80.

180. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – Нью-Йорк, 1954. – 81 с.

181. Маркевич Н. История Малороссии : в 5 т. Т. 1–5 / Н. Маркевич. – М., 1842.

182. Мартиненко Д. В. Апробація педагогічних ідей видатних українських просвітителів у навчальних закладах XVIII століття / Д. В. Мартиненко // Обрії : науково-педагогічний журнал / ред. кол. : З. Нагачевська (гол. ред.) [та ін.]. – Івано-Франківськ, 2011. – № 2 (33). – С. 35–38.

183. Мартыненко Д. В. Влияние представителей киево-могилянской учености на развитие образования в Российской империи / Д. В. Мартыненко // Вестник науки Тольяттинского государственного

університета. Серія : Педагогіка, психологія. – Тольятти, 2013. – № 2 (13). – С. 195–197.

184. Мартиненко Д. В. Григорій Сковорода та інститут мандрівного вчительства / Д. В. Мартиненко // Переяславські Сковородинівські читання : зб. наук. пр. / [за заг. ред. М. П. Корпанюка]. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 1. – С. 293–298.

185. Мартиненко Д. В. Доброчинність і меценатство у життєдіяльності українських просвітителів XV–XVI ст. / Д. В. Мартиненко // Педагогічні науки : зб. наук. пр. / ред. кол. : А. А. Сбруєва (гол. ред.) [та ін.]. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. – Ч. 3. – С. 124–133.

186. Мартиненко Д. В. Епістолярії як джерело з історії педагогіки / Д. В. Мартиненко // Наукові записки. Серія : Психолого-педагогічні науки / [за заг. ред. проф. Є. І. Коваленко]. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – № 4. – С. 82–86.

187. Мартиненко Д. В. Історія педагогіки України : традиції та педагогічні інновації / Д. В. Мартиненко, Л. В. Корж-Усенко // Інновації у професійно-педагогічній підготовці майбутнього вчителя : методологічні, змістові та методичні засади : [монографія] / [за ред. проф. А. А. Сбруєвої]. – Суми : Видавництво «МакДен», 2011. – С. 106–146.

188. Мартиненко Д. В. Контекстуальні особливості розвитку шкільництва України доби бароко : ракурс міжкультурних взаємовпливів / Д. В. Мартиненко, Л. В. Корж-Усенко // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації : науковий журнал / ред. кол.: В. М. Бебик (гол. ред.) [та ін.]. – Київ : Університет «Україна», 2011. – № 2. – С. 383–386.

189. Мартиненко Д. В. Національне шкільництво на Лівобережній та Слобідській Україні (XVIII століття) / Д. В. Мартиненко. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013. – 172 с.

190. Мартиненко Д. В. Пріоритети політики «освіченого гетьманату» К. Розумовського / Д. В. Мартиненко, Л. В. Корж-Усенко // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал / ред. кол. :

А. А. Сбруєва (гол. ред.) [та ін.]. – Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2012. – № 3 (21). – С. 12–20.

191. Мартиненко Д. В. Релігійний чинник у розвитку національного шкільництва України в XVIII ст. / Д. В. Мартиненко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : наук. зб. / ред. кол. : Н. Побірченко (гол. ред.) [та ін.]. – Умань, 2012. – Вип. 42, ч. 1. – С. 278–283.

192. Мартиненко Д. В. Розвиток національного шкільництва в Україні у XVIII ст. як предмет наукових досліджень / Д. В. Мартиненко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2013. – № 10 (269), травень. – С. 280–289.

193. Мартиненко Д. В. Розвиток освіти на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII ст. : джерелознавчий аспект / Д. В. Мартиненко // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології : [науковий журнал] / ред. кол. : А. А. Сбруєва (гол. ред.) [та ін.]. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. – № 4 (30). – С. 42–53.

194. Мартиненко Д. В. Роль Києво-Могилянської академії в діалозі культур : історичний вимір / Д. В. Мартиненко // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія : Педагогіка і психологія : зб. ст. / ред. кол. : О. В. Глузман [та ін.]. – Ялта : РВВ КГУ, 2011. – Вип. 29, ч. 2. – С. 69–75.

195. Мартиненко Д. В. Тенденції розвитку мистецької освіти на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті / Д. В. Мартиненко // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал / ред. кол. : А. А. Сбруєва (гол. ред.) [та ін.]. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. – № 7 (9). – С. 75–83.

196. Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 07.00.01 «Історія України» / В. Л. Маслійчук. – Х., 2001. – 18 с.

197. Маслійчук В. Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. / В. Маслійчук. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 400 с.

198. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : навчальний посібник / Л. А. Медвідь. – К. : Вікар, 2003. – 335 с.
199. Медынский Е. Н. Школа и педагогика в России в первой половине XVIII в. // Очерки по истории педагогики / под ред. Н. А. Константинова. – М., 1952. – С. 83–86.
200. Микитась В. Ваганти та мандрівні дяки / В. Микитась // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 99–108.
201. Микитась В. Л. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Л. Микитась. – К. : Абрис, 1994. – 288 с. : іл.
202. Миловидов Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині : 1760–1803 рр. / Л. Миловидов // Записки Чернігівського наукового товариства. – 1931. – Т. 1. – С. 65–89.
203. Миловидов Л. Проекти університету в Києві в другій половині XVIII ст. / Л. Миловидов // «Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва». – Т. 1. – К. : ВУАН, 1931. – С. 295–306.
204. Милорадович Г. О роде дворян Полуботок / Г. Милорадович. – К. : Тип. И. и А. Давиденко, 1870. – 60 с.
205. Михайличенко О. В. Музично-естетичне виховання дітей та молоді в Україні (ретроспективно-теоретичний аспект) : монографія / О. В. Михайличенко. – Вид. 2-ге, перероб. та доповн. – Суми : Видавництво «Козацький вал», 2007. – 356 с.
206. Мицик Ю. А. З матеріалів до історії Києво-Могилянської академії / Ю. А. Мицик // Наукові записки НаУКМА. – 2002. – Т. 20, ч. 1 : Історичні науки. – С. 45–55.
207. Міцан Т. В. Києво-Могилянська академія (1615–1817) у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського : документознавчий аналіз : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / Т. В. Міцан. – К., 2003. – 18 с.

208. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник : в 4-х т. Т. 1–4 / В. Л. Модзалевский. – К., 1908–1914.
209. Мозговий І. П. Неоплатонізм і християнство : монографія / І. П. Мозговий. – Суми : Козацький вал, 1997. – 213 с.
210. Мусин-Пушкин А. А. Сборник статей по вопросу школьного образования на Западе и в России : по личным наблюдениям : в 2-х т. / А. А. Мусин-Пушкин. – СПб., 1912. – Т. 1. – 415 с. ; Т. 2. – 414 с.
211. Н. И. Опыт обязательного обучения казацких детей грамоте в Лубенском полку в 1762 г. / Н. И. // Киевская старина. – 1906. – № 1. – С. 1–5.
212. Навольська Г. І. Педагогічна діяльність ордену єзуїтів в Україні (XVII – перша половина XVIII ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Г. І. Навольська. – Тернопіль, 2011. – 21 с.
213. Назаренко М. П. З історії становлення музичної освіти в Україні / М. П. Назаренко // Наукові записки. Серія : Педагогічні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ імені В. Винниченка, 2006. – Вип. 68. – С. 151–157.
214. Наливайко Д. Очима Заходу : Україна в рецепції Західної Європи XI–XVIII ст. / Д. Наливайко. – К. : Основи, 1998. – 578 с.
215. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/ru/documents/15828.html>
216. Начальное народное образование в России : в 4 т. Т. 1–4 / под ред. : Г. А. Фальборка и В. И. Чарнолуского. – СПб., 1900–1905.
217. Неосуществившийся университет в Новгород-Северске : два письма о нем 1802–1803 гг. // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 592–597.
218. Нешев Г. Болгарсько-українські культурно-історичні зв'язки XV–XVIII ст. / Г. Нешев. – Софія , 1997. – 48 с.
219. Ніколаї Г. Ю. Методологія та технологія науково-педагогічних досліджень : навчальний посібник / Г. Ю. Ніколаї. – Суми, 1999. – 106 с.

220. Нічик В. Внесок діячів Києво-Могилянської академії в єднання духовних культур російського, українського і білоруського народів / В. Нічик // Філософська думка. – 1974. – № 5. – С. 67–80.

221. Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура / В. М. Нічик. – К. : Український Центр духовної культури, 2001. – 252 с. : іл.

222. Нудьга Г. А. На літературних шляхах : дослідження, пошуки, знахідки / Г. А. Нудьга. – К. : Дніпро, 1990. – 351 с. : іл.

223. Огієнко І. Українська культура : історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – 5-те видання. – К. : Наша наука і культура, 2002. – 342 с.

224. Оглоблин О. Люди старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1959. – 327 с.

225. 11 писем пешехода Василия Григоровича-Барского 1723–1746 гг. // Русский архив. – 1874. – № 9. – С. 513–532.

226. Олійників О. Козацька читанка / О. Олійників // Радянська школа. – 1989. – № 4.

227. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / ред. П. Федоренко. – К., 1931. – 592 с.

228. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / упорядник і передмова Т. Б. Ананьєвої. – К., 1997. – 324 с. : іл.

229. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / уклад. : В. О. Пірко, О. І. Гуржій. – К. : Наукова думка, 1991. – 224 с.

230. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. / отв. ред. Э. Д. Днепров. – М. : Педагогика, 1989. – 480 с.

231. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. / С. Павленко. – 2-ге вид. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 268 с. : іл.

232. Павловский И. Из первой поры существования Переяславской семинарии / И. Павловский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1878. – № 2. – С. 93–99.

233. Павловский И. Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения / И. Павловский // Киевская старина. – 1904. – № 1. – С. 1–40.

234. Панащенко В. Навчання козацьких дітей грамоті та військовій справі на Лівобережній Україні в XVIII ст. / В. Панащенко // Український історичний журнал. – 1972. – № 2. – С. 103–108.

235. Панащенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.) / В. В. Панащенко. – К., 1995. – 209 с.

236. Паньок Т. В. Сильова еволюція в іконописі Слобожанщини XVII – початку XIX ст. : автореф. дис. ... канд. мист. : 17.00.05 «Образотворче мистецтво» / Т. В. Паньок. – Х., 2005. – 22 с.

237. [Пархоменко В.] К истории образования на Украине / В. Пархоменко // Киевская старина. – 1905. – № 9. – С. 235–247 ; № 10. – С. 126–132.

238. [Пархоменко В.] Отношение духовенства Переяславской епархии в XVIII в. к обучению детей в семинарии / В. Пархоменко // Полтавские епархиальные ведомости. – 1906. – № 15. – С. 701–704.

239. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 гг.) / В. Пархоменко. – Полтава, 1908. – 130 с.

240. [Пархоменко В.] Переяславская семинария в конце XVIII в. : 1785–1800 гг. / В. Пархоменко // Полтавские епархиальные ведомости. – 1906. – № 12. – С. 584–585.

241. Переяславская семинария в первые 47 лет своего существования : 1738–1785 гг. // Полтавские епархиальные ведомости. – 1906. – № 10. – С. 288–294 ; № 11. – С. 328–343.

242. Петров Н. Значение Киевской академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 г. до половины XVIII в.

/ Н. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1904. – № 4. – С. 520-577 ; № 5. – С. 50–102.

243. Петров Н. Киевская академия в гетманство Кирилла Разумовского : 1750–1763 гг. / Н. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1905. – № 5. – С. 51–93.

244. Петров Н. Киевская академия в царствование императрицы Екатерины II : 1762–1796 гг. / Н. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1907. – № 7. – С. 459–494 ; № 8. – С. 582–609 ; № 11. – С. 245–297.

245. Пішоваров О. В. Становлення і розвиток світської середньої освіти на Лівобережжі та Слобожанщині (друга половина XVIII – перша третина XIX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / О. В. Пішоваров. – Х., 2002. – 244 с.

246. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. : в 45 т. – СПб. : Типография II отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XX : 1775–1780 гг. – 1034 с. ; Т. XXII : 1784–1788 гг. – 1168 с.

247. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Полонська-Василенко. – 2-ге видання. – К., 1993. – 608 с.

248. Пономарева В. В. Русское женское образование в XVIII – начале XX века : приобретения и потери / В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова // Мир истории. – 2000. – № 6. – С. 6–14.

249. Посохова Л. Ю. «Академічне повсякдення» викладачів та учнів православних колегіумів України XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії : в 2-х томах. Т. 1 : Практики, казуси та девіації повсякдення / відп. ред. В. Горобець. – К. : Інститут історії НАН України, 2012. – С. 141–186.

250. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох : православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. : [монографія] / Л. Ю. Посохова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 399 с.

251. Посохова Л. Ю. Харківський колегіум : XVIII – перша половина XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Х. : Бізнес-інформ, 1999. – 168 с.

252. Потапенко О. Б. Ідея виховання моральної особистості у спадщині українських педагогів-мислителів другої половини XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Б. Потапенко. – Кіровоград, 2009. – 20 с.

253. Приватні листи XVIII ст. / підготував до видання В. А. Передрієнко. – К. : Наукова думка, 1987. – 172 с.

254. Прокопович Ф. Філософські твори : в 3-х т. Т. 1 / Ф. Прокопович ; переклад з латинської. – К., 1979. – 512 с.

255. Прокопович Ф. Філософські твори : в 3-х т. Т. 2 / Ф. Прокопович ; переклад з латинської. – К., 1980. – 319 с.

256. Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 г. // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С. 317–345.

257. Путро О. Гетьман України Кирило Розумовський (нові штрихи до соціально-політичного портрета) / О. Путро // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 105–118.

258. Путро О. Розвиток шкільної освіти в Україні за доби середньовіччя [XI – перша половина XIX ст.]. / О. Путро // Збірник наукових праць Київського державного інституту культури. – 1994. – № 2. – С. 20–35.

259. Разумовский // Энциклопедический словарь / издатели : Ф. Брокгауз, И. Ефрон. – СПб. : Типография И. А. Ефрона, 1899. – Т. XXVI. – С. 201–204.

260. Різниченко В. Проект українського університету в Батурині / В. Різниченко. – К., 1916. – 16 с.

261. Рклицкий С. Указ об обязательном обучении детей священнослужителей в школах латинскому языку 1723 г. / С. Рклицкий // Киевская старина. – 1903. – № 9. – С. 111–112.

262. Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII – XIX вв. : в 2 т. Т. 1 : XVIII век / С. В. Рождественский. – СПб. : Типография М. А. Александрова, 1912. – 680 с.

263. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) : нариси / ред. кол. : М. Ярмаченко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Радянська школа, 1991. – 384 с.

264. Руденко Ю. Д. Українська козацька педагогіка : витоки, духовні цінності, сучасність : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Ю. Д. Руденко, О. Т. Губко. – К. : МАУП, 2007. – 384 с.

265. Рудчук Ю. А. Духовна музика України у XVIII–XIX століттях : автореф. дис. ... канд. мист. : 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Ю. А. Рудчук. – К., 2001. – 16 с.

266. Рябцев А. М. Роль Київської академії в розвитку музичної культури і освіти в Україні у XVIII ст. / А. М. Рябцев // Наукові праці. Серія : Педагогічні науки. – Миколаїв : МДГУ імені П. Могили, 2004. – Т. 36, вип. 23. – С. 90–93.

267. Сазонова Л. Восточнославянские академии XVI – XVIII вв. в контексте европейской академической традиции / Л. Сазонова // Славяноведение. – 1995. – № 3. – С. 46–61.

268. Самойленко Г. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій половині XVII–XVIII ст. / Г. Самойленко, С. Самойленко – Ніжин : Видавництво НДУ, 2007. – 241 с.

269. Сапухіна Л. П. Внесок родини Полетик з Роменщини у вітчизняну науку, культуру та громадсько-політичне життя / Л. П. Сапухіна // 1100-літній Ромен : сторінки історії : ювілейна наукова конференція,

(13–14 вересня 2002 р.) / [відповідальна за випуск В. І. Чмихова]. – Київ ; Ромни, 2002. – С. 71.

270. Сбруєва А. А. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах : навчальний посібник / А. А. Сбруєва, М. Ю. Рисіна. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2000. – 208 с.

271. Сбруєва А. А. Педагогічна думка членів Попівської академії / А. А. Сбруєва // Педагогічні науки : зб. наук. пр. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 1998. – С. 11–20.

272. Сердюк І. Полкових городів обивателі : історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / І. Сердюк. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.

273. Сірополко С. О. Історія освіти в Україні / С. О. Сірополко ; підготував Ю. Вільчинський. – 2-ге вид. – Л. : Афіша, 2001. – 664 с.

274. Січинський В. Вища освіта на Україні старих часів XVI–XVIII ст. / В. Січинський // Календар «Українського голосу» на 1957 р. – Вінніпег, 1956. – С. 39–50.

275. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожів по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В. Січинський. – Авгсбург, 1946. – 116 с.

276. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2-х т. Т. 2 / Г. Сковорода. – К. : Наукова думка, 1973. – 574 с.

277. Скоробагатська О. І. Виховні цінності у просвітницькій спадщині членів Попівської академії (кінець XVIII – початок XIX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. І. Скоробагатська. – Суми, 2006. – 218 с.

278. Смолій В. А. Українська державницька ідея XVII–XVIII століть : проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1997. – 367 с.

279. Соколовська Л. А. Розвиток освітнього процесу в колегіумах України (XVIII – початок XIX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01

«Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. А. Соколовська. – К., 2011. – 267 с.

280. Спеціалізовані та архівні фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/IR/fond.html>

281. Стратий Я. М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я. М. Стратий, В. Д. Литвинов, В. А. Андрушко. – К. : Наук. думка, 1982. – 347 с.

282. Ступарик Б. Національна школа : витоки, становлення : навчально-методичний посібник / Б. Ступарик. – К. : ІЗМН, 1998. – 336 с.

283. Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.

284. Сумрай І. Українська етнічна ментальність та особливості становлення духовності бароко : друга половина XVII – перша половина XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 17.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / І. Сумрай. – К., 1994. – 16 с.

285. Сумцов М. Ф. Слобожане : історико-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов ; під ред. Д. І. Багалія. – Х. : Союз, 1928. – 240 с.

286. Сумщина в іменах : енциклопедичний словник / гол. ред. В. Б. Звагельський. – 2-ге видання, перероблене та доповнене. – Суми : АС-Медіа, 2004. – 776 с.

287. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем / О. Сухомлинська. – К., 2003. – 67 с.

288. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес в Україні : регіональний вимір / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2007. – № 2. – С. 42–49.

289. Сухомлинська О. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 41–45.

290. Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку / Є. І. Сявавко. – К. : Наукова думка, 1974. – 151 с.

291. Таирова-Яковлева Т. Г. К вопросу об уровне образованности и эпистолярной культуры представительниц казацкой старшины второй половины XVII – начала XVIII вв. / Т. Г. Таирова-Яковлева // Сіверянський архів : науковий щорічник / ред. кол. : О. Б. Коваленко (відп. ред.) [та ін.]. – Чернігів : Чернігівські обереги, 2008. – Вип. 2. – С. 19–21.

292. Тененьова Ю. Друге життя галантної епохи / Ю. Тененьова // Політика і культура. – 2001. – № 29 (112). – С. 48–49.

293. Тесля М. П. Олександр Олександрович Паліцин і його «Паліцинська академія» / М. П. Тесля. – Суми : Видавництво «МакДен», 2010. – 423 с.

294. Титов Ф. К вопросу о значении Киевской академии для православия и русской народности в XVII–XVIII вв. / Ф. Титов // Труды Киевской духовной академии. – 1903. – № 11 – С. 375–407 ; 1904. – № 1. – С. 59–100.

295. Титов Ф. К истории Киевской академии в XVII–XVIII вв. / Ф. Титов // Труды Киевской духовной академии. – 1909. – № 9, 10 ; 1911. – № 1, 6, 12 ; 1912. – № 10, 12.

296. Титов Ф. Русский царствующий дом Романовых в его отношениях к Киевской духовной академии / Ф. Титов // Труды Киевской духовной академии. – 1913. – № 7. – С. 469–505 ; № 10. – С. 279–328.

297. Титов Ф. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – початок XIX ст. / Ф. Титов. – К. : Друк. Укр. акад. наук., 1924. – 434 с.

298. Томозов В. В. Генеалогія козацько-старшинських родів : історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. В. Томозов. – К., 2005. – 20 с.

299. Торбаков И. Б. Киево-Могилянская академия и российское Просвещение (литературно-издательская деятельность воспитанников Киево-

Могилянської академії в Петербурзі і Москві во второй половині XVIII віка) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / І. Б. Торбаков. – К., 1997. – 289 с.

300. Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (XVIII ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / О. І. Травкіна. – К., 2003. – 225 с.

301. Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык / Н. С. Трубецкой ; В. М. Живов (сост.) ; Н. И. Толстой (вступ. ст.), Л. Н. Гумилев (вступ. ст.). – М. : Прогресс-Универс, 1995. – 800 с. – (Филологи мира).

302. Туляков О. О. Античні ідеї освіти та виховання у творчій спадщині Г. С. Сковороди : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. О. Туляков. – Суми, 1999. – 16 с.

303. 1702 г. Посылка в Киев за книгами, учителями, студентами, «спевакуми» и прочими // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1904. – № 1. – С. 15–16.

304. Удод О. Навчально-виховний процес у початкових школах Чернігівщини кінця XVIII – першої половини XIX ст. / О. Удод // Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів, 1985. – С. 64.

305. Удод О. Початкова освіта на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / О. Удод // Український історичний журнал. – 1969. – № 9. – С. 83–91.

306. Удод О. Середня та вища освіта на Україні : кінець XVIII – XIX ст. / О. Удод // Український історичний журнал. – 1970. – № 6. – С. 84–91.

307. Українська культура / за ред. Д. Антоновича ; [упорядник С. В. Ульяновська ; вступна стаття І. М. Дзюби ; переднє слово М. Антоновича ; додатки : С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського]. – К. : Либідь, 1993. – 592 с. : іл. – (Пам'ятки історичної думки України).

308. Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. Кн. 1 : Х–ХІХ століття : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Сухомлинська (ред.) [та ін.]. – К. : Либідь, 2005. – 624 с.

309. Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков : антология : учебное пособие для вузов / сост. : А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. – М. : РОССПЭН, 2011. – 527 с.

310. Фицик Л. Виникнення та еволюція української козацької старшини Гетьманщини (1648–1782 рр.). Історіографія проблеми : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Л. Фицик. – К., 2007. – 20 с.

311. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет (Гумилевский). – Чернигов, 1873.

312. Харалампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь : в 3 т. Т. 1 / К. В. Харлампович. – Казань, 1914. – 878 с.

313. Хижняк З. Історія Києво-Могилянської академії / З. Хижняк, В. Маньківський. – 2-ге вид., доповн. і перероб. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 203 с.

314. Хижняк З. Києво-Могилянська академія / З. Хижняк. – К., 1988. – 268 с.

315. Хлистун І. Г. Національне виховання в родинях української еліти (кінець ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. Г. Хлистун. – К., 2006. – 20 с.

316. Хрестоматія з історії педагогіки : в 2-х ч. Ч. 1 : Вітчизняна школа і педагогіка / упоряд. та авт. вступ. ст.: М. Ю. Рисіна, А. А. Сбруєва. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. – 300 с.

317. Хридошкин А. В. Общественно-политические взгляды В. Н. Каразина : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01 «История Украины» / А. В. Хридошкин. – Днепропетровск, 2001. – 192 с.

318. Хриков Є. М. Методологічні засади педагогічного дослідження : монографія / Є. М. Хриков, О. В. Адеменко, В. С. Курило [та ін.] ; за заг. ред. : В. С. Курила, Є. М. Хрикова. – Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2013. – 248 с.

319. Черепній Т. Особливості методів активізації навчання в Києво-Могилянській академії / Т. Черепній, Д. Кашіна // Наукові записки НаУКМА. – 2000. – Т. 18 : Історичні науки. – С. 30–35.

320. Черпак В. П. Місіонерська та культурно-просвітницька діяльність вихованців Києво-Могилянської академії в Сибіру та на Далекому Сході / В. П. Черпак // Наукові записки НаУКМА. – 2000. – Т. 18 : Ювілейний випуск. – С. 96–100.

321. Чеченя К. А. Інструментальна музика в Україні другої половини XVI – середини XVIII століття і проблеми автентичності у виконавській культурі : автореф. дис. ... канд. мист. : 26.00.01 «Теорія й історія культури» / К. А. Чеченя. – К., 2008. – 28 с.

322. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание 1786 г. / А. Шафонский. – Чернігів, 1851. – 697 с.

323. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом : нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко ; пер. з англ. М. Габлевич ; під ред. А. Ясіновського. – Львів, 2001. – 250 с.

324. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII ст. : у 2-х кн. Кн. 1. / В. Шевчук. – К. : Грамота, 2007. – 720 с.

325. Шевчук В. Освіта в козацькі часи / В. Шевчук // Віче. – 2001. – № 9. – С. 88–103.

326. Шевчук М. В. Киево-Могилянская академия в контексте истории украинской культуры XVII – XVIII вв. / М. В. Шевчук // Философская и социологическая мысль. – 1992. – № 9. – С. 151–159.

327. Шемшученко Ю. Гетьман України – президент Російської Академії наук / Ю. Шемшученко, В. Акуленко // Вісник Національної академії наук України. – 2002. – № 12. – С. 50–55.

328. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Ж.-Б. Шерер ; перекл. з франц. В. В. Коптілов. – К., 1994. – 311 с.

329. Шип Н. Освітні традиції Києво-Могилянської академії / Н. Шип. – К., 1998. – 38 с.

330. Шип Н. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX вв. / Н. Шип. – К. : Наукова думка, 1988. – 112 с.

331. Шкільництво // Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. : І. Білодід (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. 11. – С. 475

332. Шмидт Е. История средних учебных заведений в России / Е. Шмидт ; пер. с нем. А. О. Нейдисова с доп. по указ. автора. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1878. – 684 с.

333. Юрій М. Ф. Історія світової та вітчизняної культури : навчальний посібник / М. Ф. Юрій. – К. : Дакор, 2007. – 456 с.

334. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : в 3 т. Т. 3 : [Історія до 1734 р.] / Д. І. Яворницький – К., 1993. – 557 с.

335. Яворський С. Філософські твори : у 3-х т. Т. 1 / С. Яворський ; ред. кол. : І. В. Паславський (відп. ред.), М. М. Верников, М. В. Кашуба, В. М. Нічик та ін. – К. : Наукова думка, 1992. – 629 с. – (Пам'ятники філософської культури українського народу).

336. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – Видання 3-тє, перероблене та розширене. – К. : Критика, 2006. – 584 с.

337. Яковець Л. М. Монастирі та собори України як уособлення християнської письменної культури : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 «Релігієзнавство» / Л. М. Яковець. – К., 2009. – 19 с.

338. Яременко М. Повсякдення професорів Києво-Могилянської академії XVIII століття / М. Яременко // Повсякдення ранньомодерної України : історичні студії в 2-х томах. Т. 2 : Світ речей і повсякденних уявлень / відп. ред. В. Горобець. – К. : Інститут історії НАН України, 2013. – С. 69–121.

339. Яременко М. Характерні риси латинського шкільництва Гетьманщини (на прикладі Переяславського колегіуму) // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 13–33.

340. A History of the University in Europe. Volume II : Universities in early modern Europe (1500–1800). – Cambridge University Press, 1996. – 693 p.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

341. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО).

Ф. 222. Лубенский музей Скаржинской Екатерины Николаевны.

Оп. 1.

Спр. 212. Копии манифестов царя Алексея Михайловича, императора Петра I, Петра II, Анны Иоановны о присоединении Малороссии к России, о налогах на казаков, о неправильном решении вотчинных дел, союзе с Персией 1732 г.; челобитная гетмана Даниила Апостола Петру I о сохранении всех привилегий за запорожскими казаками, 3 марта 1654 г. – 16 декабря 1741 г., 65 арк.

342. ДАПО.

Ф. 222. Лубенский музей Скаржинской Екатерины Николаевны.

Оп. 1.

Спр. 307. Указ Императрицы Екатерины Сенату об отставке Малороссийского гетмана К. Г. Разумовского с награждением его личной пенсией 10000 руб., 10 ноября 1764 г., 1 арк.

343. ДАПО.

Ф. 801. Пирятинское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 821. Ведомости о количестве церквей и церковнослужителей по церквам Пирятинского уезда и их детях, обучавшихся в академии, родившихся, умерших и др., 1785 г., 10 арк.

344. ДАПО.

Ф. 801. Пирятинское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 885. Манифест Екатерины II по случаю окончания путешествия по югу России; указы Сената о свободе хлебной торговли и о покровительстве ей, выпуске ассигнаций нового образца; указы Киевской духовной дикастерии о молебне по случаю войны с Турцией; о посылке детей духовенства в академию, запрещении свободной покупки церковных книг, о распоряжениях по случаю прибытия Екатерины II в город Киев; послужная грамота Киевского митрополита, выданная дьякону Зубкову, 21 января 1787 г. – 1 февраля 1788 г., 138 арк.

345. ДАПО.

Ф. 801. Пирятинское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 1322. Указ Правительствующего Сената о переносе тяжёбных дел из судебных палат, указы Переяславской духовной консистории о запрещении императором Павлом I посылать учащихся в иностранные учебные заведения из-за имеющих там революционных настроений, о подсудности малороссийских дворян и по другим вопросам, 10 февраля 1798 г. – 29 ноября 1798 г., 32 арк.

346. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО).

Ф. 481. Полуботок М. М., поміщиця (1750–1815).

Оп. 1.

Спр. 1. Судебная переписка бунчукового товарища Василия Полуботка с княгиней Долгоруковой и др. помещиками о проведении ревизии. Разная запись помещика Пустовойта о приданом его дочери, выходящей замуж за Полуботка, 82 арк.

347. ДАСО.

Ф. 481. Полуботок М. М., поміщиця (1750–1815).

Оп. 1.

Спр. 2. Судебная переписка помещицы Полуботок о нарушении владения землей возле с. Василевки, 34 арк.

348. ДАСО.

Ф. 584. Конотопский городской магистрат и ратуша.

Оп. 1.

Спр. 22. Решение магистрата о запрещении продажи вина без патента. Сообщение в магистрат Конотопского духовного правления, городничих. Прошение землевладельцев о засвидетельствовании купчих крепостей на землю, 21 января 1785 г. – 30 июня 1786 г., 100 арк.

349. ДАСО.

Ф. 738. Предводитель дворянства Глинского уезда.

Оп. 1.

Спр. 7. Дело об учреждении воспитательного дома для малолетних дворян в Роменском уезде, 1793 г., 16 арк.

350. ДАСО.

Ф. 749. Сумское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 32. Указы Слободско-Украинской духовной консистории о назначении священнослужителей, учебе детей духовенства, призрении их семей, 18 декабря 1801 г. – 20 декабря 1802 г., 76 арк.

351. ДАСО.

Ф. 749. Сумское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 66. Список детей духовенства, обучающихся на дому, декабрь 1801 г., 5 арк.

352. ДАСО.

Ф. 804. Ахтырское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 2. Указы Белгородской духовной консистории о порядке молебней в праздничные и торжественные дни, об учебе детей духовенства, о выдаче ставленых грамот, 27 ноября 1766 г. – 13 февраля 1767 г., 12 арк.

353. ДАСО.

Ф. 804. Ахтырское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 216. Дело о сообщении духовенству о пожертвованиях для воспитанников Харьковского коллегиума, 20 мая – 10 июня 1801 г., 6 арк.

354. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 1. Указы духовной митрополии Киевской консистории, Правительствующего Синода и Сената и Роменского духовного правления; объявления и указы царей Александра I, Павла I и других о победе России над Францией, о восстании крестьян за освобождение, о начале войны с Персией и прочие; доклад комиссии духовных училищ, 31 января 1724 г. – 12 марта 1731 г., 452 арк.

355. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 1 а. Копии указов Правительствующего Синода, архиепископа Рафаила Заборовского и царские объявления, 20 октября 1731 г. – 28 июля 1740 г., 476 арк.

356. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 6. Указы духовной митрополии Киевской консистории протопопу роменскому, правительствующего Сената, предписания и ордера митрополита Киевского; царские объявления об аресте и наказании бывшего канцлера Бестужева-Рюмина и др. вопросам, 10 января 1758 г. – 23 декабря 1759 г., 76 арк.

357. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 7. Указы и ордера духовной митрополии Киевской консистории, 21 декабря 1759 г. – 31 декабря 1760 г., 70 арк.

358. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 10. Указы духовной митрополии Киевской консистории и предписания митрополита Киевского, 23 января 1763 г. – 24 декабря 1764 г., 112 арк.

359. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 21. Указы духовной митрополии Киевской консистории в духовную протопопию Роменского правления, духовной Киевской консистории Роменскому духовному правлению и походного Правительствующего Синода, 23 января – 22 декабря 1772 г., 74 арк.

360. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 24. Указы Киевской духовной консистории, копии указов Правительствующего Синода, объявления царицы Екатерины II, письма и грамота митрополита; описание восстания Емельяна Пугачева; ведомости о

церквях, священно и церковнослужителей протопопий Роменского уезда, 27 января – 14 декабря 1775 г., 86 арк.

361. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 25. Указы Полтавской духовной консистории, 25 января – 12 декабря 1776 г., 42 арк.

362. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 32. Указы Киевской духовной консистории о распубликовании указов Правительствующего Синода, о назначении и перемещении духовных лиц и другим вопросам, 20 января – 21 декабря 1782 г., 85 арк.

363. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 35. Указы Киевской и Черниговской консистории, 24 декабря 1784 г. – 24 декабря 1785 г., 116 арк.

364. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 36. Указы Черниговской духовной дикастерии и консистории, 14 января – 28 декабря 1786 г., 82 арк.

365. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 38. Копии указов Правительствующего Синода, Указы Черниговской духовной консистории о назначении и перемещении духовных лиц, о запрещении продажи книг религиозного содержания, изданных не

Синодом и другим вопросам, объявление царицы Екатерины II о объявлении Турцией войны с Россией, июль – декабрь 1787 г., 36 арк.

366. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 45. Указы Черниговской духовной дикастерии, 3 января – 28 декабря 1794 г., 164 арк.

367. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 46. Указы Черниговской духовной дикастерии в Роменское и Глинское духовное правление, 2 января – 23 декабря 1795 г., 42 арк.

368. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 47. Указы Черниговской духовной дикастерии в Глинское и Роменское духовное правление, прошения разных лиц и другие документы, 3 января 1796 г. – 22 декабря 1797 г., 32 арк.

369. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 2.

Спр. 4. Копии указов и распоряжений Правительствующего Синода о заселении Оренбургских и других мест, о подборе лошадей для армии, об обучении детей военнослужащих и др. Экстракты о взятии русскими войсками крепости Азова и реестр трофеев. Публикации о лицах, бежавших из монастырей, 3 января – 20 декабря 1736 г., 48 арк.

370. ДАСО.

Ф. 960. Роменское духовное правление.

Оп. 2.

Спр. 718. Подписи духовенства о исполнении Указа Киевской консистории о предоставлении своих детей в Киевскую академию для изучения латинского языка, 16 июля – 2 августа 1764 г., 12 арк.

371. ДАСО.

Ф. 993. Роменское уездное казначейство.

Оп. 1.

Спр. 2. Указы самодержца Всероссийского из Малороссийского губернского правления, 26 января – 18 августа 1800 г., 24 арк.

372. ДАСО.

Ф. 1153. Роменская городская дума.

Оп. 1.

Спр. 119. Об открытии в городе народного училища, 10 января 1799 г. – 5 января 1835 г., 148 арк.

373. ДАСО.

Ф. 1173. Глинское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 8. Указы императрицы Екатерины II о богослужениях по случаю взятия Очаковской крепости; указы консистории о розыске бежавшего казначея Козелецкого монастыря; о наказаниях церковнослужителей, которые не обучают своих детей и по другим вопросам. Оригиналы, 12 января – 24 декабря 1789 г., 28 арк.

374. ДАСО.

Ф. 1173. Глинское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 18. Указы Черниговской духовной дикастерии о назначении священнослужителей, учебе детей духовенства, розыске беглых лиц духовного звания и др., 21 января – 23 декабря 1794 г., 5 арк.

375. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО).

Ф. 3. Канцелярия Слободско-Украинского гражданского губернатора.

Оп. 1.

Спр. 7. Об отправке в г. Киев для учебы в гарнизонных школах детей церковнослужителей вместе с партией рекрутов, набранных из церковнослужителей, 1797 г., 1 арк.

376. ДАХО.

Ф. 267. Харьковское главное народное училище.

Оп. 1.

Спр. 1. Дело Харьковских казенных училищ с ордерами и указами за 1787 год, 7 января – 8 октября 1787 г., 120 арк.

377. ДАХО.

Ф. 267. Харьковское главное народное училище.

Оп. 1.

Спр. 6. Дело Харьковских казенных училищ об определении к должности учителя Андрея Крезова, 14 января 1794 г., 2 арк.

378. ДАХО.

Ф. 267. Харьковское главное народное училище.

Оп. 1.

Спр. 12. Дело Харьковского казенного училища с ордерами и указами за 1798 г., 5 февраля – 20 октября 1798 г., 5 арк.

379. ДАХО.

Ф. 267. Харьковское главное народное училище.

Оп. 1.

Спр. 13. Штаты Харьковского казенного училища, учрежденные 1-го марта 1798 года, 1798 г., 12 арк.

380. ДАХО.

Ф. 267. Харьковское главное народное училище.

Оп. 1.

Спр. 16. Публичные испытания в училище, 26 июня 1798 г., 4 арк.

381. ДАХО.

Ф. 267. Харьковское главное народное училище.

Оп. 1.

Спр. 23. О библиотеке училища, 21 сентября 1798 г., 5 арк.

382. ДАХО.

Ф. 267. Харьковское главное народное училище.

Оп. 1.

Спр. 25. Ведомость о числе учеников по классам, 30 октября 1798 г., 1 арк.

383. ДАХО.

Ф. 267. Харьковское главное народное училище.

Оп. 1.

Спр. 26. Ведомость об учениках, отличившихся прилежанием и благонравием, 8 декабря 1798 г., 2 арк.

384. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО).

Ф. 679. Черниговская духовная консистория.

Оп. 11.

Спр. 4. Указы императрицы Анны Иоановны и повторяющие их содержание указы Черниговского архиепископа за 1734, 1736 годы, 7 августа 1734 г. – 5 декабря 1736 г., 16 арк.

385. ДАЧО.

Ф. 679. Черниговская духовная консистория.

Оп. 16.

Спр. 1. Указы, 1733–1745 гг., 162 арк.

386. ДАЧО.

Ф. 682. Черниговская духовная семинария.

Оп. 2.

Спр. 1. Сведения о школах и учениках, 1787 г., 2 арк.

387. ДАЧО.

Ф. 1462. Прилуцкое духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 10751. О тупости в обучении священнического сына Лаврентия и об исключении его из гимназии, 4 арк.

388. ДАЧО.

Ф. 1462. Прилуцкое духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 10770. О наставлении в Иваницу священником студента А. Романовского, 7 арк.

389. ДАЧО.

Ф. Р-1495. Личный фонд И. П. Львова.

Оп. 1.

Спр. 45. Автореферат диссертации Б. И. Зиза «Школа в России при Петре I (очерки по истории школы в России конца XVII и первой половины XVIII вв.)» на кандидата педагогических наук, 1949 г., 22 арк.

390. ДАЧО.

Ф. Р-1495. Личный фонд И. П. Львова.

Оп. 1.

Спр. 112. Выписка из неопубликованного очерка В. А. Якимовича «Черниговская духовная семинария», присланная автором И. П. Львову, январь 1970 г., 8 арк.

391. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ).

Ф. І. Літературні матеріали.

Од. зб. 56730-56863. Малороссийский сборник [Челобитные царям, доношения в войсковую генеральную канцелярию о несправедливом завладении имуществом, о чинимых обидах и разорениях, о насильной продаже в турецкую неволю и т. д.; универсалы гетманов, полковников на маестности, ведомости из сотенных городов Стародубского полка в полковую

канцелярию о «колодниках», находящихся под арестом; реестры разных лиц на деньги, затраченные на судебные издержки в позовах на «законников» Киево-Печерских; отношения и рапорты о саранче в Киевском полку; об отдаче в школы детей «мознейших» козаков, о подборе мастеровых людей для каменных строений в Глухове, 1676–1779 гг.], 309 арк.

392. ІР НБУВ.

Ф. II. Історичні матеріали.

Од. зб. 4104. Указы Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского Петра Великого, из Святейшего Синода правления и т. д.

393. ІР НБУВ.

Ф. X. Українська Академія наук – Всеукраїнська академія.

Од. зб. 6430. Сумцов Н. Палицин Александр Александрович, Ярославский В. И. [биографии], 4 арк.

394. ІР НБУВ.

Ф. X. Українська Академія наук – Всеукраїнська академія.

Од. зб. 10952. Список певчих, взятых в Полтавском полку из числа местных жителей, 1712 г., 1 арк.

395. ІР НБУВ.

Ф. X. Українська Академія наук – Всеукраїнська академія.

Од. зб. 17752. Миловидов Лев. Проекты университета в Києві в другій половині XVIII ст., 13 арк.

396. ІР НБУВ.

Ф. 160. Киевская духовная академия.

Од. зб. 1170. Определения, доношения и др. материалы по вопросу чтения лекций в Киевской академии, 1735–1745 гг., 8 арк.

397. ІР НБУВ.

Ф. 160. Киевская духовная академия.

Од. зб. 1173. О методах преподавания богословия в Академии, порядке преподавания в школах Киевской академии; об обязанностях учителей, 1731–1759 гг., 11 арк.

398. ІР НБУВ.

Ф. 301. Церковно-археологический музей при Киевской духовной академии.

Од. зб. 221. Акты Киево-братского училищного монастыря и Академии, собранные В. Асоченским. Том 1, 1732–1757 гг.

399. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК).

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 1.

Спр. 2038. Лист гетьмана К. Розумовського, 1760 р., 3 арк.

400. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 776. Справа про підтвердження права власності за господарем гетьманського двору Іваном Даровським на села Кулаги і Суботовичі Новоміської сотні Стародубського полку та інші маєтності, про розподіл його спадщини та про майнові спори його удови з жителями полку, 6 листопада 1722 р. – 11 грудня 1731 р., 82 арк.

401. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 1035. Справа про підтвердження права власності на маєтки за гр. Савою і Гаврилом Владиславичами-Рогозинськими у Стародубському полку; про майнові спори Гаврила Владиславича з жителями полку та про втечі і розшук його підданих. Том 1, 10 травня 1723 р. – жовтень 1738 р., 114 арк.

402. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 1177. Справа про порушення козаком с. Логоватого Полкової сотні Стародубського полку Григорієм Балановським умови про обмін грунтами з значковим товаришем Іваном Гуляницьким, 30 жовтня 1723 р. – 24 січня 1725 р., 25 арк.

403. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 1572. Справа про стягнення грошей з боржників почепівського індуктора Стародубського полку Василя Лопати, 28 листопада 1723 р. – 6 березня 1740 р., 63 арк.

404. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 2009. Показання в канцелярії уродженця м. Ніжин Петра, обвинуваченого в крадіжці кунтуша на ярмарку в м. Новгородка Стародубського полку, 5 серпня 1726 р., 2 арк.

405. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 2616. Донесення гетьмана Данила Апостола цареві і Катерині Іванівні про відшкодування та направлення до царського двору двох хлопців-співаків, 17 серпня – 28 грудня 1728 р., 6 арк.

406. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 2693. Справа про захоплення спадкового двору у козака с. Бацмани Роменської сотні Лубенського полку Леська Сергієнка двоюрідним братом Прокопом Полуяненком, 7 травня – 30 грудня 1728 р., 7 арк.

407. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 3140. Донесення комісарів глухівського гарнізону про неможливість повернути взятий у Михайла Цигана провіант та реєстр дворів, вільних від військових постоїв, 4 січня 1729 р., 8 арк.

408. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 3521. Супліка жителя Новомлинської сотні Ніжинського полку Петра Сулимова гетьману зі скаргою на Петра Тротченка та Самійлинків за побиття та напад на школу, 19 січня 1730 р., 1 арк.

409. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 5265. Укази Сенату і канцелярії, 1734 р. – 1751 рр., 16 арк.

410. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 5501. Опреділення і указ канцелярії у полки Лівобережної України про оголошення указу Сенату про віддачу дітей офіцерів і солдатів з 7 років у школи і на службу, 6 жовтня 1736 р., 5 арк.

411. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 6718. Справа про створення в м. Глухові школи співаків та музики (скрипка, гуслі, бандура), про набір учнів та призначення регента, 12 грудня 1738 р. – 8 квітня 1739 р., 63 арк.

412. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 9456. Справа про відсилку затриманого в м. Глухові бродяги Івана Соплинського в Севську провінційну канцелярію, 16–22 вересня 1749 р., 5 арк.

413. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 10278. Справа про припинення утримання Військовим Скарбом драгунських і солдатських дітей у Глухівській гарнізонній школі, 18 липня – 2 листопада 1750 р., 15 арк.

414. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 11565. Справа про повернення канцеляристу Генеральної військової артилерії Івану Грозинському донесення Олени Кочубеївни Тарновської в зв'язку з відсутністю листа Грозинському для ведення справи про спір Кочубеївни з бунчуковим товаришем Василем Борковським за маєтності в Стародубському і Гадяцькому полках, вересень 1752 р. – серпень 1753 р., 6 арк.

415. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 13432. Справа про спір між дружиною значкового товариша Стародубського полку Уляною Кровницькою і бунчуковим товаришем Петром Савичем за двір у м. Стародубі, 17 листопада 1755 р. – 7 травня 1756 р., 20 арк.

416. ЦДІАУК.

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

Спр. 19161. Листування з комісією по складанню ревізії в Київському полку про порядок внесення до ревізійних книг відсутніх мешканців, 27 лютого – 3 березня 1764 р., 5 арк.

417. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 72. Дело о вывозе селитры из м. Мотовиловки польским подданным Груем, 24 августа 1724 г. – 22 мая 1734 г., 30 арк.

418. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 663. Дело о приеме сына капитана Киевского гарнизона Литвинова копиистом в канцелярию, 25 мая – 10 июня 1738 г., 7 арк.

419. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 2460. Определение канцелярии о приходе и расходе денежной суммы за сентябрь-декабрь, 1 сентября – 29 декабря 1754 г., 168 арк.

420. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 2885. Дело об отправке в Переяславскую и Черниговскую духовную консистории священника м. Золотоноши Потапова и монаха Михайловского Якима, ранее бежавших в Польшу, 29 сентября – 5 октября 1756 г., 5 арк.

421. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 3257. Дело о принятии присяги послушниками монастырей г. Киев и др. лицами, 27 марта – 30 ноября 1759 г., 21 арк.

422. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 3270. Дело об отправке по месту жительства в г. Переяслав Святковского Семена, задержанного в дер. Борщаговке за неимением паспорта, 11 января – 27 января 1759 г., 7 арк.

423. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 3978. Книга записи расхода денежных сумм на выдачу жалованья офицерам и солдатам Киевского гарнизона, прогонных курьерам, командированным в гг. России и за границу и др., 29 марта 1762 г. – 23 сентября 1763 г., 72 арк.

424. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 4376. Дело о наказании плетью и ссылке в Сибирь беглых солдат и рекрут, 17 апреля – 16 июня 1764 г., 10 арк.

425. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 5062. Прошение отставных рейтар, мещан и др. и приеме их на службу в канцелярию, 10 февраля – 20 декабря 1766 г., 44 арк.

426. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 5872. Челобитная солдата Киевского второго батальона Горенского о переводе его в Киевскую рейтарскую команду, 5 июня 1769 г., 2 арк.

427. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 6054. Рапорты и доношения Киевского обер-коменданта, Нежинской, Кременчугской таможен, жен солдат и офицеров и др. и выдаче им жалованья и паспортов, о пропаже бумаги и др., 1 января – 7 октября 1769 г., 58 арк.

428. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 6571. Дело об опровержении комендантом г. Мглина Троцким случав эпидемических заболеваний в г. Чернигове, указанных в рапорте Черниговского коменданта Мухина; об увольнении в отставку по болезни коменданта г. Мглина Троцкого, 18 февраля 1771 г. – 4 апреля 1772 г., 47 арк.

429. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 6675. Дело о передаче Киевского казенного шелкового завода под наблюдение капитана Суковкина и о выдаче ему денежных сумм на ремонт завода, 30 апреля 1772 г. – 31 июня 1775 г., 90 арк.

430. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 6900. Переписка с Киево-Межигорским монастырем о выдаче разрешений на жительство в России монахам заграничных монастырей, 15 марта 1772 г. – 5 марта 1773 г., 15 арк.

431. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 7180. Дело об определении в батальоны Киевского гарнизона беглых нижних воинских чинов и рекрут, непригодных к полевой службе по состоянию здоровья, и их именной список, 5 января – 4 декабря 1773 г., 43 арк.

432. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 7727. Дело об отсылке гр. Румянцеву-Задунайскому списков служащих Киевской рейтарской команды и канцелярии в связи с образованием Киевского наместничества. (Приложены списки), 26 ноября 1775 г. – 25 ноября 1780 г., 133 арк.

433. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 8479. Дело о посылке студентов Киевской духовной академии Чернявинова, Корнилия и Кириевского Евдокима в г. Константинополь для учения турецкого языка и работы переводчиками, 28 августа – 12 октября 1777 г., 14 арк.

434. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 8638. Дело о закрепощении, избиении и ограблении польского подданого Червоного войсковым товарищем Николаевым и о приеме им русского подданства, 19 октября 1778 г. – 21 октября 1781 г., 37 арк.

435. ЦДІАУК.

Ф. 59. Киевская губернская канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 8766. Дело о принятии русского подданства жителем м. Умани Явушинским Александром, 12–21 июня 1778 г., 12 арк.

436. ЦДІАУК.

Ф. 64. Сотенні канцелярії Лівобережної України.

Оп. 1.

Спр. 59. Укази Київської полкової канцелярії з оголошенням указу Сенату і маніфестів імператриць Анни Іоанівни та Єлизавети Петрівни про заборону бродяжництва, наділення землею «служилих людей», про обов'язкове навчання дворянських дітей та з інших питань, 20 серпня 1736 р. – 21 липня 1749 р., 277 арк.

437. ЦДІАУК.

Ф. 64. Сотенні канцелярії Лівобережної України.

Оп. 1.

Спр. 73. Укази Київської полкової канцелярії з оголошенням указів Сенату про заборону селянам подавати скарги на своїх поміщиків, про складення планів міст на Лівобережній Україні та інших питань, 3 січня – 21 грудня 1767 р., 222 арк.

438. ЦДІАУК.

Ф. 64. Сотенні канцелярії Лівобережної України.

Оп. 1.

Спр. 304. Укази Лубенських полкового суду та полкової канцелярії з оголошенням указів імператриці Єлизавети Петрівни та гетьмана про набір співаків для російської церкви у м. Кенігсбергу, створення при гетьмані

особливої контори для прийому листів та донесень, прийом у гарнізонні школи драгунських і солдатських дітей тощо, 22 січня – 15 грудня 1760 р., 113 арк.

439. ЦДІАУК.

Ф. 220. Киевская археографическая комиссия.

Оп. 1.

Спр. 234. Петро I підтверджує ректору Києво-братської школи Прокопію Калачинському свою грамоту від 11 січня 1694 р. про затвердження статусу школи, 26 вересня 1701 р., 1 арк.

440. ЦДІАУК.

Ф. 220. Киевская археографическая комиссия.

Оп. 1.

Спр. 345. Єлизавета Петрівна, на прохання київського архієпископа Рафаїла, підтверджує грамоту Івана і Петра Олексійовичів від 1701 р. про правила прийому і навчання у Києво-братській школі та утримання її на гроші з військового скарбу, 11 грудня 1742 р., 1 арк.

441. ЦДІАУК.

Ф. 220. Киевская археографическая комиссия.

Оп. 1.

Спр. 556. Катерина II асигнує гроші на утримання Київської академії, наказує відкрити при ній цивільну друкарню в Києво-Печерській Лаврі, дозволяє кращим учням Академії вступати до університетів і направляти їх у закордонні університети для поповнення Академії кваліфікованими вчителями, 15 березня 1787 г. – 2 арк.

442. ЦДІАУК.

Ф. 763. Канцелярия малороссийского генерал-губернатора Румянцева-Задунайского.

Оп. 1.

Спр. 24. Рапорт черниговского полковника Петра Милорадовича о получении ордера гр. П. А. Румянцева об обучении казачьих детей помимо грамоты в церковных школах, воинскому делу, 25 мая 1765 г., 2 арк.

443. ЦДІАУК.

Ф. 959. Новгород-Северское наместничество.

Оп. 1.

Спр. 49. О содержании дому народного училища и производстве учителям жалованья, 1790–1791 гг., 62 арк.

444. ЦДІАУК.

Ф. 983. Семейный фонд помещиков Ханенко.

Оп. 1.

Спр. 56. Паспорта, выданные Василию Ханенко на проезд в Германию и Италию для учебы, 1745–1746 гг., 1749 г., 4 арк.

445. ЦДІАУК.

Ф. 983. Семейный фонд помещиков Ханенко.

Оп. 1.

Спр. 78. Письма Ханенко к родственникам за 1740, 1743, 1753–1754, 1758–1759 гг.

446. ЦДІАУК.

Ф. 983. Семейный фонд помещиков Ханенко.

Оп. 1.

Спр. 79. Письма Ханенко Василия генеральному войсковому хорунжему Николаю Даниловичу Ханенко за 1746–1754 гг.

447. ЦДІАУК.

Ф. 983. Семейный фонд помещиков Ханенко.

Оп. 1.

Спр. 83. Письма Николая Ханенко к сыну Ивану Ханенко за 1758–1759 гг.

448. ЦДІАУК.

Ф. 983. Семейный фонд помещиков Ханенко.

Оп. 1.

Спр. 91. Письма Ханенко от Полетики, Хрибненка, Ричарди и др., 1760–1774 гг.

449. ЦДІАУК.

Ф. 990. Переяславско-Бориспольская духовная консистория.

Оп. 1.

Спр. 142. Дело о привлечении сыновей священников для обучения в духовных семинариях, 1752 г., 1754 г., 13 арк.

450. ЦДІАУК.

Ф. 990. Переяславско-Бориспольская духовная консистория.

Оп. 1.

Спр. 207. Дело о принятии присяги учениками Переяславской духовной семинарии, 1753 г., 9 арк.

451. ЦДІАУК.

Ф. 1219. Личный фонд старшинского дворянского рода Скоропадских.

Оп. 3.

Спр. 14. Личные документы.

452. ЦДІАУК.

Ф. 1501. Походная войсковая генеральная канцелярия.

Оп. 1.

Спр. 256. Сведения про обучение за границей, 1754–1756 гг.

453. ЦДІАУК.

Ф. 1539. Черниговская верхняя расправа.

Оп. 2.

Спр. 560. Дело по указу Черниговского наместнического правления об учреждении главных народных училищ, 1789 г., 10 арк.

454. ЦДІАУК.

Ф. 1709. Харьковское наместническое правление.

Оп. 2.

Спр. 320. Ведомости о количестве учителей и учеников в Харьковских прибавочных классах, о выдаче обмундирования и жалованья учителям, 1781 г., 16 арк.

455. ЦДІАУК.

Ф. 1709. Харьковское наместническое правление.

Оп. 2.

Спр. 1364. Рапорты и ведомости городничих: об открытии народных училищ в гг. Ахтырке, Изюме, Сумах и Харькове; о наличии учителей. Списки дворян Харьковского, Ахтырского и др. уездов. Ведомость о количестве ремесленников в цехах г. Харькова и др. документы, 1790 г., 207 арк.

456. ЦДІАУК.

Ф. 1710. Слободско-Украинская духовная канцелярия.

Оп. 2.

Спр. 487. Указы Синода, предложения, рапорты: о назначении учителей в Коллегиум, о содержании учеников, о назначении Г. Сковороды преподавателем прибавочных классов при Харьковском коллегиуме. Инструкция инспектору прибавочных классов, 1767–1768 гг., 127 арк.

457. ЦДІАУК.

Ф. 1710. Слободско-Украинская духовная канцелярия.

Оп. 2.

Спр. 541. Указы Сената, предложения, промемории, ведомости: о взыскании платы за обучение детей в Коллегиуме, об открытии прибавочных классов и др., 1769 г., 40 арк.

458. ЦДІАУК.

Ф. 1710. Слободско-Украинская духовная канцелярия.

Оп. 2.

Спр. 650. Дело об учреждении прибавочных классов при Харьковском коллегиуме; о создании штатных команд для курьерской службы при губернской канцелярии, 1769 г., 44 арк.

459. ЦДІАУК.

Ф. 1710. Слободско-Украинская духовная канцелярия.

Оп. 2.

Спр. 1162. Указы Сената, предложения, рапорты: о сохранении пенсии за вдовами георгиевских кавалеров, об обязательном обучении грамоте детей канцелярских служителей и др., 1774 г., 202 арк.

460. ЦДІАУК.

Ф. 1710. Слободско-Украинская духовная канцелярия.

Оп. 2.

Спр. 1232. Предложения губернатора, мемории, доношения, рапорты, ведомости: об организации музыкальных классов, о выдаче архитектору Ярославскому книг и инструментов для обучения учеников прибавочных классов Харьковского коллегиума, 1774 г., 54 арк.

461. ЦДІАУК.

Ф. 1710. Слободско-Украинская духовная канцелярия.

Оп. 2.

Спр. 1497. Предложения губернатора, доношения, рапорты, ведомости: о расходе средств на содержание прибавочных классов, о заключении контрактов с учителями, о принятии учеников и др., 1776 г., 36 арк.

462. ЦДІАУК.

Ф. 1710. Слободско-Украинская духовная канцелярия.

Оп. 2.

Спр. 1632. Дело о певческих классах г. Харькова. Сметы выплат учителям пеня в дополнительных классах Харьковского коллегиума, 1777 г., 44 арк.

463. ЦДІАУК.

Ф. 1711. Киевская академия.

Оп. 1.

Спр. 2. Список лиц, пожертвовавших деньги на академию, 1757–1775 гг, 2 арк.

464. ЦДІАУК.

Ф. 1920. Изюмская дворянская опека.

Оп. 1.

Спр. 7. Сообщение изюмского коменданта об открытии в Харькове училищных классов, 1783 г., 4 арк.

465. ЦДІАУК.

Ф. 1959. Канцелярия Харьковского и Воронежского генерал-губернатора.

Оп. 1.

Спр. 14. Ведомости о количестве человек, проживающих в Харьковском наместничестве в 1782 году, о дворянских детях и разночинцах, содержащихся на государственном иждивении, о казенных строениях в гор. Харькове, 1782 г., 48 арк.

466. ЦДІАУК.

Ф. 1973. Харьковский коллегиум.

Оп. 1.

Спр. 170. Копия указа из консистории о позволении изучать кроме языков и арифметику, 1754 г., 2 арк.

467. ЦДІАУК.

Ф. 1973. Харьковский коллегиум.

Оп. 1.

Спр. 249. Указ из консистории в коллегиум об обязательном чтении ученикам русских и латинских газет, 1771 г., 2 арк.

468. ЦДІАУК.

Ф. 1973. Харьковский коллегиум.

Оп. 1.

Спр. 259. Указ из консистории в коллегиум об обучении тупых учеников переплетному делу, 1771 г., 2 арк.

469. ЦДІАУК.

Ф. 1973. Харьковский коллегиум.

Оп. 1.

Спр. 329. Указ из духовной консистории епископа Агея в контору: 1) об увольнении по Харьковской семинарии учеников и 2) о выдаче билетов из училищ об увольнении и о других вопросах, 1779 г., 27 арк.

470. ЦДІАУК.

Ф. 1973. Харьковский коллегиум.

Оп. 1.

Спр. 359. Указы из консистории в коллегиум: 1) об увольнении от обучения студентов, 2) об определении окончивших учебу в монахи, в священники и пр., 3) об определении некоторых студентов на казенный счет, 4) о произведении ремонта церквей, 5) о пострижении монахов в священники и другие хозяйственные вопросы, 1783 г., 133 арк.

471. ЦДІАУК.

Ф. 1973. Харьковский коллегиум.

Оп. 1.

Спр. 527. Предложение из семинарского правления в семинарию учителям: 1) о роспуске на дом учеников в июне на вакации, 2) о представлении ведомостей по пройденным материалам, 3) о запрещении учителям давать самим от себя ученикам свидетельства и пр., 1792 г., 13 арк.

472. ЦДІАУК.

Ф. 1973. Харьковский коллегиум.

Оп. 1.

Спр. 708. Доклад из семинарского правления епископу о несостоянии содержать на казенном счете учеников из-за дороговизны на продукты, 1792 г., 1 арк.

473. ЦДІАУК.

Ф. 1973. Харьковский коллегиум.

Оп. 1.

Спр. 2232. Ведомость об учителях Харьковского коллегиума (их нация, образование, звание, возраст), 1793 г., 4 арк.

474. ЦДІАУК.

Ф. 1989. Изюмское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 193. Указ Белгородской духовной консистории об отправке грамотных детей церковнослужителей в Харьковский коллегиум, 1761 г., 1 арк.

475. ЦДІАУК.

Ф. 1989. Изюмское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 417. Предложение о запрещении церковникам обучать детей не духовного звания, 1793 г., 4 арк.

476. ЦДІАУК.

Ф. 2007. Харьковское духовное правление.

Оп. 1.

Спр. 1709. Дело об открытии в г. Золочеве школы для духовных детей, 1785 г., 4 арк.

477. ЦДІАУК.

Ф. 2009. Белгородская духовная консистория.

Оп. 1.

Спр. 375. Указ Анны Иоановны об открытии духовных и светских школ, 1731 г., 3 арк.

478. ЦДІАУК.

Ф. 2059. Темниковский Евгений Николаевич.

Оп. 1.

Спр. 13. В. Н. Каразин. Письмо, посланное императору
Александру I в марте 1801 г., 1801 г., 14 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А

Довідки про впровадження отриманих результатів дослідження

Міністерство освіти і науки України
 Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
 20300, Черкаська обл., м. Умань, вул. Садова, 2, тел. (04744) 3-45-82, факс (04744)
 3-45-82, E-mail: udpu@udpu.org.ua УДПУ р/р 35223004001347, банк одержувача
 ВДК в Черкаській обл. МФО 854018, код 02125639

«16» 10.2013 № 1827/01

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Мартиненко Дар'ї Володимирівни
 «Розвиток національного шкільництва
 на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті»
 на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
 за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Впровадження результатів дисертаційного дослідження Д.В. Мартиненко здійснювалося в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини протягом 2012-2013 навчального року викладачами кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки.

У зміст навчального курсу «Історія педагогіки» було введено результати здійсненого автором аналізу сутнісних характеристик та провідних тенденцій розвитку національного шкільництва на території Лівобережної та Слобідської України у XVIII ст. На особливу увагу заслуговують ретельно вивірене автором поняття «національне шкільництво», розроблена періодизація структурної розбудови національного шкільництва в досліджуваних хронологічних межах, визначені виховні традиції у гетьмансько-старшинських родинах, узагальнені особливості організації педагогічного процесу в українських закладах освіти.

Зафіксовані у монографічному дослідженні Д.В. Мартиненко «Національне шкільництво на Лівобережній та Слобідській Україні (XVIII століття)» та чисельних публікаціях результати вивчення сутнісних характеристик та провідних тенденцій розвитку національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII ст. широко використовуються викладачами при проведенні лекцій та семінарських занять, студентами та магістрантами – при написанні курсових та дипломних робіт.

Вважаємо, що впровадження результатів дисертаційного дослідження Д.В. Мартиненко сприяло поглибленню знань студентів про особливості розвитку вітчизняної освіти, підвищенню ефективності навчального процесу та більш ґрунтовній підготовці майбутніх педагогів. Висловлюємо переконання щодо високої теоретичної та практичної значущості проведеного дослідження, а також щодо доцільності його подальшого запровадження в системі вищої та середньої освіти України.

Ректор Уманського
Державного педагогічного
університету імені Павла Тичини,
завідувач кафедри соціальної педагогіки,
соціальної роботи та історії педагогіки,
член-кореспондент НАН України,
д.пед.н., проф.

Н. С. Побірченко

Міністерство освіти і науки України
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Вул. В. Бердичівська, 40, м. Житомир, 10008; телефон: факс (0412) 37-27-64;
 E-mail: zdu@zu.edu.ua Web: www.zu.edu.ua код ЄДРПОУ 02125208

Від 29.10.13 № 907

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Мартиненко Дар'ї Володимирівни
«Розвиток національного шкільництва
на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті»
 на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
 за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження Мартиненко Д.В. з теми «Розвиток національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті» упроваджувалися у навчальний процес історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка упродовж 2012-2013 навчального року.

Матеріали дисертаційної роботи Мартиненко Д.В. використовувалися при викладанні навчальних дисциплін «Історія педагогіки», «Педагогіка» та отримали позитивну оцінку професорсько-викладацького колективу.

Про повноту й доказовість результатів даного дослідження свідчить використання широкого кола джерел, зокрема матеріалів з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Російської національної бібліотеки, Центрального державного історичного архіву в м. Київ, державних архівів Полтавської, Сумської, Харківської та Чернігівської областей. Цінним є те, що до наукового обігу введено маловідомі та невідомі нормативні документи, що регламентують діяльність центральних та місцевих органів влади й управління в галузі освіти на Лівобережжі та Слобожанщині у XVIII ст., загальні умови функціонування та навчально-виховний процес у закладах національного шкільництва.

Зважаючи на наукову якість дисертаційної роботи, важливість та актуальність проблематики, були зроблені висновки про доцільність її подальшого впровадження у навчальний процес вищих педагогічних закладів.

Результати обговорено і затверджено на засіданні кафедри педагогіки (протокол № 2 від 16 вересня 2013 р.).

Довідка видана для пред'явлення за місцем вимоги.

Проректор з наукової роботи,
 доктор педагогічних наук, професор

Handwritten signature of H.A. Seyko

Н.А. Сейко

Завідувач кафедри педагогіки,
 доктор педагогічних наук, професор

Handwritten signature of O.E. Antonova

О.Е. Антонова

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Г.КОРОЛЕНКА

вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003
телефон 56-23-13 факс 2-58-67
E-mail: allmail@pnpu.edu.ua
код ЗКПО 31035253

20.11.2013 № 4854/01-55/02

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Мартиненко Дар'ї Володимирівни
«Розвиток національного шкільництва
на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті»
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Впровадження результатів історико-педагогічного дослідження Мартиненко Дар'ї Володимирівни, присвяченого розвитку національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII ст., відбувалося в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка протягом 2012-2013 років і дістало схвальну оцінку викладацького складу.

У процесі впровадження матеріалів і результатів дослідження Д.В. Мартиненко було підтверджено, що найбільш цінними аспектами цієї роботи є з'ясування стану розроблення проблеми, здійснення авторської класифікації джерельної бази дослідження, розкриття комплексу чинників становлення та розвитку мережі вітчизняних навчальних закладів у XVIII ст., визначення виховних традицій у гетьмансько-старшинських родинах, виокремлення основних етапів структурної розбудови національного шкільництва в досліджуваних хронологічних межах, узагальнення змістових, методичних і кадрових характеристик організації навчально-виховного процесу в закладах освіти Лівобережної та Слобідської України.

Підготовка автором монографії «Національне шкільництво на Лівобережній та Слобідській Україні (XVIII століття)», її наукові статті та виступи на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях зумовили можливість широкого використання матеріалів дослідження при викладанні циклу педагогічних дисциплін.

Апробація результатів дисертаційного дослідження демонструє теоретичну і практичну цінність проведеного дослідження та доцільність його подальшого впровадження в теорію і практику української педагогічної освіти.

Довідка видана для представлення в Спеціалізовану вчену раду за місцем захисту дисертації.

Ректор

М. І. Степаненко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А.С. МАКАРЕНКА

вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002, факс (0542) 22-15-17, тел. (0542) 22-14-95
E-mail: rector@sspu.sumy.ua Код ЄДРПОУ 02125510

№ 44/2013 № 245 На №

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Мартиненко Дар'ї Володимирівни
«Розвиток національного шкільництва
на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті»
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
за спеціальністю 13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки**

Впровадження результатів дисертаційного дослідження «Розвиток національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті» здійснювалося викладачем кафедри педагогіки Інституту педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка Мартиненко Дар'єю Володимирівною при викладанні курсу «Історія педагогіки» у 2012-2013 навчальному році.

Автором вперше: визначено сутнісні характеристики та провідні тенденції розвитку національного шкільництва на території Лівобережної та Слобідської України у XVIII ст.; розкрито комплекс чинників становлення та розвитку мережі вітчизняних навчальних закладів у XVIII ст.; визначено виховні традиції у гетьмансько-старшинських родинах як фактор розвитку освітньої галузі, виокремлено основні етапи структурної розбудови національного шкільництва в досліджуваних хронологічних межах; проаналізовано змістові, методичні та кадрові характеристики організації навчально-виховного процесу в закладах національного шкільництва. Уточнено: сутність поняття «національне шкільництво»; пріоритети розвитку вітчизняної педагогічної думки; класифікацію навчальних закладів, особливості їх організації, функціонування, управління. Подальшого розвитку набули уявлення про характер політики російського уряду щодо українського національного шкільництва у XVIII ст.

Заслуговує на увагу ґрунтовний аналіз широкого кола джерел, здійснений Д. В. Мартиненко при вивченні проблеми. У науковий обіг уведено маловідомі і невідомі джерела (матеріали архівосховищ України, свідчення іноземців про культурно-освітній розвиток українських земель, щоденники, мемуари, приватні епістолярії).

Монографія Д. В. Мартиненко «Національне шкільництво на Лівобережній та Слобідській Україні (XVIII століття)» та опубліковані нею статті активно використовуються викладачами і студентами при вивченні курсу «Дидактичні системи у вищій освіті», написанні курсових та дипломних робіт, сприяють підвищенню рівня громадянської свідомості та патріотизму, формуванню активної життєвої позиції.

Результати впровадження обговорено та затверджено на засіданні кафедри педагогіки (протокол № 11 від 19 грудня 2013 р.).

Проректор з наукової роботи,
завідувач кафедри педагогіки,
д.пед.н., проф.

А. А. Сбруєва

Додаток Б

Таблиця Б.1

Комплекс чинників становлення і розвитку національного шкільництва у XVIII столітті

Чинники	Зовнішні	Внутрішні
<i>географічні</i>	особливості географічного розташування України	
<i>політичні</i>	розподіл українських земель між Польщею і Росією	зміцнення козацької держави, освітня політика українських гетьманів, реформи уряду Російської імперії і Св. Синоду
<i>соціально-економічні</i>	активізація торгівельних зв'язків, розвиток буржуазних відносин	
		соціальне розшарування українського суспільства
<i>ідеологічні</i>	проникнення ідей гуманізму, Реформації, Контрреформації і Просвітництва	піднесення національної свідомості
<i>духовні</i>	християнські цінності	православна парадигма, активна позиція української церкви в культурно-освітньому житті, традиції громадської і приватної доброчинності
<i>культурні</i>	врахування надбань античних і середньовічних авторитетів, досягнень науки	
<i>ментальні</i>		козацький лицарський ідеал, «культ знань», кордоцентризм, толерантність українського народу
<i>педагогічні</i>	вплив зарубіжної педагогічної думки	вплив національних освітніх традицій, ідей народної та козацької педагогіки, українського просвітництва, виховного потенціалу національної еліти
<i>освітні</i>	практика навчання українців в університетах Європи, використання досвіду єзуїтських і протестантських шкіл	

Таблиця автора.

Додаток В

Таблиця В.1

Рівень освіченості українців за свідченнями іноземців

Автор	Книга	Період	Свідчення
італієць Б. Майоліці	«Історія громадянських воєн»	1653 р.	Підкреслював, що українці – це «найшляхетніші лицарі» і «вмілі хлібороби», яким властивий великий потяг до освіти.
сирієць П. Алеппський	Щоденник	1654- 1656 рр.	Засвідчив значну кількість письменних людей в Україні, особливо порівняно з Московською державою: «По всій козацькій землі від Рашкова до Путивля «ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати і знають порядок богослужби та церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися по вулицях».
француз Г. Л. де Боплан	«Опис України»	1660 р.	Зазначав, що в Києві на Подолі в братській церкві міститься «університет або академія, яку вони називають «Братською церквою».
датчанин Ю. Юст	Щоденник	1711 р.	Відзначав вихованість, чемність і високоосвіченість українських достойників (козацької старшини, київського митрополита, зазначаючи чудове володіння латинською мовою навіть простими ченцями Києво-Печерської Лаври). Особливо його вразило те, що всі селяни відвідують церкви з молитовниками, тобто є письменними.
англієць Д. Маршалл	«Книга мандрів»	1772- 1776 рр.	Підкреслював, що «не зустрічав жодної країни, яка була б так схожа на найкращі провінції Англії, як це зауважив на Україні».

німець Й. Г. Гердер	«Щоденник подорожі» «Ідеї до філософії історії людства»	1769 р. 1784-1791 рр.	Пов'язував подальший прогрес Європи зі «слов'янським началом». Почесне місце у цьому процесі відводив Україні, оскільки за своїми сприятливими природними умовами і ментальними особливостями вона є концентрованим втіленням слов'янської сутності з великим цивілізаційним потенціалом.
француз Ж.-Б. Шерер	«Аннали Малоросії»	1778 р.	Сформулював цілісну концепцію історії України як наполегливих визвольних змагань мирного й працьовитого народу, що гідна уваги «кожного освіченого європейця». Підкреслював дбайливе ставлення українців до виховання молодого покоління, «до збереження волі, віри, традицій, звичаїв, словом усього, що є дорогим людині, що цікавить наше жадібне до наук століття».
німець Й. Х. Енгель	«Історія України та українських колаків»	1796 р.	Обґрунтував необхідність вивчення історії України із загальноєвропейської точки зору, як країни, що протягом віків «була бар'єром між культурною Європою і дикою Азією».
англієць Е. Д. Кларк	«Подорож до Росії, татарського краю і Туреччини»	1800-1801 рр.	Уподібнював Україну Голландії, Норвегії та сільській Англії.
німець Х. Г. Манштайн	«Записки»	1727-1744 рр.	Називав Україну «безсумнівно однією з кращих країн Європи».

Систематизовано на основі різного виду джерел [36; 52; 214; 275; 328]

Додаток Г

Таблиця Г.1

Етапи розвитку національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті

Етапи		<i>Інтенсивна розбудова національного шкільництва (1700-1764 рр.)</i>	<i>Інтеграція національного шкільництва до загальноімперської освітньої системи (1764-1786 рр.)</i>	<i>Асиміляція національного шкільництва (1786-1802 рр.)</i>
Провідні тенденції		інституціалізація, демократизація, гуманізація, фундаменталізація, гуманітаризація, реалізація українознавчого спрямування освіти	поступова трансформація українського національного шкільництва	централізація, уніфікація, регламентація, русифікація, секуляризація, становість, утилітарність
Аспекти	ціннісні засади	«воля – Бог – Україна»	відхід від прогресивних національних традицій і демократичних засад, прагнення громадськості зберегти права та привілеї вітчизняних навчальних закладів	«православ'я – самодержавство – народність»
	мета навчально-виховного процесу	вільний розвиток і самореалізація активної, творчої особистості		формування «вірнопідданого» громадянина і покірливого християнина
	характер освіти	всестановий і добровільний		становий та примусовий
	управління галуззю	громадське		державне
	міжнародний вимір	вільне перебування в європейському культурно-освітньому просторі		охоронна політика «дозованого європеїзму»
	зміст навчання	загальноосвітній		вузькоспеціалізований утилітарний
	стиль взаємин учитель-учень	переважно демократичний		авторитарний
	навчально-методичне забезпечення	творчий підхід		уніфікованість та відцензурованість

Таблиця автора.

Додаток Д

Таблиця Д.1

Особливості функціонування закладів національного шкільництва на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII столітті

Організаційні особливості	демократичні і самоврядні традиції	
	всестановий і гуманістичний характер	
	принципи добровільності та рівних можливостей	
Змістові особливості	<i>заклади початкової освіти</i>	залежність від потреб конкретної громади і професійної майстерності викладачів
		врахування індивідуальних особливостей учнів
	<i>Києво-Могилянська академія та православні колегіуми</i>	посилення інтелектуальної насиченості, наукоємності дисциплін
		забезпечення естетичної складової підготовки вихованців
Методичні особливості	реалізація індивідуального та диференційованого підходів	
	застосування позитивних методів стимулювання, різних форм заохочення, змагальності, взаємонавчання, взаємоконтролю	
	використання активних методів і прийомів навчання	

Таблиця автора.

Додаток Е
Інструкція митрополита Т. Щербацького
щодо викладання наук в Києво-Могилянській академії
(1752 р.)

Тимофей Щербацкий.

Божьей милостью православный архиепископ митрополит Киевский Галицкий и Малыя Россия.

Пречестнейшему академии нашей Киевской ректору архимандриту Георгию и всечестная той академии перфекту иеромонаху Георгию, Божья благословения желающие предлагаем: такое мнение о порядке, коим в школах академии нашей преподавать Учение ... сего 1752 года ... представлено оное как полезное и добропорядочное Ваше мнение, архиерейским утверждением: именно чего в которой школе обучать

В аналогии

I: Учить: в русской бы речи умел детина разобрать между частями речи

II: Оттуда вести их к латинскому языку

III: Латинского языка наклонений и спряжений правильная: читая учить

IV: Малую, что нарицают Syntaxin показать

V: Генеральные регулы de partiGus orationis, de generiGus nominum de declinatione, de praefertis Ct. Supinis показывать, можно сопоставлять и латинский Speciales, тии ж регулы только читать на латинском языке, ... в чтении велеть и ради местной памяти надлежит, а силу русским языком внушать

VI: Наклонения и спряжения читать з сформированными целыми речями в сию школу годится ...

VIII: Между всем тем прилежно привичать их красно писать.

В инфиме

I: Все реченное промовлять поскорее

II: de PartiGus arationis, de generibus nominum de dechnatione ... Feritis, регулы всех изменения показать [арк. 3]

III: Регулы генеральные самонужнейшие с Великого как нарицают Алвара протолковать.

IV: Здесь годится *Orbi Pictus*

О граматике

I: Вышеписаное скорее промовлять

II: Регулы генеральные из изъяснений великого Алвара. Употребление частого, хотя бы и *Pro Suprema classe* были толковать

III: И всей уже школе тоже регулы на латинском языке разбирать по разуму и по регулам

IV: Переводы назначать ... из латинского на русский, або из русского на латинский.

V: Можно и *colloqnia* например Лангиевы присвои учить

VI: ... Переводить и изучивать сентенции наизусть

Если можно о грамматике ... по велению короля Людовика четвертого наделать печатного постараться, которую в духовном Регламенте ... довольно похвалено ..., а совершенно заключена латинская грамматика, что точно надается остроумного обучения за один год совершенного поучить языка оного, когда у нас за 5 и за 6 лет мало кто постигает.

О учителе по силе регламента духовного должен исперва сказывать учения грамматики, например, риторики, логики и прочая и чего хочеш достигнути чрез сие или оное учение, чтобы ученики видели берег к которому плывут и прочих чтобы охоть возымели и познавали бы повседневную прибыль.

В синтаксисе

I: Речения промовлять

II: Так чтобы ничего в Алваре неразумющего неосталось, совокупная и редчайшая употребления регулы [арк. 3 зв.].

III: *Syntaxin figuratam* учить

IV: Читать историю, например *fnlpitij...*, который есть автор чистого языка латинского и переводить оного полезно ...; также и удобствийши Цицероновы Епистолы на изусть прежде разказавши вкратце науку о периодах и о силе Партикул. В сих школах как и везде хорошо не оставлять чтения Евангелия на латинском и русском языках.

В поэтике

I: Syntaxim ornatam промовлять и Цицеронови эпистолы и наук о периодах, и их разборе.

II: Протолировать ... представляя и причины вставных обыкновенных ударений.

III: Предложить науку ... и читать эпистолы наитруднейшие.

IV: Предложить науку de generibus carminum и читать на примере на русском Феофанове или Ломоносове: На латинском ... Sannazarij, или Sxfaxicn so Frierj избранные стихи и роды стихов.

V: Тропи и фигуры протолировать.

В риторике

I: Елементы риторические и по науке опыт Praxin показать.

II: Цицероновы эпистолы читать в ряд и сколько возможно переводить на русский язык. Разумно и чисто. При таком чтении показать, их artificium, и расположение, какие там периоды, роли и фигуры обновить какие о них Phrases ... diiores, acumina rariora, res notatu digniores, что примечания достойные

III: После прочтения несколько эпистол означить имитацию на российском языке, которую бы ученики verGis ... Ciceroni usitatis изобразили.

III: Horatij Poemata / Excelis nonnullis obsc anioribus / на российский язык переводить, то стихом, то прозою [арк. 4].

V: Тоже Poemata переводить in Prosam orationem по латыне.

VI: Показать какое artificum таких поэм, каким способом они распространены и чем они красивы; также какая разность есть Solutce et figata orationis.

VII: Дошедши чтением до изображения и расположения ... больших ораций, несколько Муретовых речей выучить, а прежде оныя разобрать по диспозиции ... и оныя велеть ученикам из кафедры выговорить чтобы научиться можно было, что есть пристойная pronunciation.

VIII: При таком чтении слушать, как надлежит авторски читать и имитировать.

IX: Понеже него est Rhetor nisi philosophus, diaSecticam выразить предложить.

В греческом

I: Первую часть синтаксиса промовить и последнюю...

II: О диалектах и просодию прочитать.

III: ... colloquīa читать.

IV: Евангелие читать.

V: Эпиграмы назначать.

IV: Сократово увещание перевести.

Генеральна

Учителям с учениками (и между собою) и ученикам между собою и с учителями по латыни говорить ...

Буде покажется в какой школе дитина или большого возраста студент непобедимой злобы, свирепый, до драки скорый, и мстительный, непокорный и буде чрез годовое время ни порицаниями, ни жестокими наказаниями одолеть его невозможно, хотя и остроумен был, выслать из академии, чтобы каждому меча недать.

Прилежно вам должно смотреть ходят ли всегда в школу учителя [арк. 4 зв.].

Друк згідно з оригінальним текстом.

Джерело з ІР НБУВ: [397, арк. 3–4 зв.]

Додаток Ж**Наказ Катерини II з духовної митрополії Київської консисторії
у Роменське духовне правління щодо підтримки освітніх ініціатив
лубенського полковника І. Кулябки
(1762 р.)**

Указ Ее Императорского Величества в Роменское духовное правление из духовной митрополии Киевской консистории.

Протопопу роменскому Константину Крыжановскому с правления сего декабря 15... резолюция такова: понеже в письмах господина полковника лубенского Іоанна Кулябки ко преосвященству присланных объявляется, что в полке Лубенском в наблюдение православного закона и к способнейшим впредь указных велений исполнению выборных и помощников козаков дети, коих выбрано и их выбирается до трех тысяч, книжного чтения и писания по учреждению его господина полковника и по высокой Его Сиятельства графа Ясновельможного господина гетмана сенатора генерал фельдмаршала и многих орденов кавалера апробаций обучаются. Находившиеся же в полке Лубенском некоторые местные священники, как с представлений сотенных старшин дошло ему полковнику ведать, для чего во всей своей правоте поездки и посылки употребляет, работая оными как бы со своими подданными безперестанно, в учении [арк. 32] казачьих детей причиняют немалую остановку и помешательство, а больше того ежечастными тех дячков без ведома и согласия прихожан по одним своим прихотям умышленно переменах пресекают и вовсе оная казачьих детей учение.

По представлению сотника крестьянского Івана Стефановича в полковую лубенскую канцелярию, показано что протопопии Пирятинской наместник крестьянский Павел и брат его Андрей Петраковские обществом прихожан наставленного дьяка Григория Губаровского, который ... к учению детей действительно годится и содержал себя всегда постоянно завзяв гнев и злобу, чтобы сынов своих в то звание умножить. Потом на него чинили гонение, пока он вынужден [был] от того звания усторонится и таким средствам оные священники к тому дьяковскому званию каждый сынов своих [хотели произвести]. К пеню неискусны, а к изучению детей за безпрестанным пьянством и к тому неприлежанием крайне не годятся.

Учредили которые не по местях вдвоих в едкой школе и завзяв между собою ссоры оставя школу пусть живут по своим домам [арк. 32 зв.]. Выбранные же ради обучения книжного мальчики, когда к ним дякам Поповичам придут на обучение, то оные их не обучая книжного чтения употребляют в домашние послуги. За таким де непорядком священников

онные козачьи дети принуждены остаются без учения. И для того просил он господин полковник во всей протопопии полку Лубенского строгия утверждения учинить, что местные священники дячков ни в какой свой посылке и поездке з собою ни з домашними их оных не употребляли, и их по одним своим прихотям без ведома и согласия прихожан ни под каким видом неприменяли, дабы в обучении казачьих детей письменной грамоте они напрасно лишатся не могли, и малейшего препятствия и помешательства им не чинили. Ибо же они дячки за такие обучения имеют получать себе настоящую по договору, сверхсрочного прихода от прихожан постановленную плату...; что касается до прописанного объявления наместника Павла и брата его Андрея поступка, запрещено при церквах [арк. 33] попам не приписанным в церкви своими сынами или сродниками место того служения занимать, кроме иных благославных лиц, для того наипача, что тако удобнее попу действовать в служении и порядке нерадиво и раскольщиков покрывать и того ради повелено епископам весьма зло сие пресекать, а противное творящие попов жестоко наказывать; посему будет означение наместнику Павлу и брату его Андрею Петровскому за гонения свои на дячка Григория Губаровского...

Для того его преосвященствам консисторий велено, по усмотрению своему кому из духовных о том наместника Павла и брата его Андрея действии надлежащее следствие произвести и потом духовной консисторией рассмотря сомнения его преосвященства представить, тоже касается прошения полковника [арк. 33 зв.] о утверждении дабы мескии и сельскии священники дячков по одним своим прихотям без ведома и согласия прихожан ни под каким видом непереняли, оное представляется для доброго дела в обоих его полковника письмах и правы рассуждения его. Кроме того пред сим преосвященству дячков жалоба на священника была и по следствию явилось, что некоторые священники сами собою без общего прихожанского на то соизволения и без всякой вины дячков отправляли на место их сродников своїх.

Для того духовная консистория ныне... учиняет подтверждение, чтобы они без ведома и согласия парафиян дячков непеременили; такоже что надлежит и до употребления священниками дячков в свои приватные поездки и посылки, хотя его пресвященству от дячков никаких просьб, следственно и никакого известия нет; однако же и о том впредь осторожность священникам подтвердить [арк. 34] ...впредь того происходить [не должно], что бы неимело места, дабы школьники по школам без пашпортов священнических, при коих они в школах, принимаемы не были. О том по требованию его полковника, указали: Ее Императорского

Величества протопопам с правлениями из духовной консистории для распубликования в ведомства подтвердить во исполнение Его преосвященства письменной резолюции по определению духовной митрополии Киевской консистории сей Ее Императорского Величества указ из духовной консистории к вам протопопу с правлением для ведома и действительного исполнения и священников ведомства своего распубликования посылается к протопопу роменскому Константину Крижановскому с правлением.

Посему Ее Императорского Величества указу о получении [арк. 34 зв.] и исполнении рапортовать.

К протопопам пирятинскому, лубенскому и лохвицкому по тому же указу из духовной консистории послано.

Самуил Архимандрит.

Декабря 17 1762 году [арк. 35].

Друк згідно з оригінальним текстом.

Джерело з ДАСО: [358, арк. 32–35].

Додаток 3

**Фотокопії документів
з Центрального державного історичного архіву в м. Київ**

Укресленної штатної Канцарі, доходя до
 малоросійської вскарди штатомний наслідок
 штатної Канцарі Нікогда в домі не вали,
 а Умисний Князь Шаховський дозвільно так то
 про не трий оной штатної Канцарі оне
 ввали показану вату вчинити в шко
 ни Катв доуздоту і в скатку воєськово
 не вали і не по силі того Сенатского Указа,
 того Кадри на ший Генеральной Канцелярії
 варту уде виступити виступити в Куховсько
 Парки зони Школьникатв і вступити в школу
 свідати предт обикновеним Малоросійським
 Локолову в оного Малоросійського Кадру
 Ні вдало вани Ні за провистантв Ні в
 не вала прикажувати сіє приказавши по
 рудити варту в охрещенні Подру, в сак
 тині пильно сиктара лз мзо Лока
 в Подруті Подруті: Дета манз

